

IR

REZISTENCIJA

2

Воля людей

Воля люд

Литовці, Латвіші, Естонці!

Палко вітаємо Вашу визвольну боротьбу проти російсько-більшовицьких окупантів.

В Україні таку ж боротьбу веде Організація Українських Націоналістів (ОУН), керівником якої є генералом Тетяною Повстанця Армія (УПА), на чолі з генералом Тетяною Чупринською. Наявність єдиного органу нашої національно-визвольної боротьби виступає нашою національно-політичною Радою (УГВР). За кордоном нашу боротьбу і представничі інтереси представляє Закордонна організація за волю УГВР. Українська репрезентура Закордонної політичної програми.

Литовці, Латвіші, Естонці! Людьми — основним чинником побудови єдиного розумного співіснування нашої держави з Москвою є народні маси, які живуть на території Росії.

[illegible]

ISSN 1392 - 3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

1997 2

LIETUVOS
-GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 1997

Redakcijos kolegija:

Dr. ARVYDAS ANUŠAUSKAS (moksl. redaktorius)

Dr. ALGIRDAS JAKUBČIONIS (VU)

Doc. dr. ANTANAS KULAKAUSKAS (VU)

DALIA KUODYTĖ (vyr. redaktorė)

Dr. VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

Prof. habil. dr. ANTANAS TYLA (VDU, LII)

Prof. habil. dr. LIUDAS TRUSKA (VDU, VPU)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Tarptautinės konferencijos „Pasipriešinimo totalitariniams režimams istorijos tyrimo problemos“ pranešimai. Vilnius, 1997 m. spalio 3–4 d.
Articles of the International Conference “Investigation Problems of the History of the Resistance Against Totalitarian Regimes”, October 3–4, 1997, Vilnius

<i>Oleksandr Vovk</i> . Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės	7
The Latest Armed and Political Movement for the Independence of Ukraine	13
<i>Arvydas Anušauskas</i> . Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė	14
Comparative Analysis of Armed Resistance for Independence in the Baltic Countries and Ukraine	18
<i>Juozas Starkauskas</i> . Sovietinė vidaus kariuomenė. Jos taktika ir veiklos metodai (1944–1953)	19
Soviet Home Army, Its Strategy and Tactics in 1944–1953	31
<i>Arūnas Streikus</i> . Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis Lietuvoje	32
The Church and the Armed Resistance Movement	37
<i>Dalia Kuodytė</i> . Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakarais	38
The Resistance of Lithuania and the West	45
<i>Aleksandras Kokurinas</i> . SSRS NKGB–MGB struktūra	46
USSR NKGB–MGB Structure	51
<i>Tiit Noormets</i> . Ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis ir partizaninis karas Estijoje 1941 m.	52
Armed Resistance Movement and Guerrilla War in Estonia in 1941	55
<i>Aleksandras Gurjanovas</i> . Gyventojų trėmimo į SSRS gilumą mastas (1941 m. gegužės–birželio mėn.)	56
Exiles to the far Regions of the USSR in May–June, 1941	65
<i>Heinrihs Strods</i> . Visiškai slapta SSRS MGB Baltijos šalių gyventojų trėmimo operacija (1949 m. vasario 25 d.–rugpjūčio 23 d.)	66
Top Secret Deportation Operation of the Population of the Baltic Countries in February 25–August 23, 1949	76

<i>Wanda Krystyna Roman. Centrinio karo archyvo fondų dokumentai apie Lenkijos kariuomenės karininkų politines represijas (1944–1956)</i>	77
Central War Archive Documents about the Repression against Military Officers of Polish Army in 1944–1956	80
<i>Ritvars Jansons. Latvijos SSR MGB specialiosios grupės ir specialieji agentai kovoje su tautinėmis ginkluotomis formuotėmis (1946–1953)</i>	81
Latvian SSR MGB Special Troops and Special Agents Against National Armed Units in 1946–1953	88
<i>Janis Vasilevskis. Ginkluoti tautinio pasipriešinimo junginiai – SSRS (Latvijos SSR) ir Didžiosios Britanijos specialiųjų tarnybų operatyvinių žaidimų terpė (1945–1956)</i>	89
Armed National Resistance Units – the Medium of the Games of the SSSR/Latvian SSR and Great Britain Special Operative Services in 1945–1956	96
<i>Nijolė Žemaitienė. MGB–KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje</i>	97
MGB–KGB Agencies in Occupied Lithuania	105
<i>Viktor Niitsoo. Pasipriešinimo sąjūdis Estijoje (1955–1985)</i>	106
Resistance Movement in Estonia in 1955–1985	109
<i>Indulis Zalīte. Pagrindinės neprievartinio pasipriešinimo formos ir slaptasis nacionalizmas – vidinis nepaklusimas sovietiniam režimui Latvijoje (aštuntasis–devintasis dešimtmečiai)</i>	110
The Basic Non-violence Resistance Forms and Hidden Nationalism as Inner Insubordination to the Soviet Regime in Latvia in seventies and eighties	121
<i>Jan Pięta. Lenkijos karinės archyvinės komisijos veikla renkant ir tiriant dokumentus apie totalitarinių režimų aukas</i>	122
The Activities of War Archives Committee in Collecting Documents about the Victims of Totalitarian Regimes	127
IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES	
<i>Algirdas Šerėnas. Beteisių statusas</i>	128
Generolui majorui draugui Gorškovui	137
KRONIKA – CRONICALS	
MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	149

Oleksandr Vovk

Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės

Banderininkai – taip vadinami penktajame ir šeštajame šio amžiaus dešimtmetyje Vakarų Ukrainoje veikę kovotojai dėl Ukrainos nepriklausomybės. Stepano Banderos – vieno iš Ukrainiečių nacionalistų organizacijos (*Organizacija ukrains'kich nacionalistov, OUN*)¹ vadovų – organizuotas nacionalistinis sąjūdis buvo toks smarkus ir gausus, kad užkariautojai iki šių dienų kiekvieną nepatinkamą ukrainietį tapatina su juo. Tokių pavyzdžių Ukrainoje yra ne vienas. Antai tautinės nepriklausomybės šalininkų etmono Ivano Mazepos ir atamano Simono Petliūros sekėjai buvo vadinami mazepininkais ir petliūrininkais. Šiandien jau galime sakyti, kad kovotojų dėl nepriklausomybės sąrašas nebeilgėja ir kad Ukrainos valstybė ir jos tauta įsitvirtino tarp kitų Europos valstybių ir tautų.

Paskutinį ginkluotąjį sąjūdį dėl Ukrainos nepriklausomybės, vykusį Antrojo pasaulinio karo metais ir jam pasibaigus, galima sieti su Rusijos ir Austrijos imperijų žlugimo rezultatais, taip pat su Lenkijos, Vokietijos ir SSRS politika tarpukario laikotarpiu. 1929 m. nacionalistinių pažiūrų karininkai ir jaunimo organizacijų nariai savo pirmajame susirinkime Austrijos sostinėje Vienoje įkūrė Ukrainiečių nacionalistų organizaciją. Jos ideologija buvo grindžiama tarpukario Europos idėjinėms srovėms būdingu integraliniu nacionalizmu², kurio vienas iš ideologų buvo Dmitrijus Doncovas.

Pirmuoju OUN vadovu tapo buvęs karininkas, trečiojo dešimtmečio išsivadujamosios kovos dalyvis Jevgenijus Konovalecas. Itin plačios nacionalistinės veiklos ši organizacija ėmėsi tarp ukrainiečių tautybės gyventojų vakarinėje Ukrainos dalyje, prijungtoje prie Lenkijos. Sąjūdį moraliai ir finansiškai rėmė Čekoslovakijos, Vokietijos, Italijos, taip pat JAV ir Kanados ukrainiečių diaspora. Tam tikros paramos, sykais labai svarbios, gauta ir iš kai kurių valstybių, pavyzdžiui, iš Lietuvos ir Vokietijos.

Lietuva padėjo OUN kuo galėdama. Visą ketvirtąjį dešimtmetį sukarintoms Lietuvos formuotėms padedant Kaune (Kovno) buvo spausdinami svarbiausi OUN leidiniai – žurnalai „Surma“ ir „Nacionalist“, taip pat daug brošiūrų. Kaune, Laisvės alėjoje 20, oficialiai veikė Lietuvių ir ukrainiečių draugystės bendrija. Ukrainiečių nacionalistų organizacijos atstovas Lietuvoje buvo šimtininkas Ivanas Revjukas (Bartovičius). Jis nuolat palaikė ryšius su Lietuvos vyriausybės atstovais, konkrečiai – su Užsienio reikalų ministerijos. Ne paslaptis, kad pirmasis OUN vadovas Jevgenijus Konovalecas nuo 1929 m. turėjo Lietuvos pilietybę ir čia lankydavosi. Taip pat ne paslaptis, kad OUN per Europos šalių sostinėse esančias ambasadas gaudavo iš Lietuvos daugiataukstantines subsidijas JAV doleriais³.

OUN veiksmus Lenkijos teritorijoje esančiose ukrainiečių žemėse lėmė Lenki-

jos vykdoma lenkinimo politika – jie tapo aiškiai teroristiniai. OUN organizuodavo įvairius nepaklusimo aktus ir ūkinių bei administracinių objektų puolimus. 1934 m. OUN kovotojai Varšuvoje nužudė Lenkijos vidaus reikalų ministrą Bronislavą Perackį. Lenkija griebėsi smarkių represijų prieš organizaciją. Daug jos narių buvo suimta ir nubausta mirties bausme. Tada buvo suimtas ir nuteistas mirti OUN krašto vadovas S. Bandera. Nepalaužiama valia ir tvirtumas, atsiskleidę Lenkijos teisme ir kalėjimuose, dar labiau didino jo autoritetą ir sekėjų pagarbą. Ukrainiečių visuomenės reikalavimu mirties nuosprendis jam buvo pakeistas kalėjimu iki gyvos galvos.

Nelengva buvo veikti Lietuvos pilietybę turinčiam ir Vidurio Europos šalyse gyvenančiam OUN vadovui Jevgenijui Konovalecui. Antroje ketvirtojo dešimtmečio pusėje veiksmų prieš OUN imasi žvalgybiniai ir baudžiamieji Sovietų Sąjungos organai. NKVD gerai suplanuoja savo akciją, ir OUN vadovas žūva vienoje pagrindinių Amsterdamo gatvių sprogus minai su laikrodžio mechanizmu⁴.

Lemiamą įtaką ukrainiečių nacionalistų kovai turėjo 1939 m. prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas. Lenkijos valstybės nebėra. Vakarų Ukraina prijungta prie Sovietų Sąjungai priklausančios vadinamosios Ukrainos respublikos. Vakarų Ukrainos gyventojus užgriūva naujos stalininio režimo represijos. OUN patiria daug nuostolių. Nemažai organizacijos narių nelegaliai pereina į Vokietijos kariuomenės užimtą Lenkijos teritoriją. Paleistas iš Lenkijos kalėjimo, Krokuvoje veiklą tęsia S. Bandera. Organizacijoje atsiradus vidaus nesutarimų (juos lėmė skirtingas požiūris į kovą dėl Ukrainos nepriklausomybės), OUN suskilo į du sparnus – nuosaikųjį ir radikalųjį. Pirmajam vadovavo buvęs karininkas, trečiojo dešimtmečio išsivaduojamųjų kovos dalyvis Andrejus Melnikas, antrajam – S. Bandera. A. Melniko sekėjus pradėta vadinti melnininkais (sąlyginis sutrumpinimas – OUNm), o S. Ban-

deros – banderininkais (OUNb). Radikalųjį OUNb sparną rėmė dauguma Vakarų Ukrainos ukrainiečių nacionalistų – per 20 tūkstančių narių⁵.

Antrojo pasaulinio karo mastas keičiasi, kai tarpusavyje ima kariauti hitlerinė Vokietija ir stalininė Sovietų Sąjunga. OUNb formuoja vadinamąsias žygio grupes, kurios turi Vokietijos kariuomenės užnugaryje eiti per Rytų Ukrainos rajonus ir ten organizuoti Ukrainos valstybės administracijos ir policijos tarnybas. Žygio grupėse buvo apie 5 tūkstančius narių⁶.

Jau karo pradžioje užsikonspiravę OUNb nariai besitraukiančios sovietinės kariuomenės užnugaryje Vakarų Ukrainoje pradėjo ginklu imti valdžią į savo rankas. Kai vokiečių armija užėmė Lvovą, tuoj pat 1941 m. birželio 30 d. OUNb iniciatyva ten paskelbiama Nepriklausoma Ukrainos valstybė ir sudaroma jos vyriausybė. Vakarų ir iš dalies Rytų Ukrainoje steigiami vietinės valdžios organai. Iš pradžių vokiečių karinės valdžios atstovai nesikišo į šį reikalą, tačiau atvykę nauji vokiečių okupacinės valdžios pareigūnai nepripažįsta Nepriklausomos Ukrainos valstybės paskelbimo akto, o OUNb uždraudžia veikti. Jos vadovus, tarp jų S. Bandera ir naujosios vyriausybės ministrą pirminką Jaroslavą Stecką, vokiečių baudžiamosios tarnybos suima ir išsiunčia į koncentracijos stovyklas.

1941 m. rudenį vokiečių okupacinė valdžia represuoja daug OUNb narių. Netekusi vadovų ir beveik sunaikinta, OUNb nueina į pogrindį ir vėl ima kaupti jėgas naujai ginkluotai kovai. Šis procesas tapo savotišku „ėjimu į liaudį“. OUNb organizuoja savo struktūras nuo žemutinių grandžių – būrių kaimuose ir įvairiose miestų įstaigose. Būriui vadovavo vedlys, paprastai OUNb narys. Jam buvo pavaldūs būriui priklausančių referentūrų (organizacinės, visuomeninės-politinės, karinės, saugumo tarnybos, moterų, jaunimo, ūkinės ir kt.) referentai. Dauguma referentų ir vietos organizacijų narių buvo prijauciantieji OUNb arba OUNb jaunimo

organizacijos nariai. OUNb būriai aktyviai dalyvavo kaimų ir miestų visuomeniniame gyvenime, prie jų prisidėdavo vis daugiau jaunimo ir vyresnių žmonių.

Vadovavimas aukštesnėms struktūroms buvo organizuotas panašiai kaip ir kaimų būriuose. Už juos aukštesnės OUNb struktūrinės grandys buvo susivienijimai, arba parajoniai, sudaromi iš 3–6 būrių. 2–4 susivienijimai, arba parajoniai, sudarė rajoną. Keletas rajonų sudarė antrajonį, pagal teritoriją atitinkantį prieškarinį Lenkijos pavietą. Keletas antrajonių sudarė apygardą. Kelios susijungusios apygardos – tai jau kraštas, arba žemė, turinti krašto vadovybę. 1942–1943 m. kraštų vadovybės veikla apėmė visą Ukrainos teritoriją.

Veikliausios ir didžiausios OUNb struktūros buvo Vakarų Ukrainos (Galicijos teritorija) ir Šiaurės vakarų Ukrainos žemėse (Volynė, Polesė). Kitos kraštų organizacijos, veikusios rytinėje Ukrainos dalyje, dar tik kūrėsi ir turėjo nedaug narių. 1943 m. OUNb priklausė per 30 tūkstančių narių⁷, o jiems prijauniančių pagalbininkų buvo šimtai tūkstančių.

Tinkamo momento pradėti veiklą lūkuriamojo taktikos OUNb laikėsi iki 1943 m. pradžios, kai iš esmės pasikeitė Antrojo pasaulinio karo eiga, o nacistinės Vokietijos veiksmai okupuotose teritorijose pasidarė dar griežtesni. Buvo surenkama daugybė maisto produktų, jaunimas prievarta vežamas darbams į reichą, dėl to kilo gaivališkas gyventojų protestas. Karinė-politinė situacija itin pasunkėjo Šiaurės vakarų Ukrainos žemėse, Volynės ir Polesės teritorijoje. Ten ima burtis įvairios ginkluotojo pasipriešinimo grupės.

Nuo 1943 m. pavasario OUNb palengva pradeda kontroliuoti liaudies priešinimąsi nacistiniams grobikams Volynėje ir Polesėje. Tuo metu ten oficialiai pradeda veikti OUNb inicijuota Ukrainos sukilėlių armija (*Ukrains'ka povstanča armija, UPA*). Ji tuoj pat imasi ginti nuo įvairių užkariautojų prievartos ir plėšikavimo daugumą Ukrainos kai-

mo gyventojų, vykdo įvairias kovines akcijas ir rengia pasalas. 1943 m. gegužės mėn. UPA vado Kubiko (slap.) šimtinės organizuotoje pasaloje žuvo Vokietijos SA (*Sturmabteilung*) šefas generolas Viktoras Liutcė⁸.

Sukilėlių armija priėmė keletą tūkstančių tarnybą vokiečių policijoje palikusių ukrainiečių ir kitų tautybių žmonių, jos gretos nuolat augo, ir 1943 m. pabaigoje joje buvo 20 tūkstančių žmonių⁹. Sukilėlių armija siekė savo tikslo – ateityje tapti reguliariaja nepriklausomos Ukrainos valstybės armija.

UPA struktūra buvo tokia: žemiausi kariniai vienetai – rojai, atitinkantys sovietinės kariuomenės skyrių; trys rojai sudarė čotą (būrį); trys keturios čotos sudarė pagrindinį UPA taktinį vieneta – šimtinę (100–150 žmonių); keletas šimtinių sudarė kurenį (batalioną), keletas kurenų – būrį, keletas būrių – karinę UPA grupę (maždaug prilygusią reguliariosios armijos brigadai, divizijai), keturios Volynėje ir Polesėje veikusios UPA grupės sudarė kovinį vieneta, atitikusį reguliariosios armijos kadrinį korpusą.

Šiaurės vakarų Ukrainos žemėse veikianti OUNb krašto organizacija darosi organizuotu, gausiu, ginkluotu UPA užnugariu; partizaninei armijai ji padeda organizuoti ir vykdyti kovos veiksmus prieš vokiečių, lenkų ir sovietines karines formuotes. Sukilėlių armijos krašto vadovybė imasi vykdyti vyriausiosios karinės administracijos funkcijas. Kaimuose, kur grobikai jau išvyti, rengiami vietinės administracijos rinkimai, valstiečiams dalijama buvusi kolūkių ir Lenkijos žemė.

1944 m., SSRS–Vokietijos fronto linijai slenkant Dešiniakrantės Ukrainos teritoriją¹⁰, Galicijoje ir gretimose srityse plačiai išsišakojusios OUNb ir Ukrainos nacionalinės savigynos (*Ukrains'ka nacional'na samooborona, UNS*) ginkluotų formuočių pagrindu aktyviai kuriamos UPA struktūros. Pagal naująją struktūrą 1944 m. Ukrainoje veikusios UPA veiklos zona – visa Vakarų Ukrainos teritorija, ji pavaldi Vyriausiajai karinei vadovybei bei UPA Vyriausiajam kari-

niam štabui ir suskirstyta į tris krašto karines vadovybes: UPA – Šiaurė (Volynės ir Polėsės teritorija), UPA – Vakarai (Galicija), UPA – Pietūs (Podolė). Kai 1944 m. fronto linija sustojo Dešiniakrantės Ukrainos teritorijoje, čia veikė daugiau kaip 25–30 tūkstančių narių turinčios UPA formuotės¹¹, kurios rėmėsi daugiataukstantiniu išsišakojusiu OUNb tinklu.

Rašant apie OUNb ir UPA veiklą Antrojo pasaulinio karo metu reikia taip pat pažymėti, kad jos ideologija iš esmės pasikeitė. 1942 m. pabaigoje – 1943 m. pradžioje OUNb turėjo įtakos Rytų Ukrainos žemių atstovai, ir atsakydama į Rytų Ukrainos liaudies masių reakciją Ukrainiečių nacionalistų organizacija revidavo savo ideologiją. OUNb ėmė smarkiai kritikuoti nacių ir bolševikų imperializmą. Ji atmeta politinį vienpartinės diktatūros modelį ir propaguoja ukrainietiškojo nacionalizmo koncepciją, pagrįstą tuo, kad ukrainietiškas nacionalizmas yra revoliucinė demokratinė jėga, kurios tikslas – negailestingai kovoti su abiem totalitarinėmis valstybėmis.

Organizacijos ideologijos revidavimo apogėjus – 1943 m. rugpjūčio mėn. sušauktas III Nepaprastasis didysis OUN susirinkimas ir 1944 m. įkurta Vyriausioji Ukrainos išsivadavimo taryba (ukrainietiška santrumpa *UGVR*).

1943 m. OUNb atsisakė vadų struktūros, perėjo prie kolektyvinio vadovavimo ir į programą įrašė daug pliuralizmo elementų¹². Ukrainos sukilėlių armija buvo pripažinta kaip visos ukrainiečių tautos karinė formuotė. Tada priimtoje politinėje UPA deklaracijoje buvo aiškiai suformuluotos pažangios idėjos¹³.

1944 m. pradžioje, siekdama suvienyti visas jėgas, kovojančias dėl išsivadavimo, UPA Vyriausioji karinė vadovybė ir OUN vyriausioji vadovybė pasiūlė įsteigti politiniu atžvilgiu plačiai atstovaujamą nepartinį valstybinį organą. Toks pagrindinis parlamentas – Vyriausioji Ukrainos išsivadavimo taryba – buvo įkurtas 1944 m. liepos mėn. Steigiamajame

me didžiajame susirinkime, vykusiam viename iš Karpatų kalnų kaimų. Šiam visos Ukrainos organui buvo pavaldžios UPA ir OUNb. UGVR susirinkimo dalyviai patvirtino svarbiausius teisinius dokumentus. Pagrindinio parlamento prezidentu išrinktas buvęs Centrinės Rados – pirmojo Ukrainos parlamento (trečiojo dešimtmečio revoliucijos laikotarpio) narys Kirilas Osmakas. Generalinio sekretoriato sekretoriumi ir karo reikalų ministru išrinktas OUNb vadovas, UPA vyriausiasis vadas papulkininkis Romanas Šuchevičius. Taip pat buvo išrinkti užsienio ir vidaus reikalų ministrai.

Kad galėtų atstovauti Išsivadavimo tarybai Vakarų pasaulyje, į Europą išvyksta didelė pagrindinio parlamento dalis, vadovaujama užsienio reikalų ministro Nikolajaus Lebedžio. Užsienyje jie užmezga ryšius ir ima bendradarbiauti su paleistais iš vokiečių koncentracijos stovyklų OUNb nariais, konkrečiai su S. Bandera. Tačiau svarbiausi įvykiai ir įnirtingiausia kova tebevyksta Ukrainos žemėje. Deja, praėjus vos mėnesiui po Steigiamąjo susirinkimo, NKVD organai suima sužeistą UGVR prezidentą Kirilą Osmaką¹⁴. Pereidamas Vokietijos – SSRS fronto liniją, kaudamasis su NKVD vidaus kariuomenės daliniu, žuvo vidaus reikalų ministras Rostislavas Vološinas. Buvo suimti arba žuvo ir daugelis kitų UPA ir OUNb vadovų.

Visa pagrindinio vadovavimo Išsivadavimo tarybai, Ukrainos sukilėlių armijai ir Ukrainiečių nacionalistų organizacijai našta tenka anksčiau minėtam UGVR Generalinio sekretoriato vadovui generolui chorunžui¹⁵ R. Šuchevičiui. Šias funkcijas Ukrainoje jis vykdė iki pat savo žūties 1950 m. kovo mėn. Po jo mirties šis darbas buvo pavestas UPA pulkininkui Vasilijui Kukui¹⁶, kuris jį dirbo iki suėmimo 1954 m. gegužės mėn. Šią datą formaliai galima laikyti organizuoto ginkluotojo pasipriešinimo Ukrainoje aukščiausia riba. Kai kuriais duomenimis, neorganizuotų pavienių kovotojų ginkluotas priešinimasis truko iki septintojo dešimtmečio.

1944-ieji – smarkiausių UPA kovų su nacistiniais ir sovietiniais okupantais metai. Partizaninė armija dažnai iš pasalų atakavo besitraukiančias vokiečių kariuomenės dalis norėdama įsigyti ginklų ir šaudmenų. Vokiečių armijos mėginimams 1944 m. vasarą išvalyti Karpatų kalnus atkakliai pasipriešino UPA, ir jie buvo nesėkmingi. Vienos garsios kautynės vyko 1944 m. liepos mėn. ant Lopatos kalno, kai chorunžo Vasilijaus Andrusiako vadovaujamas batalionas atrėmė visas vokiečių pėstininkų divizijos atakas¹⁷. Kur kas stipresnis priešas Ukrainos sukilėlių armijai buvo NKVD vidaus kariuomenė ir sovietiniai partizanai. Jie veikė už fronto linijos siekdami likviduoti UPA ir sudaryti sovietinę administraciją sukilėlių sąjūdžio apimtose kaimo vietovėse.

1944 m. pirmoje pusėje įvyko daugybė susirėmimų ir didelių mūšių tarp sovietinių karinių dalinių ir UPA – Šiaurės bei UPA – Pietų junginių. Per vieną tokį susišaudymą buvo mirtinai sužeistas 1-ojo Ukrainos fronto vadas generolas Nikolajus Vatuninas. Po šio įvykio sovietinės ginkluotosios formuotės, susidedančios iš 30 tūkstančių žmonių, surengė didžiulę Volynės miškų šukavimo operaciją. Daugiausia partizaninės armijos kautynių ir didžiausias fronto mūšis įvyko tada, kai 1944 m. balandžio 22–25 d. Kremeneco miškuose buvo apsupti du UPA junginiai (5 tūkstančiai sukilėlių)¹⁸. Įnirtingas prasižėmimas ir 60-ies kilometrų maršas atvira vietoje padėjo UPA vadovybei išsaugoti didžiąją kovotojų dalį.

Dėl žūtbutinių mūšių su sovietinės kariuomenės daliniais, daug pranašesniais materialiniu, techniniu, o dažnai ir kiekybiiniu požiūriu, sukilėlių armijos kovotojų smarkiai sumažėjo. 1945 m. gegužės mėn. Europoje pasibaigęs karas, sustiprėjusios sovietinių organų represijos prieš taikius Ukrainos gyventojus ir daugiakartis Nikitos Chruščiovo vadovaujamos Ukrainos vyriausybės kreipimasis į sukilėlių armijos karius raginant sudėti ginklus – tai priežastys, paskatinusios pasitraukti iš kovos ir legali-

zuotis daugiau kaip 40 tūkstančių žmonių¹⁹.

1946 m. sausio – balandžio mėn. sovietiniai ginkluoti daliniai USSR aukščiausiosios tarybos rinkimų garbei surengė prieš UPA nukreiptą akciją – blokavo beveik visas Vakarų Ukrainos gyvenvietes. Akcija pasisekė – UPA neteko beveik 40 proc. savo kovotojų. Po šios akcijos UGVR ir UPA Vyriausiasis karinis štabas nutarė palengva demobilizuoti keletą tūkstančių sukilėlių. Numatyta, kad visi demobilizuotieji pereis vietinės OUNb žinion ir sustiprins vadinamąjį ginkluotąjį pagrindį, kad šis galėtų kitais metodais tęsti išsivaduojamą kovą²⁰.

1946–1947 m. veikliausia iš likusių UPA grupių buvo grupė „Sian“, veikusi „pokarinės“ Lenkijos pietryčiuose – etninės Ukrainos žemėse. Šioje teritorijoje veikė nuo 2,5 iki 4 tūkstančių sukilėlių, kuriuos rėmė 1,5 tūkstančio OUNb tinklo narių ir vietos gyventojai²¹. Svarbesnės UPA akcijos Lenkijoje buvo šios: UPA junginiai drauge su lenkų pagrindžiu 1946 m. gegužės mėn. atakavo pavieta centrą Grubešovą; 1947 m. kovo mėn. UPA šimtinė surengė pasalą, kurioje žuvo Lenkijos gynybos ministro pavaduotojas generolas Karolis Sverčevskis. Lenkijos valdžiai pavyko užgesinti šį pasipriešinimo židinį tik po to, kai ukrainiečiai senbuviai buvo iškeldinti į Ukrainą ir lenkų Pamarį, o Lenkijos armija 1947 m. pavasarį ir vasarą įvykdė plataus masto operaciją „Vysla“. Dar likę UPA junginiai organizuotomis kelių šimtų žmonių grupėmis perėjo į sovietinės Ukrainos teritoriją ir amerikiečių okupacinę zoną Vokietijoje.

Penktojo dešimtmečio antroje pusėje UPA nebegalėjo Vakarų Ukrainoje vesti partizaninio karo, nes čia buvo nepaprastai platus MVD–MGB agentūros tinklas ir labai sumažėjo materialinė gyventojų parama. UGVR sprendimu UPA Vyriausiasis karinis štabas 1949 m. rugsėjo mėn. išleido įsakymą išformuoti formaliai dar veikiančias sukilėlių armijos struktūras. Kaip jau minėta, organizuota UGVR ir OUNb veikla Ukrainoje baigėsi 1954 m.

Ukrainos SSR „kompetentingų organų“ užregistruota, kad per dešimt (1944–1954) kovos prieš sovietų valdžios „atkūrimą“ metų UGVR, OUNb, UPA ir ginkluotasis pagrindis įvykdė 14 424 antisovietines akcijas, susirėmimus ir antpuolius. Jų duomenimis, per tas akcijas žuvo maždaug 55 tūkstančiai žmonių: 30 tūkstančių NKVD–MVD darbuotojų bei Raudonosios armijos karių ir 25 tūkstančiai vadinamųjų „taikių gyventojų“, kurių dauguma buvo sovietinės administracijos atstovai, skundikai ir aktyvūs stalininio režimo rėmėjai²². Matyt, į tą skaičių sovietinis režimas įtraukė ir daugybę nekaltų aukų, žuvusių per specialiąsias NKVD–MVD ir NKGB–MGB akcijas, kurios būdavo priskiriamos OUNb ir UPA.

Ukrainiečių tautos nepriklausomybės idėjos šalininkų nuostoliai ir aukos, palyginti su sovietinės santvarkos šalininkų nuostoliais, buvo kur kas didesni. Deja, iki šių dienų dar neišanalizuota įvairiausia informacija apie nuostolius ir nėra atlikta apibendrinamųjų jos tyrimų. Apskaičiavimai taip pat skiriasi dešimtimis ir šimtais tūkstančių.

Sovietų duomenimis, vien per dvejus 1944–1945 m. žuvo 103 313 vadinamųjų „banditų“, 110 785 sulaikyti, o 50 058 prisipažino nusikaltę. Per tą patį laikotarpį paimita daugiau kaip 60 tūkstančių šautuvų²³. Akivaizdu, kad UPA kovotojų ir OUNb tinklo narių minėtuose skaičiuose yra tik tam tikras procentas. Dauguma „banditų“ buvo

Ukrainos patriotai, neturėję ginklo ir su stalininiu režimu kovoję jiems prieinamais būdais. Be to, daug žuvusiųjų ir suimtųjų neturėjo su išsivaduojamąja kova nieko bendra – jie atsitiktinai atsidūrė tam tikroje vietoje netinkamu metu.

Kaip yra žinoma, iš pradžių į nelaisvę paimitus „banditus“ banderininkus iškart sušaudydavo, bet vėliau juos imdavo gyvus ir tardydavo. Kuris ištverdavo kankinimus, tam dažniausiai skirdavo mirties bausmę arba dešimtis metų kalėjimo ir lagerio. Per ilgus ginkluotojo priešinimosi sovietinei sistemai ir kovos dėl Ukrainos nepriklausomybės metus stalininio režimo atstovai tūkstančius kartų pažeidė vadinamąjį sovietinį, socialistinį ir revoliucinį teisėtumą. Prie žuvusiųjų ir suimtųjų reikia pridėti 1944–1951 m. iš vakarinių Ukrainos sričių be tardymo ir teismo ištremtus į Sibirą žmones. Sovietų duomenimis, tokių „banditų rėmėjų“ ir jų šeimos narių ištremta 203 tūkstančiai²⁴. Daug tremiamųjų žuvo kelionėje ir tremties vietoje.

Daugybė netekčių ir ilgas kovos laikotarpis rodo, kad sąjūdis dėl nepriklausomybės ir ginkluotasis priešinimasis okupantams Vakarų Ukrainoje buvo masiškas ir plačiai remiamas ukrainiečių. Tos ginkluotos kovos prisiminimai darė didelę įtaką įvykių Ukrainoje eigai iki pat 1991 m., kai „pertvarkos“ procesas vis dėlto baigėsi Ukrainos nepriklausomybės atkūrimu.

Nuorodos

¹ Čia ir toliau skliausteliuose esantys patikslinimai – autoriaus.

² „Integralinio nacionalizmo“ sąvoką ukrainietiškojo nacionalizmo tyrinėjimams pritaikė J. A. Armstrongas. Žr.: J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, New York–London: Columbia University Press, 1963.

³ *Evgen Konovalec' ta jogo doba*, Miunchen: v-nia fundacii im. E. Konoval'cia, 1974, s. 621–653.

⁴ *Žittia i smert' polkovnika Konoval'cia*, Lviv: Červona Kalina, 1993.

⁵ CDAVO Ukrainy, f. 3833, op. 1, d. 45, ark. 1.

⁶ V. Kosik, *Ukraina pid čas Drugoi svitovoi vijni*

1938–1945, Kiiv–Pariž–New York–Toronto, 1992, s. 111.

⁷ V. Ščegliuk, ...*Jak rosa na sonci*, Lviv: Feliks Ltd, 1922, s. 86.

⁸ P. Sodol', *Ukrains'ka Povstanča Armija*, 1943–1949, dovidnik, New York: Prolog, 1994, s. 12.

⁹ *Litopis Ukrains'koi Povstans'koi Armii*, Toronto, 1989, t. 1, s. 37.

¹⁰ Pagal Dnepro liniją.

¹¹ P. Sodol', op. cit., s. 48.

¹² Žr.: *Postanovi III-go Nadzvičainogo Velikogo Zboru OUN*, Litopis[...], Toronto, 1995, t. 24; Lviv, 1996, s. 223–237.

¹³ Жр.: *Za ščo boret'sia Ukrain's'ka Povstanča Armija (UPA)?*, Litopis [...], Toronto, 1989, t. 1, s. 126–130.

¹⁴ Prezidento N. Osmako dukters liudijimu, beveik dvejus metus trukęs tardymas negalėjo nustatyti, kokį vaidmenį K. Osmakas atliko išsivadujamajame judėjime. Mirė Vladimiro kalėjime 1960 m., eidamas 71 metus.

¹⁵ Laipsnis suteiktas UPA įsaku 1946 m.

¹⁶ 1960 m. paleistas iš kalėjimo, bet tikrinamas. Dabar gyvena Kijeve. Kiek gali, imasi aktyvios visuomeninės politinės veiklos.

¹⁷ *Litopis* [...], Toronto, 1987, t. 3, s. 71–75.

¹⁸ Y. Tys-Kroxmaliuk, *Upa warfare in Ukraine*, New York, N. Y., 1972, p. 313–315.

¹⁹ Nemaža tų, kurie legalizavosi, vėliau buvo suminti. Dalį raginimų legalizuotis patikėjusių kovotojų sovietiniai organai privertė veikti prieš UNOb ir UPA.

²⁰ P. Sodol', op. cit., s. 54.

²¹ A. B. Szeznesniak W. Z. Szota, *Drona do nikad: Dzialalnosc Orhanizacji Ukrainskich Nacjonalistov i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa: MON, 1973, s. 242–258.

²² P. Sodol', op. cit., s. 58.

²³ I. Bilas, *Represivno-karal'na sistema v Ukraini 1917–1953*, Kii: Libid' – Vijs'ko Ukraini, 1994, kn. 1, s. 181.

²⁴ P. Sodol', op. cit., s. 60.

Oleksandr Vovk

THE LATEST ARMED AND POLITICAL MOVEMENT FOR THE INDEPENDENCE OF UKRAINE

Summary

The armed movement for the independence of Ukraine can be linked with the outcome of the fall of two empires - the Empire of Russia and the Empire of Austria. It is also closely connected the policy pursued by Poland, Germany and the USSR after the World War Two. The Ukrainian National Organisation (UNO) was founded in Vienna in 1929. Its ideology was based on integral nationalism characteristic to post-war Europe. The most active and largest organisations were in Western Ukraine (the territory of Galicia) and in the North West Lands of Ukraine (Volyne and Polese).

It should be noted that the ideological activity of the UNO and the UPA (Ukrainian Uprising Army) during the WWT was radically changed. The UNO severely criticise both Nazi and Soviet imperialism. The organisation rejected the model of dictatorship of single party and advocated the idea of Ukrainian Nationalism based on the concept of revolutionary democracy. Its

aim was to fight mercilessly against both totalitarian states.

In 1944–1954 the Armed Ukrainian Underground executed 14, 424 attacks against the Soviets. Fifty thousand people perished, 30 thousand of them were from NKVD–MVD ranks and the Red Army soldiers, and – 25 thousand were the so-called “peaceful residents”, most of whom were the representatives of the Soviet authorities and active supporters of Stalin's regime.

According to the Soviet data only during two years from 1944 to 1945 there fell 103, 313 participants of armed resistance and 110, 783 were detained.

The history of armed resistance had a considerable impact to the course of the events in Ukraine as long as 1991 when the process of “perestroika” ended in the re-establishment of the independence of Ukraine.

Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė

Sąjūdžiai dėl tautinės nepriklausomybės buvusios Sovietų Sąjungos vakarinėje dalyje, arba Molotovo–Ribentropo pakto zonoje, 1944–1953 m. organizavo ginkluotą kovą su sovietiniais okupantais. Be abejo, šių sąjūdžių intencijos ir atsiradimo priežastys buvo įvairios. Vakarų Ukrainoje dėl tautinės valstybės sukūrimo nuo pat 1918 m. buvo kovojama su visomis valstybėmis, kurios pakaitomis valdė jos teritoriją – su Lenkija, Sovietų Sąjunga bei Vokietija. 1940 m. prasidėjusi okupuotų Baltijos šalių kova dėl nepriklausomybės atkūrimo 1941 m. perėjo į ginkluotos kovos fazę. Dėl tuometinės geopolitinės padėties nepriklausomybės sąjūdžiai Baltijos šalyse didžiausiu savo priešu laikė Sovietų Sąjungą. Vokietijos okupacijos atžvilgiu buvo laikomasi laukimo ir neginkluotos kovos taktikos, o sovietinei okupacinei politikai buvo priešinamasi ir ginkluotu būdu. Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos tautinių sąjūdžių ginkluota kova dėl nepriklausomybės 1945–1953 m. tapo viską lemiančiu veiksnium. Šio straipsnio tikslas – atskleisti tų sąjūdžių ypatybes remiantis sovietinių karinio slopinimo struktūrų sta-

tistiniais dokumentais. Pagrindinė karinio slopinimo jėga buvo Sovietų Sąjungos vidaus kariuomenė. Nors ne kartą keitėsi šios kariuomenės pavaldumas ir struktūra, bet jos paskirtis buvo viena – ginkluotu būdu, naudojant visas priemones nuslopinti bet kokią pasipriešinimą sovietų valdžiai. Antrojo pasaulinio karo metu sovietinė vidaus kariuomenė vykdė ir kitas karines užduotis. 1942–1945 m. ji sulaukė 348 935 nuo savo dalinių atsilikusių kareivius ir 156 621 neorganizuotai pasitraukusių iš mūšio lauko, daugiau kaip pusketvirtą milijono žmonių be dokumentų. 1945 m. okupavus Vokietiją, vidaus kariuomenės daliniai sulaukė 144 784 internavimo išvengusių vokiečių, 242 237 žmones, turinčius repatriuoti į Sovietų Sąjungą, 53 469 vokiečių nelaisvėje buvusius sąjunginių valstybių kareivius ir karininkus¹ ir t.t. Kaip teigiama dokumentuose, 1941–1946 m. slopindami tautinius pasipriešinimo sąjūdžius vidaus kariuomenės daliniai nužudė ar nukovė 69 299 ginkluotojo ar neginkluotojo pasipriešinimo dalyvius ir sulaukė ar paėmė į nelaisvę 208 817 žmonių (žr. 1 lentelę):

1 lentelė. Vidaus kariuomenės kovos su tautiniais ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžiais rezultatai (1941–1946)

	1941	1942	1943	1944	1945	1946	Iš viso
Nukauta partizanų	8	174	997	29 511	30 057	8 552	69 299
Paimta į nelaisvę partizanų	152	2 171	9 085	50 270	119 366	27 773	208 817
Iš viso	160	2 345	10 082	79 781	149 423	36 325	278 116

Lentelė sudaryta remiantis NKVD–MVD–MGB vidaus kariuomenės kovinės ir operatyvinės tarnybinės veiklos 1941–1946 m. pažyma, Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 38650, ap. 1, b. 313, l. 3.

1942 m. sausio 4 d. Valstybinio gynybos komiteto nutarimu Nr. 10099-ss NKVD vidaus kariuomenei įsakyta „žengti į išlaisvintus miestus paskui Raudonosios armijos da-

linius ir nedelsiant vykdyti NKVD kariuomenei išskeltus uždavinius“². Svarbiausia užduotis – „politinio banditizmo liekanų ir aktyvių antisovietinių elementų likvidavi-

mas <...>, specialių priemonių vykdymas pagal SSRS MGB–MVD ir sąjunginių respublikų ypatingą užduotį <...>³. Specialios priemonės – tai pirmiausia trėmimai. 1943 m. lapkričio mėn. vykdant tokias specialias priemones ištremta 68 200 karačianų, tų pačių metų gruodžio mėn. – 94 356 kalmukai, 1944 m. sausio–vasario mėn. – 590 900 čečėnų, ingušų ir balkarų⁴ ir t.t. Tačiau tai tebuvo trumpalaikės operacijos. Didžiausias vidaus kariuomenės rūpestis buvo slopinti pogrindžio ir vietos gyventojų remiamą ginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą. Tuo tikslu ilgam laikui buvo sutelktos didelės NKVD–MGB pajėgos. Per karą šiose ginkluotose pajėgose tarnavo 167 tūkstančiai kareivių (1945 m. sausio 1 d.), vėliau – 128 800 kareivių (1946 m. sausio 1 d.). Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, dalis vidaus kariuomenės dalinių buvo išformuoti (pirmiausia išformuota dalis Raudonosios armijos užnugario apsaugos pulkų). Okupuotose Baltijos šalyse ir Vakarų Ukrainoje aktyviai veikusiam ginkluotajam tautiniam pogrindžiui slopinti palikta 73 700 žm. Būtent pradedant 1946 m. galima lyginti minėtų kraštų antisovietinio pogrindžio mastus. Tik tuomet čia buvo dislokuotos nuolatinės NKVD kariuomenės įgulos. Iki 1946 m. daugybė nuolat keitusių savo pavaldumą ir įvairius frontus aptarnavusių NKVD karinių dalinių, vykdydami ginkluotojo pasipriešinimo karinio slopinimo užduotis, karais labai trumpai užsibūdavo Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Vakarų Ukrainoje ar Vakarų Gudijoje. Jie nuolat keisdavo savo išsidėstymo vietas, nes sekė įkandinėti frontų arba būdavo permetami vykdyti karinių baudžiamųjų operacijų į vis naujas užimamas teritorijas. Be to, nereikia pamiršti, kad NKVD karinės pajėgos sudarė vieningą sistemą. Antai kai kurie NKVD daliniai buvo dislokuoti Maskvoje, tačiau dalyvavo slopinant ginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvoje ar Estijoje. Todėl labai svarbu įvertinti visą Sovietų Sąjungoje veikusią karinio slopinimo sistemą ir palyginti įvairiuose kraštuose vykusią kovų intensyvumą. Tai suteikia ypač daug peno apmąstymams.

1946 m. Baltijos tautų ir ukrainiečių ginkluotasis pasipriešinimas buvo dar pakankamai galingas. Būtent tais metais jis įgavo naują pavidalą. 1945 m. legalizavosi dešimtys tūkstančių nelegaliai gyvenusių ar besislapusių žmonių. Miškuose liko tik organizuotos ginkluotų partizanų grupės. Slopindama šiuos tautinius ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžius, NKVD vidaus kariuomenė 1946 m. nukovė daugiau kaip 8 tūkstančius žmonių (žr. 2 lentelę).

Visi vidaus kariuomenės veiklos rezultatai minimose teritorijose priskirtini didžiausiam ten išdėstytam junginiui – divizijai. Lietuvoje tai buvo 4-oji šaulių divizija, Latvijoje – 5-oji šaulių divizija, Estijoje – 63-ioji šaulių divizija (nuo 1946 m. vasaros 63-iosios divizijos vadovybė buvo permesta iš Lietuvos į Estiją, o 1946 m. gruodžio mėn. ši divizija išformuota), Baltarusijoje – 7-oji ir 10-oji šaulių divizijos. Tik Ukrainoje visos pajėgos buvo valdomos specialios apygardos vadovybės (tokia pat apygarda veikė Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje iki 1946 m. gegužės mėn.). Ten tautinį pasipriešinimą slopino 62-oji, 65-oji, 81-oji, 82-oji šaulių divizijos, 290-asis, 12-asis, 141-asis ir 1-asis motorizuotas šaulių pulkas.

Ukrainoje ir Lietuvoje ginkluota kova dėl nepriklausomybės buvo atkakliausia. Lietuvių rezistentai tuo laikotarpiu atkaklumu neretai pranokdavo ir ukrainiečius. 1946 m., kai Lietuvoje pasipriešinimą slopino dešimt vidaus kariuomenės pulkų, o Ukrainoje – septyniolika, lietuvių rezistentai įvykdė 1840 antpuolių, o Vakarų Ukrainoje tuo pačiu metu įvykdyta 1619 antpuolių. Iš pateiktų duomenų matome, kad MVD–MGB kareiviai ir ginkluoti sovietiniai aktyvistai Lietuvoje ir Ukrainoje buvo puolami vienodai. Vakarų Ukrainoje stribai buvo užpuolami ir nuginkluojami du kartus dažniau, o Raudonosios armijos daliniai ten buvo puolami net tris kartus dažniau. Taigi ir sovietinių dalinių nuostoliai Vakarų Ukrainoje buvo dvigubai didesni negu Lietuvoje. Antra vertus, rezistentų nuostoliai Vakarų Ukrainoje buvo keturis kartus didesni negu Lietuvoje. Ten 1946 m. žuvo 6526 rezistentai, Lietuvoje –

1584. Be to, Lietuvoje kur kas griežčiau buvo elgiamasi su išdavikais bei kolaborantais: čia sovietinių partinių aktyvistų, NKVD–NKGB agentų nukauta net du kartus daugiau negu Vakarų Ukrainoje. Remiantis šiais duomenimis galima padaryti išvadą, kad Lietuvoje ginkluoti partizanų būriai buvo ne to-

kie gausūs kaip Vakarų Ukrainoje (ir patirdavo perpus mažiau nuostolių). Tai galima susieti su tam tikrais taktikos skirtumais – Lietuvoje retai buvo puolami reguliariosios kariuomenės daliniai, bet aktyviai atakuojami sovietiniai partiniai aktyvistai.

2 lentelė. Tautinių ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžių slopinimas 1946 m.

	Estija	Latvija	Lietuva	Ukraina	Vakarų Baltarusija	Iš viso
Nukauta partizanų	188	214	1 584	6 526	40	8 552*
Paimta į nelaisvę	1 587	428	4 461	19 547	1 750	27 773
Partizanų antpuolių, tarp jų:	270	696	1 840	1 619	142	4 567
diversijų	6	16	24	75	–	121
užpulti MVD–MGB kareiviai	7	24	64	78	12	185
užpulti naikintojai	14	60	101	204	–	379
užpulti sovietiniai partiniai aktyvistai	60	98	350	338	46	892
užpulta sovietinės valdžios įstaigų	4	16	78	50	5	153
užpulta vietinių gyventojų	102	336	1 047	558	37	2 080
užpulta Raudonosios armijos kareivių	18	15	35	123	2	193
užpulta valstybinių įmonių	54	117	38	103	34	346
išplatinta atsišaukimų kariuomenės išsidėstymo vietose	5	14	103	90	6	218
Vidaus kariuomenės nuostoliai:						
žuvusieji	22	23	125	241	5	416
sužeistieji	34	31	137	342	3	547
dingusieji be žinios			4	4		8
žuvo civilių gyventojų	200	320	2 262	1 175	138	4 097

Lentelė sudaryta remiantis 1947 m. rugsėjo 3 d. pažyma Latvijai, rugsėjo 3 d. pažyma Lietuvai, rugpjūčio 4 d. pažyma Baltarusijai, rugsėjo 9 d. pažyma Ukrainai „Apie SSRS MGB vidaus kariuomenės kovinės veiklos rezultatus ir operatyvinę padėtį dislokacijos vietose“, *ibid.*, l. 10–15.

*Sovietų Sąjungos vidaus kariuomenė 1946 m. Lenkijoje nukovė 423 ir paėmė į nelaisvę 1155 antikomunistinio pogrindžio dalyvius.

Tuo metu valstybinės įmonės Latvijoje būdavo užpuolamos 2 kartus, o Estijoje – 1,5 karto dažniau negu Lietuvoje. Tai rodo, kad ten pasipriešinimo judėjimo bazė kaimo rajonuose buvo gerokai silpnesnė arba susilpninta. Tokios pat taktikos lietuvių ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai ėmėsi trejais metais vėliau, kai trėmimai, suėmimai ir žudynės gerokai susilpnino arba net sunaikino atramą tarp vietos gyventojų. Kita lyginamosios analizės išvada: Latvijoje 1946 m. žuvo 7 kartus mažiau rezistentų (214 žm.) negu Lietuvoje (1584), tačiau antpuolių jie įvykdė tik apie 3 kartus mažiau. Manychiau, tai reiškia, kad buvo veikiama mažesnėmis grupėmis ir laikantis didesnės konspiracijos negu Lietuvoje. Tuo metu Estijoje rezistentų žuvo tiek pat kaip ir Latvijoje (atitinkamai 188 ir 214 žm.), bet antpuolių jie įvykdė 2,5 karto mažiau. Tai rodytų Estijos ginkluoto-

sios rezistencijos gerokai pakitusį pobūdį, nedidelį kovų intensyvumą ir didelį konspiratyvumą. Panašūs santykiai buvo ir 1947 m. (žr. 3 lentelę).

Kalbant apie 1947 m. vykusią ginkluotąją rezistenciją Sovietų Sąjungos užimtose žemėse, galima lyginti tik Lietuvos ir Vakarų Ukrainos rezistencijos mastus ir intensyvumą. Tais metais Lietuvoje rezistentų žuvo 3 kartus mažiau, o partizanai išpuolių įvykdė beveik tiek pat – 1333 Lietuvoje ir 1603 Vakarų Ukrainoje. Lietuvos rezistentai buvo itin griežti kolaborantams ir išdavikams – partizanų teismai mirtimi nubaudė 2 kartus daugiau žmonių (atitinkamai 1977 ir 959).

Ginkluotasis sąjūdis Latvijoje 1947 m. nuo sąjūdžio Lietuvoje savo mastais skyrėsi 9–15 kartų pagal visus rodiklius (mūšiuose su MVD–MGB kariuomene patirtų netekčių ir priešui padarytų nuostolių dydžiu). Toks

pat sąjūdis Estijoje pagal tuos rodiklius buvo mažesnis negu Latvijoje 3–4 kartus. Beje, tiek Latvijoje, tiek Estijoje vietos gyventojai paprastai žūdavo atsitiktinai. Tiek agentai, tiek kolaborantai nebuvo persekiojami. 1947 m. Latvijoje per partizanų antpuolius žuvo 36, o Estijoje – 16 žmonių. Sovietinių aktyvistų ir MVD–MGB kariškių nuostoliai šiose šalyse buvo tokie pat arba šiek tiek didesni negu vadinamųjų civilių gyventojų, t.y.

MVD–MGB agentų arba tiesiog atsitiktinių partizaninio karo aukų. Vakarų Ukrainoje šis santykis buvo panašus: ten nukauta apie 1300 ginkluotų sovietinių aktyvistų, MVD–MGB darbuotojų ir kareivių, o vietos gyventojų žuvo 959. Lietuvoje šis santykis buvo 4:1 vietos gyventojų nenaudai. Tai rodo buvus nemažus taktikos ir kovos metodų skirtumus, kuriuos mums dar reikės išsiaiškinti.

3 lentelė. Tautinių ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžių slopinimas 1947 m.

	Estija	Latvija	Lietuva	Ukraina	Vakarų Baltarusija	Iš viso
Nukauta partizanų	39	106	1 344	4 136	60	5 685
Paimta į nelaisvę	158	305	3 679	16 830	425	21 397
Mūšių skaičius	16	60	674	2 319	39	3 108
Partizanų antpuolių, tarp jų:	52	151	1 333	1 603	90	3 229
teroro aktų,	26	74	877	1 066	25	2 068
kurių metu žuvo:	30	66	2 307	1 962	109	4 474
MVD–MGB kareivių	6	6	56	233	7	299
sovietinių partinių aktyvistų	8	24	275	770	26	1 104
civilių gyventojų	16	36	1 976	959	76	3 071
Vidaus kariuomenės nuostoliai kautynių metu:						
žuvusieji	2	6	98	266	3	375
sužeistieji	1	15	120	380	5	538

Lentelė sudaryta remiantis ataskaita apie SSRS MGB vidaus kariuomenės kovinės veiklos rezultatus, *ibid.*, l. 29.

Yra ir kitas rezistencijos analizės aspektas. Padaryti priešui kuo didesnių negrįžtamų nuostolių buvo vienas svarbiausių ginkluotojo pasipriešinimo tikslų. Tai rodydavo kiekvienos kariaujančios pusės pajėgumą ir gebėjimą įvaldyti partizaninio karo taktiką. Oficiali MGB statistika teigė, kad 1947 m. negrįžtami vidaus kariuomenės nuostoliai, palyginti su nukautais ir į nelaisvę paimtais rezistentais, buvo 1:64. Tikrasis vaizdas visiškai kitoks, jei būtų lyginami tikrai negrįžtami nuostoliai. Pplk. Golyševo vadovaujamas 25-asis šaulių pulkas Lietuvoje 1946 m. ne-

teko 37 kareivių ir nukovė 270 partizanų⁵, pplk. Širinskio 32-asis pulkas neteko 14 kareivių, nukovė 137 partizanus⁶. Kitais metais plk. Zakurdajevo vadovaujamas 261-asis šaulių pulkas 31 mūšyje nukovė 65 partizanus ir neteko 6 kareivių, o 1948 m. 22 kautynėse nukovė 41 ir neteko 13 karių⁷. Tokių pavyzdžių buvo daugybė, kadangi mūšių aplinkybės buvo kuo įvairiausios. Kaip liudija 4-osios šaulių divizijos dokumentai, 1948 m. divizijos daliniai dalyvavo 533 mūšiuose su lietuvių partizanais (žr. 4 lentelę). Šių kautynių metu buvo nukautas 841 partizanas ir

4 lentelė. 1948 m. kautynių statistika

	Ukraina 62, 65, 81, 82 šaulių divizijos	Lietuva 4 šaulių divizija	Latvija, Estija 5 šaulių divizija
Kautynių skaičius	1 929	533	106
Nukauta partizanų	3 057	841	178
Paimta į nelaisvę	10 758	2 470	558
Divizijų nuostoliai:			
žuvusieji	206	59	8
sužeistieji	259	89	21
Divizijų nekoviniai nuostoliai:			
žuvusieji	67	36	7
sužeistieji	131	95	13

Lentelė sudaryta remiantis pažymomis apie SSRS MGB vidaus kariuomenės Ukrainos apygardos, 4-osios ir 5-osios šaulių divizijos kovinę veiklą 1948 metais, *ibid.*, l. 108, 154, 162.

2470 pateko į nelaisvę (metinėje MGB ataskaitoje minima, jog nukauti 1135 partizanai, o į nelaisvę paimta – 1338). Pačios divizijos nuostoliai – 59 žuvę ir 89 sužeisti kareiviai ir karininkai (ypatingų „atsitikimų“ metu žuvo dar 36, sužeisti 95 kareiviai)⁸. NKVD kariai buvo išvedami iš rikiuotės kas ketvirtame mūšyje. Lyginant abiejų pusių nuostolius negalima pamiršti, kad beveik pusė visų žuvusių partizanų tapdavo MGB–MVD agentų išdavysčių aukomis. Net ir tokiu atveju kovos baigtis nebūdavo iš anksto nulemta. Staigūs partizanų antpuoliai beveik visada baigdavosi sėkmingai. Jei kautynių metu partizanai nepriversdavo enkavėdistų trauktis, tai patyrę net nedidelių nuostolių jie liaudavosi persekioti partizanus. En-

kavėdistams ne visada pasisekdavo įvykdyti NKVD vidaus kariuomenės Pabaltijo apygardos vado gen. mjr. Golovkos 1946 m. vasario 7 d. įsakymą: „turėti čekistinių įgūdžių ir atpažinti priešą <...>, jį surasti ir sulaukyti, o besipriešinantį – sunaikinti“⁹.

Partizaninių nepriklausomybės kovų istorija dar atvers ne vieną mažai žinomą puslapį. Ir Baltijos valstybių, ir Ukrainos anti-sovietinio pasipriešinimo sąjūdžiai kovodami su totalitarine valstybe pirmiausia rėmėsi savo tautų atspara, jų tautinėmis vertybėmis ir didžiuliu nepriklausomybės troškimu. Tai buvo pirmieji stiprūs smūgiai komunistiniam režimui, o kartu ir ginkluotas atkirtis genocido politikai.

Nuorodos

¹ NKVD–MVD–MGB vidaus kariuomenės kovinės ir operatyvinės tarnybinės veiklos 1941–1946 m. pažyma, Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 38650, ap. 1, b. 313, l. 2–3.

² Ibid., l. 6.

³ Ibid., l. 6, 9.

⁴ Ibid., l. 8.

⁵ 1948 m. vasario 10 d. pažyma apie 25-ojo šaulių pulko kovinę, operatyvinę-tarnybinę veiklą, ypatingus atvejus ir nekovinius nuostolius, *ibid.*, l. 73.

⁶ Pažyma apie 32-ojo šaulių pulko kovinę, operatyvinę-tarnybinę veiklą, ypatingus atvejus ir nekovinius nuostolius, *ibid.*, l. 74.

⁷ Pažyma apie 261-ojo šaulių pulko kovinę, operatyvinę-tarnybinę veiklą, ypatingus atvejus ir nekovinius nuostolius, *ibid.*, l. 77; Pažyma apie 4-osios šaulių divizijos kovinę veiklą 1948 m., *ibid.*, l. 172.

⁸ Pažyma apie 4-osios šaulių divizijos kovinę veiklą, *ibid.*, l. 162.

⁹ Gen. mjr. Golovkos 1946 m. vasario 27 d. įsakymas Nr.1/0 00567, *ibid.*, f. 38650, ap. 1, b. 146, l. 13.

Arvydas Anušauskas

COMPARATIVE ANALYSIS OF ARMED RESISTANCE FOR INDEPENDENCE IN THE BALTIC COUNTRIES AND UKRAINE

Summary

The struggle of Western Ukraine for the independent State of Ukraine against Poland, the Soviet Union and Germany goes back to 1918. The movement for the restoration of independence in Baltic countries after the Soviet occupation in 1940 grew into armed resistance in 1941. The geopolitical situation in 1940–1941, postured the Soviet Union as the worst enemy of the independence movements in the Baltic countries. The non-aggression and lingering strategy was practised with respect to German occupation. Whereas the Soviet occupation policy was opposed by armed resistance as well as other means. The armed resistance movements in the Baltic Countries and Western Ukraine in 1944–1953 became major determinants for the future historical events.

Studies of armed resistance in other Soviet-held territories, their respective scale and intensity, can be compared with the scale and intensity of armed resistance in Lithuania and Western Ukraine. For instance in 1947 the scope of the movement in Lithuania was 9–15 times intense than in Latvia in, battles with MVD–MGB forces and sustained casualties on both sides. The movement in Estonia accordingly was 3–4 times smaller than in Latvia. Anti Soviet movements in the struggle against totalitarian regimes both in Baltic Countries and Ukraine were based on the support of their populations inherent national values and the quest for independence. It was the first strong blow to communist regime and armed response to genocide policy.

Sovietinė vidaus kariuomenė. Jos taktika ir veiklos metodai (1944–1953)

NKVD–MVD–MGB įvairių tipų kariuomenės veikimą Lietuvoje įdėmiau tyrinėti verčia keletas priežasčių. Viena iš jų ši: šeštajame–aštuntajame dešimtmečiais komunistų partijos ir KGB inspiruoti istorikai ir publicistai pradėjo teigti, kad „ginkluotas buržuazines nacionalistines gaujas“ sutriuškino vadinamieji liaudies gynėjai, žmonių vadinti stribais. Tie teiginiai kai kurių žmonių sąmonėje ir išliko. Taigi reikia įrodyti, kas su kuo Lietuvoje 1944–1953 m. kovojo ir koks buvo tų junginių vaidmuo sunaikinant Lietuvos laisvės kovotojus – partizanus. Pagaliau reikėjo perprasti čekistinės kariuomenės veiklos taktiką, veikimo principus, jos ryšius su čekistais operatyvininkais, kad būtų atskleistas dar vienas istorijos puslapis.

Bet prieš pradedant konkrečiai kalbėti apie čekistinę kariuomenę, reikia trumpai apibūdinti Lietuvoje vykusį beprecedentį ginkluotąjį pasipriešinimą sovietinei rusiškai okupacijai.

Dr. K. Girnius išvardijo¹ profesorių J. Brazaičio, V. Vardžio, T. Remeikio pateiktas pagrindines priežastis, dėl kurių, jų manymu, lietuviai masiškai su ginklu rankose priešinosi antrajai sovietinei okupacijai. Pats K. Girnius nurodo keturias svarbiausias pasipriešinimo priežastis: 1) pirmosios bolševikų ir vokiečių okupacijos patirtis; 2) nežabotas sovietinis teroras pirmaisiais pokario metais; 3) Vakarų intervencijos viltis ir 4) patriotizmas.

Nedaug ką prie šių ginkluotąjį pasipriešinimą skatinusių priežasčių galima pridurti. Tačiau lieka ir neaiškumų, iš kurių didžiausias – kodėl lietuviai, kaip kad dau-

gelis kaimyninių ir Vidurio Europos kraštų gyventojų, kurie taip pat nekenė okupantų, nepasirinko pasyvesnio pasipriešinimo būdo, o su ginklu rankose beveik 10 metų kovojo su okupacine kariuomene. Tautos charakteriu, nors jis ir vaidina didelį vaidmenį – ko vertas vien dabartinės Čėčėnijos pavyzdys! – to paaiškinti negalima. Lietuviai buvo ne karingi kalniečiai, o taikūs ramūs žemdirbiai. Vargu ar galima sutikti su tais, kurie teigia, kad pasipriešinimą labiausiai skatino Vakarų stočių pranešimai apie greitą išvadavimą. Pirma, nors tos stotys iš tikrųjų pranašavo greitą išvadavimą, bet kartu ir ragino tausoti jėgas, nesivelti į konfliktus su okupantais. Antra, anot K. Girniaus, jei tiki, kad būsi išvaduotas, tai kuriems galams dar kišti galvą – saugiau ir paprasčiau palaukti, kol viskas be rizikos susitvarkys. Ko gero, klysta ir tie mūsų kultūros žmonės, kurie teigia, kad okupantai patys provokavo pasipriešinimą, norėdami kuo daugiau išžudyti Lietuvos žmonių. Jie tą pasipriešinimą iš tikrųjų skatino, tačiau darė tai nesąmoningai (apie tai toliau). Gal vieno kito čekisto galvoje tokios mintys sukosi ir net buvo praktiškai įgyvendinamos, bet vis dėlto čekistų ir partijos vadovybė sąmoningai norėjo per tam tikrą laiką sutriuškinti mūsų ginkluotąjį pagrindį. Valdiniai buvo mygiami raštais, atleidžiami iš darbo (vien komisaro A. Guzevičiaus atleidimas ką reiškia!), net teisiami už nesugebėjimą sutriuškinti partizanų būrius. Detaliai buvo analizuojama kiekvieno apskrities NKVD–MVD–MGB skyriaus, karinio dalinio veikla, kuri buvo vertinama pagal tai, kiek partizanų nukauta, kiek jų ir jų rėmėjų

suinta, kiek legalizavosi, kiek partizanai nušovė čekistų ir kolaborantų ir t.t.

Pirmaisiais pasipriešinimo metais čekistai jiems besipriešinančius asmenis vadino „vokiškais-lietuviškais nacionalistais“, akcentuodami tai, kad priešinas su vokiečiais kolaboravę žmonės ir kad pasipriešinimą yra suorganizavę vokiečiai. Iš tiesų dar karo metu apie 200 vyrų, parengtų vokiečių žvalgybos mokyklose, buvo permesti į Lietuvą, bet daugelis jų tose mokyklose mokėsi ne tam, kad dirbtų vokiečiams, o kad galėtų grįžti į Lietuvą ir joje kovoti. Tik maža jų dalis, patekę į Lietuvą, dirbo vokiečiams, o dauguma išitraukė į partizanų būrius. Lietuviai nebuvo sudarę SS junginių, kaip kai kuriose kaimyninėse šalyse, o tie, kurie buvo su vokiečiais kolaboravę – pavyzdžiui, vadina mieji žydšaudžiai – pasitraukė kartu su frontu. Partizanų daugumą sudarė kaimo vyrai, kurie su vokiečiais neturėjo nieko bendra. Beje, nereikia pusraščių čekistų kaltinti tuo, kad jie samprotavo taip: „jei ne su mumis, tai su fašistais“. Daug Vakarų intelektualų, pasibaisėję Hitlerio darbais, simpatizavo komunizmui, laikydami jį atsvara fašizmui. Vienas Tomo Mano, labai simpatizavusio sovietams, kūrybos tyrinėtojas šį reiškinį aiškino taip: „Žmogaus psichika, atrodo, nepajėgi vienu metu pajusti dvi grėsmes, du pavojus“².

Viena svarbiausių priežasčių, skatinusių priešintis, laikyčia patriotizmą; antra, ne mažiau svarbi priežastis buvo okupantų teroras. Tarpukario Lietuvos mokyklos, įvairios organizacijos, ypač šaulių sąjunga, didžiausia vertybe laikė šalies nepriklausomybę. Žmonėms buvo skiepijamas noras idealistiškai aukotis dėl savo šalies. Visuose direktyviniuose partizanų dokumentuose buvo nurodoma, jog svarbiausias kovos tikslas – atkurti nepriklausomybę. Lietuvos gyventojai jau buvo įsisąmoninę, kad tik šalies nepriklausomybė didžiausiai žmonių daliai teikia geriausią galimybę atskleisti savo sugebėjimus ir kartu gerai materialiai gyventi. Lietuvoje vyravo krikščioniškosios vertybės,

tuo tarpu okupantai į šalį atnešė smurto kultą, paremtą materialistine pasaulėžiūra. Visiškai nesutapo mūsų žmonių ir atėjų požiūriai į privačią nuosavybę. Sakoma, kad bet kurios tautos pasipriešinimas būna tuo smarkesnis, kuo labiau nesutampa jos ir užpuolikų dvasiniai ir materialūs pasauliai, vertybių matai. Nors kai kurie komunizmo ideologai ir mėgino spekuliuoti teiginiu, kad pirmas komunistas buvo Jėzus, tačiau lietuvių ir atėjų pasauliai visiškai skyrėsi, beveik neturėjo sąlyčio taškų. Dažnam lietuviui valstiečiui okupantų administracijos veiksmai atrodė tarsi bepročių darbas. Skurdas Rusijoje irgi nekėlė pasitikėjimo. Tiesa, paprasti rusai buvo nuoširdūs, nepretenzingi. Tačiau tokie liko Rusijoje, o Lietuvą užplūdo imperinių ambicijų apsvaiginti sadistai, sukčiai, grobikai arba fanatiški komunistai. Be abejo, smarkų lietuvių pasipriešinimą lėmė ir dvigubas jungas, kurį buvo mėginama užmesti, – imperinės Rusijos ambicijos ir prievartinis komunistinės pasaulėžiūros brukimas.

Sutikę Lietuvos gyventojų pasipriešinimą, okupantai visiškai sužvėrėjo, į lietuvius ėmė žiūrėti kaip į mirtinus priešus. Tai buvo būdinga ne vien aukštus postus turintiems čekistams, bet ir eiliniams kariams bei karininkams. Antai 94-ojo pasieniečių būrio 3-iosios užkardos eilinis Charabudejevas 1945 m. pabaigoje teigė: „Visi liečiai – banditai“³. E. Jelisejevas į namus Uljanovsko srityje 1945 m. liepos mėn. rašė: „<...> važinėjam po visą Lietuvą, kur yra gaujos, ten ir mes su jais kariaujam ir juos naikinam. Šiuo metu esame lyg ir fronte, kaip veikianti armija, kovojanti su banditais Lietuvoje. Kai tik atvažiuojame, gal dvi valandas pastovime ir vėl komanda imtis ginklo<...>. O gaujų yra ir miškuose, ir gyvenvietėse, ir didelės gaujos. Dalyvaujame mūšiuose“⁴. Beje, šie ir kiti Lietuvoje pabuvę ir su partizanais kovoję kareiviai, atitarnavę ir pasklidę po visą Sovietų Sąjungą (manau, jų buvo per 100 tūkstančių), padarė mums didžiulę paslaugą: jie paskleidė gandą, kad Lietuvoje

už kiekvieno medžio stovi po „banditą“ ir tik laukia, kaip rusą nušauti. Prisiklausę tokių dažnai perdėtų pasakojimų, kolonistai į Lietuvą neskubėjo.

Taigi viena svarbiausių priežasčių, skatinusių imtis ginklo, buvo beprecedentis okupantų teroras. 1944–1945 m. Lietuvoje buvo daug įvairios čekistinės kariuomenės – pasienio būrių ir pulkų, šaulių pulkų. Okupantai tikėjosi į Raudonąją armiją (RA) mobilizuoti beveik kelis šimtus tūkstančių lietuvių. Tačiau lietuviai nenorėjo tarnauti svetimoje kariuomenėje ir aukoti gyvybę dėl svetimų interesų. Be to, juos gąsdino rusų armijoje vyravęs nesiskaitymas su žmogumi, sunkios sąlygos ir net badas, pagaliau dauguma nemokėjo rusiškai. Tuo laikotarpiu nuo okupantų vienaip ar kitaip nukentėjo šimtai tūkstančių Lietuvos gyventojų (sušaudyti, suimti, išbuožinti, sudegintos sodybos, tardyti, apiplėšti, prievarta paimti į armiją ir t.t.).

Po 1944–1945 m. klaikaus teroro smūgiai būdavo taiklesni, t.y. daugiausia nukreipti į tuos asmenis, kurie tikrai priešinosi, bet okupantai darė ir tai, ką mūsų žmonės buvo linkę vadinti „bepročių darbais“. Ypač beprasmiškas buvo turtingesnių valstiečių, vadinamųjų buožių, trėmimas (jie sudarė apie 2/3 visų Lietuvos ištremtųjų). Nors dauguma jų ir nemėgo sovietų valdžios, tačiau dėl savo turtinės padėties neketino aktyviai priešintis, sąžiningai mokėjo didžiulius mokesčius ir pyliavas. Visos tos teroro bangos silpnesnio charakterio žmones gniuždė, o stipresnius vertė imtis ginklo. Daugelis jų, kurie paskutiniaisiais partizaninio karo metais įstojo į partizanų gretas, buvo arba pabėgę nuo trėmimų ir suėmimų, arba slapstėsi, kad nebūtų paimti į RA (viena dar ne itin akcentuota ginkluotojo pasipriešinimo ypatybė – iki 1950 m. lietuvių į rusų kariuomenę tarnauti neėmė; tais metais pašaukus tarnauti, apie 200 vyrų nuėjo ne į armiją, o į mišką).

Bet savo šalies patriotų netrūko ir kaimyninėse šalyse. Netrūko nė nuskriaustųjų

(pvz., Latvijoje ir Estijoje vadinamųjų buožių buvo santykinai daugiau, ir pirmieji trėmimai buvo masiškesni negu Lietuvoje). Lietuvos partizanų kovai prilygo tik Vakarų ukrainiečių pasipriešinimas rusų okupacijai.

Kodėl ta kova buvo tokia nuožmi ir ilga, dar reikia aiškintis. Manau, kad vienas, nors gal ir ne lemiamas veiksnys, buvo pokario žmonių tikėjimas. Nuoširdžiai tikintis žmogus nebijo mirti.

Pokario kovos buvo toks mūsų tautos herojinis laikotarpis, kuris, vėl prireikus kovoti, vargu ar pasikartotų. Jei tos kovos atgarsiai neveiktų mūsų sąmonės, būtume dar prastesni negu dabar esame. 1967 m. filosofas Juozas Girnius, polemizuodamas su tais, kurie sakė, kad partizanų kova buvo į poeziją linkusios, realybės nesuvokiančios tautos kova, kad tai buvo mito, o ne realizmo veiksmas, „Aidų“ žurnalo straipsnyje „Tarp heroizmo ir realizmo“ rašė: „Ar apskritai visa partizanų kova už laisvę, kraštui atsidūrus už sovietų „geležinės uždangos“, buvo prasminga? Būtų beprasmiška ją be galo tęsti, nes tai herojinę ryžtį būtų pavertę tik savižude desperacija. Tačiau dėl to neverta paneigti jos iškovotos prasmės: tautinei atsparai sovietinėje vergijoje partizaninė kova padėjo pagrindą, kurio pavergėjas lengvai neišgriaut“.

1944–1945 m. mūsų žemę siaubė keturių frontų užnugario apsaugos 11 NKVD kariuomenės pasienio pulkų, 7 pasienio būriai, 4–5 šaulių pulkai ir 3–4 specialios paskirties NKVD pulkai. Nesugebėdami su turima kariuomene užgniaužti partizanų pasipriešinimo, čekistai į Lietuvą sutraukdavo pulkus iš kaimyninių šalių – 5-osios divizijos, dislokuotos Latvijoje, 63-iosios, dislokuotos Estijoje, 6-osios, 7-osios, 10-osios divizijų, dislokuotų Baltarusijoje. Be pasienio pulkų ir būrių, iš viso Lietuvoje kovojo 16 vidaus kariuomenės šaulių pulkų. Į Lietuvą nebuvo atsiųsta tik dalinių iš 81-osios ir 82-osios divizijų, dislokuotų Vakarų Ukrainoje. Net ir po 1946 m. kovo mėn., kai Lietuvoje iš 9 šaulių pulkų ir kelių pasienio būrių buvo suda-

rytos 199 pastovios įgulos apskričių ir valsčių centruose, buvo ne kartą mėginama, kaip ir 1946 m. pabaigoje, pasitelkus dar tris pulkus, kazokišku puolimu sutriuškinti partizanus. Vėliau, iki 1951 m. Lietuvą siaubė 8 vidaus kariuomenės pulkai. Dr. A. Anušausko duomenimis, 1951 m. rugpjūčio mėn. Sovietų Sąjungoje šaulių pulkus reorganizavus į vidaus apsaugos būrius, 9 būriai buvo palikti Ukrainoje, 5 – Lietuvoje, du – Baltarusijoje, po vieną – Latvijoje, Estijoje, Gruzijoje, Kazachstane. Matyt, toks būrių kiekis atitiko kiekvienoje iš tų šalių vykusio pasipriešinimo okupacijai mastą. Lietuva tais pokario metais, kaip ir 1989–1991 m., aktyviausiai iš visų priešinosi imperiškai komunistinei Rusijos ekspansijai.

Vidaus kariuomenės elgesys, taktika, kovos priemonės. Norint įvertinti, ką padarė vidaus kariuomenė kare prieš mūsų partizanus ir juos palaikančius daugumą šalies gyventojų, reikia turėti omenyje, kad kariuomenė dažniausiai būdavo tik akla jėga, įgyvendinanti kitų suregztus planus. O tie kiti – tai komunistų partija ir čekistai operatyvininkai. Jei ne masiniai trėmimai ir Lietuvos kaimo kolektyvizavimas, manau, partizanai būtų sugebėję dar ilgai priešintis okupacijai. Trėmimai pakirto partizanų rėmėjų bazę, o kolūkiai – materialinį jų egzistavimo pagrindą. Šias drastiškas priemones sugalvojo ir čekistų padedama įgyvendino komunistų partija. Ji įvairiais būdais (dalydama svetimą turtą, gerai apmokamas pareigas, leisdamas vogti, skleisdama demagogiją ir t.t.) stimulavo kolaborantų gausėjimą. Čekistai operatyvininkai pamažu Lietuvą apraizgė tankiu agentų tinklu (1951 m. buvo 27,7 tūkst. agentų ir informatorių⁵; laimei, daugelis jų ne itin stropiai dirbo okupantams) ir okupacinei kariuomenei pateikdavo duomenų, kur ieškoti partizanų (be agentų pranešimų, kitas žinių šaltinis buvo tardant išgauti duomenys). Aišku, patys kariškiai irgi turėjo savo žvalgybą bei kontržvalgybą ir daug ką darydavo savo iniciatyva.

Vidaus kariuomenė kovojo labai nuož-

miai, žiaurumu neatsiliko nuo čekistų operatyvininkų. Be abejo, tą žiaurumą pirmiausia lėmė atranka į NKVD, vėliau į MGB kariuomenę. Į ją buvo imama daugiausia pagal klasinį požymį, taigi iš mažiausiai apsišvietusių Rusijos sluoksnių. Be to, ir iš tų sluoksnių buvo atrenkama pagal du požymius – kad būtų fanatiški komunistai ir ne per daug gailestingi. Tokie buvo karininkai ir seržantai. Kareivių būta įvairių, bet daugiausia – užguitų, nepriteklių, nuolatinio muštro nuvargintų ir dėl to įsiutintų. Visose čekistinės kariuomenės įgulose buvo sukurama ypatinga aplinka, kurios svarbiausi elementai – muštras ir atskyrimas nuo civilio gyvenimo. Bijota, kad bendraujant su vietiniais gyventojais išnyks kareivių įniršis, jie nenorės žudyti, kiekvieno lietuvių nelaikys priešu. Duomenų, kaip buvo stengiamasi kareivius izoliuoti nuo vietinių gyventojų, yra nemažai. Antai 1949 m. Lietuvos pasienio apygardos kontržvalgybininkai kaip vieną iš nusikaltimų rūšių fiksavo „ryšį su civiliais“⁶ (tokių „ryšių“ tų metų pirmajame ketvirtyje iš 200 „nusikaltimų“ buvo 42; be abejo, tie „ryšiai“ daugiausia buvo samagono ir kareiviškos meilės reikalai, bet ir jie, čekistų akimis, buvo nusikalstami). Arba vėl – čekistas karininkas atsisako skirti sargybinius kaliniams saugoti, nes jie nebuvo vieni nuo kitų izoliuoti ir galėjo bendrauti. Labai iškaltinamas LSSR MGB ministro pavaduotojo Kapralovo 1948 m. kovo mėn. raštas, kuriuo draudžiama sužeistus partizanus gydyti vietos ligoninėse⁷. Vienas iš motyvų – kareiviai „...moraliai pakrinka, netenka budrumo...“ Be abejo, patekę į tą aplinką, kurioje mūsų gydytojai ir seselės dirbo visiškai priešingą negu čekistai darbą – žmones traukė iš mirties glėbio, – nemažai kareivių turėjo išgyventi tikras dramas. Todėl karininkai ir stengėsi juos izoliuoti nuo humanistinės aplinkos, kad nesusvyruotų kareivių įsitikinimas, jog svarbiausias darbas yra žudyti sovietų valdžios priešus. Labai įdomus atvejis susijęs su 134-uoju pasienio pulku⁸. Šis pulkas iš Vengrijos buvo siunčiamas į Lietu-

vą, turėjo įsilieti į I Ukrainos fronto NKVD kariuomenės grupuotę (į Lietuvą atvyko 1945 m. rugpjūčio 31 d.). Galima spėti, kad anksčiau, prieš atvykstant į Lietuvą, šio pulko kareiviai buvo tokie pat galvažudžiai kaip ir kitų panašių pulkų, nes pulkas turėjo Rušukų garbės vardą, buvo apdovanotas B. Chmelnickio ordinu. Bet pulko kareiviai ilgai laukė jiems skirto sąstato Samboro (Užkarpatės Ukraina) stotelėje ir bendraudami su civiliais, anot čekistų, ištvirko. Atvykę į Lietuvą jie nenorėjo nei kitų žudyti, nei patys rizikuoti ir per 15 dienų sulaikė tik 4 partizanus. Siekiant visiškai atskirti vidaus kariuomenę (gal net daugiau karininkus, o ne eilinius) nuo vietinių gyventojų, padaliniai dažnai būdavo sukeičiami vietomis: perkėlus kuopą ar būrį kitur, į tą vietą atvykdavo kitas būrys arba kuopa.

Bet vien specialia atranka, nuolatinio ideologiniu apdorojimu ir atskyrimu nuo viso pasaulio vidaus kariuomenės nuožmumo negalima paaiškinti. Reikėjo ir kitų paskatų. Karo metu buvo viena ypatinga paskata – tūnoti užnugaryje, mat būti užnugaryje, nors retsykiais ir susikaujant su partizanais, buvo kur kas saugiau negu fronte. Iš visų Lietuvoje karo metu buvusių per 20 vidaus kariuomenės būrių ir pulkų tik vienas 23-iasis pasienio būrys 1944 m. pabaigoje kelis mėnesius praleido fronte⁹, o visi kiti pratūnojo užnugaryje, daugiausia kovodami su taikiais gyventojais. Vis dėlto tiek pulkai, tiek pavieniai kareiviai buvo apdovanojami koviniais ordinais ir medaliais.

Pasibaigus karui buvo ieškoma naujų paskatų. Jos buvo dvejopos – materialiniai apdovanojimai ir grasinimai atleisti iš darbo arba net perduoti kariniam tribunolui. Būdamas Vilniuje, Apolonovas 1945 m. birželio 14 d. pasirašė įsakymą, kad NKVD kariuomenė iki užduočių Lietuvoje įvykdymo būtų aprūpinta pirmos kategorijos maisto daviniu, o kariuomenės karininkai ir operatyvininkai tą maistą turėjo gauti nemokamai, netgi su karininkų priedais¹⁰.

Bartašiūnas įvedė piniginių skatinimą už

nukautus partizanus; šitaip buvo daroma iki partizaninio karo pabaigos (apie šiuos apdovanojimus sužinota neseniai, kai tapo prieinamas VRM archyvas). Buvo dvi apdovanojimo formos: įkūrimo ar veiklos Lietuvoje metinių proga būdavo apdovanojami pulkai, o už konkretų partizanų sunaikinimą – konkretūs kareiviai. Minint 4-osios šaulių divizijos įkūrimo ir buvimo Lietuvoje metines gen. P. Vetrovas nuolat kaulydavo iš A. Sniečkaus dovanų sau ir savo galvažudžiams. Minint pirmąsias divizijos įkūrimo metines, jis rašė: „<...> prašau Jūsų nurodymo paskirti amerikiečių dovanų“¹¹ (O, kad būtų žinoję amerikiečiai, kam dažniausiai tekdavo į Sovietų Sąjungą siunčiamos jų dovanos! Beje, tų dovanų nemažai yra gavę ir stribai.) 1945 m. rugsėjo 29 d. pats I. Tkačenka kreipėsi į Sniečką prašydamas apdovanoti 600–700 labiausiai pasižymėjusių šios divizijos enkavedistų: skirti jiems laikrodžių, skustuvų, papirosų ir kitko¹². O kai 1946 m. sausio 18 d. 137-asis šaulių pulkas, veikęs Šiaurės Rytų Lietuvoje, minėjo savo įkūrimo 4-ąsias metines, 11 seržantų buvo apdovanoti po 100 rb, 12 seržantų – po 75 rb, 20 eilinių – po 50 rb.¹³ 32-ajam šaulių pulkui minint 26-ąsias įkūrimo metines, J. Bartašiūno įsakymu jo vadui plk. Svistunovui buvo skirta 10 tūkst. rublių, kad jis apdovanotų pulko veteranus¹⁴.

Už konkrečių užduočių įvykdymą taip pat buvo apdovanojama. Kai 211-ojo šaulių pulko 25-osios žvalgybinės paieškų grupės kareiviai, vadovaujami lt. Cikolos, 1946 m. birželio mėn. susikovė Panemunės valsč. Užupio kaime su Vermachto būrio partizanais ir 6 jų nukovė, tarp jų ir Vermachtą, Cikola buvo apdovanotas 600 rb, du seržantai – po 250 rb, du eiliniai – po 200 rb.¹⁵ Kai 34-ojo šaulių pulko 7 kareiviai, eidami iš vienos įgulos į kitą, susidūrė su Žaibo partizanais ir 4 jų nukovė, 1946 m. pabaigoje buvo apdovanoti: seržantas – 200 rb, 4 eiliniai – po 100 rb.¹⁶ Tokių apdovanojimų buvo daug. Kartais Bartašiūnas, būdamas blogos nuotaikos ar pritrūkęs pinigų, kareivius apdo-

vanodavo tik padėka. Antai 32-ojo šaulių pulko 5 karininkams ir 13 seržantų bei eilinių už 10 partizanų nukovimą buvo pareikšta tik padėka¹⁷. Be pinigų ir padėkų, kareiviams būdavo skiriamos atostogos, dovanojami laikrodžiai ir kiti daiktai.

Esant tokiai skatinimo sistemai, čekistiniai kareivos stengėsi kuo daugiau išžudyti ir visus nužudytuosius priskirdavo partizanams. Bene baisiausios žudynės įvyko Švendrių kaime (čekistai nenurodė, kokiam valsciui šis kaimas priklausė; tai paaiškėjo iš knygos „Partizanų kovos Šiaulių krašte“; joje nurodoma, jog aprašytoji tragedija įvyko Šiaulių rajone). Šį klaikaus žiaurumo atvejį yra plačiai aprašęs dr. A. Anušauskas¹⁸, o dar anksčiau, 1992 m., žurnale „Pasaulis“ – dr. E. Grunskis, tačiau manau, kad apie jį reikia dar pakalbėti, nors tokių atvejų čekistų kontržvalgyba yra užfiksavusi ir daugiau (pavyzdžiui, kareiviai praneša, jog suėmė partizanus, bet šie pakeliui pabėga, tada pagauti pirmi pasitaikę vyrai, o kad neišaiškėtų, jog šie nėra partizanai, vedant pakeliui jie nušautami). Šis atvejis išskirtinis tuo, kad nusikaltimą padarė ne 3–5 kareiviai, o visa tai vyko dalyvaujant ar stebint apie 60–70 karių, nes operacijoje dalyvavo dvi užkardos (užkardoje – apie 30 karių). Buvo taip. Leningrado fronto grupuotės 217-ojo pasienio pulko 1-asis batalionas gavo iš suimto partizano žinių, kad minėtame kaime Klemaičio (iš tikrųjų Klemanskio; nemokėdami lietuvių kalbos, okupantai beviltiškai iškraipydavo pavardes ir vietovardžius) sodyboje yra bunkeris, ir 1945 m. rugpjūčio 1 d. surengė operaciją. (Toks bunkeris iš tiesų buvo. Jis buvo įrengtas sodybos šulinyje. Tame bunkeryje slapstėsi tarnavimo RA vengiantys Klemanskio sūnus Stasys bei kaimynas Stasys Lipskis, kurio šeima taip pat buvo iššaudyta, o sodyba sudeginta.) Kaip ji vyko, galima įsivaizduoti iš vieno dalyvių – kareivio V. Strekalovo – pasakojimo¹⁹: „<...> tada Lipinas [užkardos vadas, leitenantas. – J. S.] įsakė šio namo gyventojus įvesti į namą, apšaudyti langus ir padegti namą su žmo-

nėmis. Diatlovas [užkardos vado pavaduotojas, leitenantas. – J. S.] pats namo grindis apipylė benzinu ir padegė, o raudonarmietis Janinas padegė namą iš išorės. Kai iš degančio namo išėjo žegnodamasi senutė ir su ja serganti mergina, Lipinas įsakė joms grįžti. Tada senutė ir mergina pradėjo bėgti. Lipinas išsitraukė pistoletą ir ėmė šaudyti tai į senutę, tai į merginą, bet negalėjo pataikyti. Vienas kareivis nužudė senutę [šūviu] iš šauktuvo, o Lipinas pasivijo merginą ir iš arti nušovė ją. Paskui įsakė dviem kareiviams nužudytąsias pro langus įmesti į namą. Kareiviai paėmė senutę už kojų ir rankų ir įmetė pro langą į degantį namą, o po to įmetė ir merginos lavoną. Netrukus per kitas duris iš degančio namo išbėgo senis su vyresniuoju sūnumi. Kareiviai pradėjo į juos šaudyti, bet negalėjo pataikyti. Tada aš su dviem kareiviais buvau pasiūstas pasivyti ir nušauti sūnų, bet patamsyje mes negalėjome jo pasivyti ir jis pabėgo. Grįžę prie namo, mes pradėjome šukuoti rugius. Ruguose radome senį, jis buvo sužeistas ir šliaužė per rugius. Vienas iš kareivių jį pribagė, lavoną atnešėme prie namo. Diatlovas įsakė įmesti jį į degantį tvartą, bet prie tvarto nebuvo galima prieiti dėl karščio ir kareiviai atsisakė įmesti lavoną į ugnį. Tada Diatlovas ir vienas seržantas, iš anksto susivynioję į maskuotes, paėmė senį už kojų ir rankų ir pradėjo jį siūbuoti, kad būtų galima toliau numesti, bet iki ugnies vis tiek nenumetė. <...> Kai išaušo, aš, Diatlovas ir keletas karių nuėjome prie mūsų sudeginto namo paimti naktį nušautos kiaulės ir 2 avių bei senio lavono įrodymui, kad mes sunaikinome banditų grupę. Senio lavonas buvo pusiau apdegęs ir mes jo nepaėmėme. Sudegintame name ant krosnies aš pamačiau paauglio, kuris sudegė gyvas, lavoną. Po to mes paėmėme kiaulę, avis ir grįžome į užkardą“.

Grįžę iš šios „operacijos“, čekistiniai kareivos surašė pažymą, kad operacijos metu nušovė 4 partizanus, 5 partizanai sudegė pastatuose, sudeginti du namai, vienas tvartas ir t.t.

Kaip šitokie baisūs atvejai išaiškėdavo ir kodėl čekistinė kontržvalgyba juos iš viso aiškindavosi? Tai dažniausiai įvykdavo tada, kai čekistų vadai susipykdavo, konfliktuodavo. Vyresnioji čekistų vadovybė skatindavo tokius įvairių čekistinių žinybų tarpusavio konfliktus, nes tada geriau sužinodavo, kas vyksta apačioje, padaliniuose. Be to, vadovybė įtardavo (ir, kaip matyti iš anksčiau aprašyto atvejo, ne be reikalo), kad kova su partizanais dažnai tik imituojama. Be abejo, tokių kovos imitacijų buvo daug (įtarti galima daugelį tų operacijų, kurių metu buvo deginamos sodybos, o sodybų, mano manymu, pokario Lietuvoje buvo sudeginta per tūkstantį), tačiau čekistai kontržvalgybininkai užfiksavo tik vieną kitą.

Susipažinus su dokumentais galima teigti, kad vidaus kariuomenė vykdė dar vieną nusikaltimą, nes kareiviai būdavo vienodai premijuojami ir skatinami tiek už gyvus, tiek už nušautus partizanus, t.y. buvo mokama už galvą. Tik nuo 1948–1949 m. buvo labiau pradėta vertinti gyvi paimti partizanai, tikintis iš jų iškvosti žinių. Iki tol viskas buvo verčiama į krūvą, todėl sadistams kildavo pagunda ir į nelaisvę paimtą žmogų nušauti: juk nušautasis neįrodys, kad jis nepartizanas, kad šalia jo numestas šautuvas yra ne jo ir t.t. Be to, nušautojo nereikia maitinti, saugoti. Net patiems čekistų vadams kildavo įtarimų ir kartais tekdavo aiškintis. Antai Leningrado fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės, tuo metu siautėjusios Šiaurės Lietuvoje, viršininkas plk. Malas turėjo aiškintis dėl 1945 m. rugpjūčio 25 d. įtartinomis aplinkybėmis nušautų 10 žmonių²⁰.

Labai svarbus veiksnys, skatinęs kariuomenę būti aktyvesnę, buvo gausybė raštų, įsakymų frontų, pulkų, būrių, batalionų vadams. Tų raštų buvo rašoma šimtai. Dalis jų rašyti aiškiai apsidraudimo tikslais, nes juose dėstomos bendriausios pasikartojančios tiesos: pirmiausia teigiama, kad kariuomenė prastai kovoja, mažai nužudo partizanų, toliau pateikiamas vienas kitas patarimas – daugiau siųsti įvairių tipų tarnybinių būrių į

partizanų veikimo rajonus, operatyvininkams ir kariškiams palaikyti glaudesnius ryšius, iš pirmųjų gautus duomenis skubiau realizuoti ir t.t. Daugelyje raštų pabrėžiama: po partizanų išpuolių juos būtina persekioti iki visiško sunaikinimo. Čekistų vadovybė labiau nei savo karius saugojo atvirai kolaboruojančius (vadinamasis sovietinis partinis aktyvas) ir slaptai talkinančius (agentai ir informatoriai), ypač pastaruosius, nes ilgai išitikino, kad tik įsismelkę į tautos kūną ir veikdami iš vidaus jie sugebės palaužti pasipriešinimą. Todėl prieš įvykdydami kiekvieną partizanų teismo priimtą mirties nuosprendį, partizanai turėdavo gerai pagalvoti. Įvykdžius mirties nuosprendį į įvykio vietą sugarmėdavo visos toje apylinkėje buvusios čekistinės jėgos, kurios ilgai siaubdavo apylinkes. Jau vien todėl partizanų teismo nuosprendžiai turėjo būti gerai pasverti ir priimami tik turint neabejotinų įrodymų, kad teisišiamasis yra išdavikas.

Iš visų 1944–1945 m. įvairių vadų raštų raštų dalykiškumu išsiskiria SSRS NKGB liaudies komisaro pavaduotojo gen. plk. Kabulovo 1945 m. rugsėjo 1 d. įsakymas „NKVD kariuomenei, kariaujančiai su banditais Lietuvos SSR teritorijoje“. Šiame įsakyme tuščiažodžiaujama nedaug, nurodymai konkretūs²¹.

Pacituosiu ištrauką iš 1946 m. gruodžio 7 d. A. Sniečkaus ir I. Tkačenkos (NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvai, gen. ltn.) parašyto rašto. Jame rašoma: „Respublikos politinė padėtis reikalauja imtis pačių ryžtingiausių ir įvairiapusių priemonių, kad būtų greitai likviduotas banditizmas.

Atėjus žiemos periodui, kuris apsunkins gaujų veiksmus ir sudarys sunkesnes sąlygas jų gyvavimui, turi būti įvairiapusiškai pasirengta suduoti nacionalistiniui pagrindžiui ir jo ginkluotoms gaujoms lemiamą smūgį.

<...> Kiekvienu banditizmo pasireiškimo atveju, be gaujos privalomos paieškos ir likvidavimo, tame rajone turi būti visiškai ar iš dalies konfiskuojami buožių, banditų ir jų rėmėjų ūkiai remiantis žemės įstatymu“²².

Kaip ir daugelyje tokio tipo raštų, šiame rašte partinis ir čekistinis veikėjas paskelbia įkaitais gyventojus tų vietų, kur veikia partizanai.

Buvo grasinama ne tik mūsų žmonėms, bet ir patiems čekistų valdiniams. Ir tai nebuvo vien deklaratyvūs pagrūmojimai. Už nesugebėjimą sutriuškinti mūsų ginkluotojo pagrindžio iš pareigų 1945 m. rugpjūčio 4 d. buvo atleistas NKGB ministras A. Guzevičius, pakeisti keturi iš septynių operatyvinių sektorių viršininkų, nuolat keičiami NKVD–MGB skyrių viršininkai, kai kurie, pavyzdžiui, Trakų apskr. skyriaus viršininkas, karinio tribunolo nuteistas 4 metus kalėti.

Visų rūšių čekistinė kariuomenė buvo grynai rusiška (aišku, su nemaža priemaiša iš imperijos pakraščių). Tarp čekistų operatyvininkų dar pasitaikydavo vienas kitas lietuvis ir jų skaičius nuolat didėjo (1946 m. pradžioje tarp 31 MVD apskrities viršininko buvo du lietuviai, tarp 295 valsčių poskyrių viršininkų – keturi lietuviai²³, t.y. lietuviai nesudarė 1,5%, o 1953 m. gegužės mėn., kai buvo sujungta MVD ir MGB – tarp vadovų buvo 11% lietuvių, operatyvininkų – 26 %²⁴). Kariškių sąrašuose per visą mus dominantį laikotarpį neaptikau nė vienos lietuviškos pavardės. Vienas klastingiausių ir fanatiškiausių Lietuvos komunistų A. Sniečkus numatė, jog bus nelengva įrodyti, kad pati lietuvių tauta savo jėgomis kuria vadinamąjį socializmą. Todėl jis 1948 m. sausio 2 d. kreipiasi į VKP(b) CK sekretorių A. Ždanovą prašydamas vieną iš keturių šaulių divizijos (ŠD) pulkų sudaryti iš lietuvių²⁵. Neaišku, ką atsakė ir ar išvis atsakė Ždanovas, tačiau toks pulkas nebuvo įkurtas, nes tai prieštaravo patiems SSRS valdymo pagrindams. Jei jis ir būtų buvęs įkurtas, jo likimas, jo kovingumas būtų buvę labai problemiški, nes tikriausiai jį būtų ištikęs sribų likimas. Sniečkus tokio pulko sukūrimą motyvavo taip: „<...> vykdant kariuomenės operacijas prieš gaujas, nesusikuria būtinas kontaktas su gyventojais. Nacionalistiniai elementai tai išnaudoja ir tarp gyventojų ve-

da priešišką agitaciją, nukreiptą į tautinio priešiško kurstymą“. Taigi Sniečkaus logika būtų tokia: jei nepasiduodi okupantui, kurstai tautinį priešišumą.

1944–1945 m. Lietuvos gyventojus buvo mėginama palaužti kazokiška puolimo taktika, raudonųjų dažnai naudota pilietiniame kare, kai gausiomis jėgomis būdavo nusiaubiamas kuo didesnė teritorija, sunaikinami atviri pasipriešinimo židiniai ir nuskubama toliau. Po tokių antpuolių likdavo išžudyti ir išgąsdinti žmonės, sudegintos sodybos. Tuo laikotarpiu gausūs NKVD daliniai – per 20 pulkų – nesudarė pastovių įgulų; kelias dienas ar savaites pasiautėję vienoje vietoje, jie būdavo perkeliama į kitą. Pastoviau buvo įsikūrę keturi ŠD pulkai ir pagalbiniai NKVD pulkai – du trys konvojiniai pulkai ir 14-osios NKVD divizijos 211-asis pulkas, turėjęs saugoti pramonės objektus ir geležinkelį.

Bet ir šitaip kazokiškai elgdamasi čekistinė kariuomenė naudojo tam tikrus kovos būdus, metodus, į Lietuvą atsivežtus iš Rusijos. Tie metodai – tai užtvaros, operacijos, RPG, sekretai, pasalos, stebėjimo punktai. Visą laiką vadovybė labai mėgo vadinamuosius judriuosius būrius, tai yra tokius kariuomenės junginius, kurie neturėjo pastovių dislokacijos vietų, nebuvo suvaržyti jokių ūkinių reikalų ir kuriuos bet kuriuo metu buvo galima permesti į naują rajoną. Per visą dešimties metų karą čekistai sukūrė tik vieną naują kovos metodą, vadinamąjį ČVG.

Karo metu užtvaromis būdavo sugaudoma iki 70% visų tuo metu NKVD kariuomenės sulaikytųjų. Užtvaras sudarė grandinė kur nors patogioje vietoje, tarkime, pamiškėje, kilometrų kilometrais išsidėstę kareiviai. Žmonės į tokią grandinę pakliūdavo tarsi žuvis į tinklą. Vėliau jų efektyvumas sumenko ir užtvarų, kaip vieno iš kovos būdų, buvo atsisakyta, bet jos per visą partizaninio karo laikotarpį buvo naudojamos karinių operacijų metu. Vykdant operacijas, visas šukuojamas rajonas dažniausiai būdavo apsupamas užtvarų žiedu (nedidelis plotas

– net keliomis), kad iš tos vietos nebūtų galima pasitraukti nepastebėtam. Kareiviai tokiame apsupties žiede dažniausiai po du būdavo išdėstomi taip, kad matytų vienas kitą ir galėtų apšaudyti visą tarp jų esantį plotą. Jei apsuptis trukdavo ir naktį, apsupties žiedą sutankindavo.

Iš visų kovos būdų masiškiausia ir triukšmingiausia buvo vadinamoji operacija. Pagal čekistų instrukciją čekistinė karinė operacija – tai „MVD–MGB organų vykdomos agentūrinės-operatyvinės, politinės, baudžiamosios priemonės kartu su kariuomenės kovine veikla likviduojant ir paimant priešišką elementą“. Ir toliau: „Sprendimą vykdyti čekistinę karinę operaciją priima MVD–MGB organo viršininkas, kuris nustato, kur, kada, koku tikslu, kokiomis jėgomis, koku metodu vykdyti operaciją, iškelia kovinę užduotį įeinančiai į jo operatyvinę priklausomybę kariuomenei, atsižvelgdamas į kariuomenės karininko nuomonę“²⁶. Taigi operacija buvo toks kovos būdas, kai operatyviniai vadai pasitelkdavo kariuomenę turėdami duomenų, jog kurioje nors vietoje yra partizanų ar spėjama, kad jų ten gali būti. Operacijai vadovaudavo operatyvininkai. 1945 m. ir iš dalies 1946 m. operacijos būdavo vykdomos didelėmis kariuomenės pajėgomis. Antai 1945 m. liepos 22–31 d. Kauno, Kėdainių, Raseinių apskrityse buvo vykdoma didžiulė operacija, kuriai buvo pasitelkta 6 pulkai, t.y. apie 4–5 tūkst. karių, tarp jų – visi trys I Pabaltijo fronto NKVD pulkai. Prieš šią operaciją minėtų apskričių NKVD organai surinko gana išsamius duomenis apie ten veikiančius partizanų būrius, jų bazavimosi vietas, jų rezervus, žvalgybą ir t.t. Visi tie duomenys sudarė 160 psl. bylą²⁷. Tokios apimties operacijų, kurių metu būdavo sutraukiama keletas tūkstančių karių, 1945–1946 m. buvo nemažai (1945 m. įvykdytos 8807 operacijos²⁸, t.y. daugiau kaip po 24 kasdien; vėlesniais metais kasdien būdavo įvykdoma tik po 1–3 operacijas), o vėliau jų skaičius labai sumažėjo, nes partizanai, veikiantys 3–5 žmonių grupelėmis, išmoko

išvengti gausios kariuomenės. Tačiau šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai iš Vakarų į Lietuvą prasiveržė partizanai ir Vakarų žvalgai, masinės operacijos vėl atsinaujino. 1951 m. balandžio 19 d. – gegužės 29 d., ieškant J. Lukšos-Skirmanto, Kazlų Rūdos miškuose kartais siautėdavo per 2 tūkst. karių. Nedidelį Punios šilą (maždaug 6x6 km) tų metų gegužės 27–29 d. šukavo 1195 kareiviai²⁹.

Kai kariuomenės padaliniai neturėdavo operatyvinių duomenų apie partizanus, kuopų ir būrių vadai savo nuožiūra sudarydavo vadinamuosius tarnybinius 5–20 karių būrius, kurie veikdavo RPG, sekreto ar pasalos metodais.

RPG (*razvedivatel'no poiskovaja grupa* – žvalgybinė paieškų grupė) per dieną su visa ginkluote nužygiuodavo 15–30 km, tam tikrose vietose ieškodama partizanų buvimo pėdsakų, o užtikusi stengdavosi partizanus surasti ir sunaikinti. Sekretas ir pasala buvo nejudrūs, slapta tikėtinose partizanų lankymosi vietose įrengti postai, kurie į jų akiratį patekusius partizanus arba iššaudydavo (sekretas), arba mėgindavo paimti gyvus (pasala). Stebėjimo punktai būdavo įrengiami tose vietose, iš kurių patogiu stebėti kuo didesnę plotą. Kai jau buvo priveista daug agentų, stebėjimo punktas dažniausiai būdavo įrengiamas agento sodyboje – ant tvarto, kluono ar pan. Jame sėdėdavo keli kareiviai ir ką nors pastebėję per raciją iškviisdavo kariuomenę.

1949 m. iš visų įvairiuose puolimuose prieš partizanus dalyvavusių čekistinių kareivių apie 30% dalyvėdavo operacijose, apie 50% – RPG, apie 10% – sekretuose, apie 0,6% – pasalose ir apie 5% lydėdavo partinius vadovus išvykų į kaimus metu³⁰.

Be to, kariuomenė dalyvėdavo kautynių inscenizacijose (kai reikėdavo paslėpti specialiųjų būrių veikimo pėdsakus), patruliuodavo, lydėdavo suimtuosius bei komunistų partijų veikėjus, kurie iki 1954–1955 m. be ginkluotos palydos Lietuvos kaimuose nedrįsdavo pasirodyti.

Įvairių smulkių vadinamųjų tarnybinių

būrių per visą partizaninio karo laikotarpį buvo šimtai tūkstančių. Vidutiniškai vienas batalionas (jį viename pulke paprastai buvo trys) per mėnesį sudarydavo apie 150–170 RPG, surengdavo apie 30–50 sekretų ir 1–3 pasalas³¹. Taigi aštuoni čekistų pulkai, kurie Lietuvoje kovojo 1946–1951 m., per mėnesį sudarydavo apie 2900–4100 RPG, surengdavo apie 720–1200 sekretų ir 24–72 pasalas. Taigi iš viso per metus darbuodavosi apie 44–65 tūkst. įvairių tipų tarnybinių būrių. Nors čekistų vadovybė dažnai primindavo kariuomenės vadams, kad kovose su partizanais kasdien turi dalyvauti ne mažiau kaip 2/3 visų karių, tačiau iš tiesų kovose dalyvaudavo tik apie 50% karių (būdavo dienų, kai tik 25–30%), nes kiti ilsėjosi, dalyvaudavo pratybose, sėdėdavo areštinėse, atostogaudavo, sirgdavo ir t.t.). Nepaisant to, didelė tūkstantinė karių masė kasdien užgriūdavo mūsų kaimus ir miškus.

Čekistai neretai vieną metodą keisdavo kitu, pvz., po operacijos dalį karių išveždavo, o dalį slapta palikdavo sekretuose ar pasalose. Imituoti išvykimą ar pasitraukimą buvo vienas mėgstamiausių čekistų veiksmų, ir, deja, mūsų partizanai dažnai žūdavo patikėję, kad kariuomenė jau pasitraukė.

1944–1946 m. čekistinė kariuomenė dažnai degindavo sodybas, kuriose būdavo įsitvirtinę partizanai. Kartais ta kova būdavo imituojama, kaip kad rodo anksčiau minėtas atvejis Švendrių kaime. Sodybas degino visi čekistiniai daliniai, bet ypač pasižymėjo per 1944 metų Kalėdas III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD daliniai. Tuo metu buvo sudeginta dešimtys sodybų Paneunės dzūkų kaimuose (vien Klepočių kaime – 21 sodyba), 46 – Čekiškės valsč. (Kau-no apskr.)³². Kiek iš viso Lietuvoje sudeginta sodybų, – neaišku, manau, apie tūkstantį. Sodybos būdavo deginamos vadovaujantis kovos su partizanais instrukcija. Taip elgtis čekistams buvo labai paranku, nes beveik nerizikuodami galėdavo iššaudyti partizanus arba jie degančiame name sudegdavo. Jei tuose namuose partizanų iš viso nebūdavo,

čekistai numesdavo apdegusį šautuvą šalia bet kurio lavono ir paskelbdavo, kad tai – partizanas. Toks barbariškas kariavimo būdas – juo labiau kad neretai kaimuose gaisras persimesdavo į gretimas sodybas – ne itin patiko partiniams kaimų vietovių veikėjams, kliedėjusiems apie sovietų valdžios į Lietuvą atneštą gerą gyvenimą. Jie ėmė čekistus spausti, kad taip akivaizdžiai žiauriai nebūtų kariaujama. Maskvoje į tą spaudimą buvo reaguota. Kaip rašo J. Bartašiūnas 1946 m. birželio 22 d. rašte, SSRS vidaus reikalų ministras 151 direktyva uždraudė naudoti „supaprastintą metodą“ kovojant su nedidelėmis partizanų grupėmis ar pavieniais partizanais. Nuo šiol sodybose įsitvirtinusių partizanus „tikslinga blokuoti ir laikyti apsupus tol, kol jiems pasibaigs šoviniai arba atsiras galimybė juos likviduoti. Padeginėti tik išskirtiniais atvejais, kai visos galimybės paimti ar likviduoti įsitvirtinusių banditus jau išnaudotos arba kai blokavimas ir kitos priemonės sukeltų nereikalingas mūsų aukas“³³. Taigi galimybė padeginėti sodybas liko, ir ja čekistai naudojo per visą partizaninio karo laikotarpį. Visoje Lietuvoje pleškėjo medinės sodybos.

Ar keitėsi čekistinės kariuomenės veiklos metodai? Taip, tačiau nelabai. Visi tarnybinių būrių kovos metodai buvo atsivežti iš Rusijos ir Lietuvoje, didėjant čekistų patirčiai, tik tobulinami. Vienintelis naujas veiklos metodas, sukurtas Lietuvoje (o gal ir iš kitur, tarkime, iš Ukrainos čekistų perimtas) buvo vadinamųjų ČVG (*čekistsko voiskovaja grupa* – čekistinė kariuomenės grupė) kūrimas. ČVG veiklos esmė tokia: anksčiau tam tikras kariuomenės padalinys – kuopa, būrys, skyrius – veikė apskritai prieš partizanus, šiandien čia, rytoj jau kitoje vietoje, o ČVG buvo sudaryta iš pastovių karių, kurie kovojo su konkrečiu partizanų būriu. Apie tą konkretų būrį ČVG kariai turėjo žinoti kuo daugiau: partizanų vardus, pavardes, slapyvardžius, jų rėmėjus ir ryšininkus, kovos metodus, individualų elgesį, išvaizdą ir t.t. ČVG galėjo atsirasti tik tada, kai operatyvininkai

jau turėjo surinkę nemažai duomenų ne tik apie partizanų būrius bei vadus, bet ir apie kiekvieną partizaną. Šis kovos metodas partizanams buvo labai pavojingas, ir jo įsigalėjimas rodė, kad čekistai perima kovos iniciatyvą. 1946–1948 m. buvusi jėgų pusiausvyrą tarp partizanų ir čekistų susvyravo. Kadangi ČVG metodo įgyvendinimui reikėjo nemažai pastangų, jaunesnieji kariuomenės vadai sunkiai ir nenoriai jo mokėsi. Bet jau 1951 m. pradžioje plk. Babincevas, pakeitęs 4-osios ŠD vado pareigasėjusį Vetrovą, gyrėsi, kad pritaikius šį metodą divizijos darbo rezultatai, t.y. partizanų naikinimas, išaugo net keturis kartus³⁴.

Labai daug informacijos apie čekistinės kariuomenės tiek didžiąją veiklą organizuojant tarnybinius būrius, tiek smulkiąją taktiką galima sužinoti iš 4-osios ŠD³⁵ bei 353-iojo ŠP³⁶ 1950 m. rugsėjo–spalio mėn. vykusių vadinamųjų „gamybos meistrų“ pasitarimų stenogramų. Perskaičius 10 karininkų ir 20 seržantų bei eilinių pasisakymus, aiškiai matyti, kad jie suprato, jog kovoja su visa tauta. Jie teigia, kad negalima pasitikėti visais lietuviais, taip pat sribais. Jų teigimu, jei kariuomenę pamatė vietiniai gyventojai, kad ir piemenys, iš ten gali pasitraukti, nes nieko slapto nenuveiksi – viskas bus žinoma partizanams. Kad nepastebėtų partizanų žvalgai, siūloma iš įgulų karius išvežti apkrovus lentomis, išeiti po vieną du skirtingomis kryptimis, o vėliau susijungti, į mūšio vietą skubėti tiesiai iš mokymų, neužsukant į įgulą, į užduotį išvykti naktį pėsčiomis, o ne garsiai bildančiomis mašinomis, eiti tik kelio pakraščiu, kad neliktų pėdsakų, sekretų ir pasalų vietose nepalikti ne tik konservų dėžučių, bet ir nuorūkų ir t.t. Patariama esant tarnyboje net nerūkyti, nes papiroso žybčiojimas, net tabako dūmai išduoda sekreto ar pasalos vietą. Neimti į sekretus kosinčių. Ne tik kosėjimas tuo metu galėjo nulemti žmogaus likimą, gyvybę ar mirtį. Ginklą valiusio partizano numesta tepaluota skuduro skiautė, ant bunkerio angos per daug apvytusi egulutė, žiemą šalia tvarto pamatų išsikišusi

apšerkšnojusi bunkerio vėdinimo angą, ant stalo sodyboje vakarienę valgant padėta viena atliekama lėkštė, per daug pagaminta maisto esamai šeimai ir t.t. ir t.t. galėjo lemti mirtį ar gyvybę.

Iš tiesų mūsų partizanams bei jų ryšininkams ir rėmėjams reikėjo būti ne tik drąsiems, bet ir nepaprastai gudriems, kad sugebėtų pergudrauti čekistus.

Beje, iš čekistų kareivių pasisakymų aiškėja prieštaraivimai tarp jų ir čekistų operatyvininkų (tų nesutarimų galima aptikti ir kituose dokumentuose). Pagal instrukcijas kiekvieną didesnę kareivių grupę turėdavo lydėti ir operatyvininkas. Žygių metu operatyvininkai dažniausiai keisdavosi, o kareiviai ir savaites trukusios operacijos metu būdavo tie patys. Be to, operatyvininkai kareivius gainiodavo nurodinėdami, kur ir kada jiems išeiti į žygį (pasitaikydavo, kad grįžę iš vieno žygio, nespėję net pavalgyti, po 15 min. jau turėdavo būti pasirengę naujam). Kadangi tik kas 70–100 išpuolis duodavo rezultatų, t.y. kareiviai susidurdavo su partizanais, tai kareiviai operatyvininkus laikė savo gainiojimo priežastimi. Jie turėjo operatyvininkams įvairių priekaištų: ir kad šie į žygį eidami nepasiima maisto, o pavalgyti užėina pas žmones, kartu užsiveda ir kareivius ir taip juos tvirkina, kad operatyvininkai kalba „ištisu matu“, kad tik imituoja turį informatorių, o žygio metu jokios papildomos informacijos negauna ir t.t. Ta kareivių ir operatyvininkų priešprieša truko visą partizaninio karo laikotarpį. Vieni teigė, kad operatyvininkai teikia mažai žinių apie partizanus, o kiti – kad teikiamas žinias kareiviai blogai panaudoja, nesugeba nušauti partizanų.

Kokias klaidas čekistai darė karo su partizanais metu? Pirmiausia jie neįvertino mūsų žmonių patriotinio nusiteikimo. Antra, neįvertino partizaninio karo specifikos, ypač tokio karo, kurio metu besipriešinančius remia dauguma tautos. Čekistų vadai manė, kad metę dideles pajėgas sugebės pasiekti pergalę tarsi atvirame fronte, todėl visą laiką kariuomenei ir operatyvininkams kėlė

neįgyvendinamas užduotis. L. Berija 1945 m. gegužės mėn. Lietuvoje veikusiems čekistams iškėlė fantastinį tikslą: sutriuškinti ginkluotąjį pasipriešinimą per „dvi tris savaites“³⁷. Vėliau daug kartų buvo kartojami įvairaus rango SSRS MVD ir MGB vadų panašūs nurodymai, tiesa, atsargesne forma (kaip kad MVD ministras S. Kruglovas 1947 m. sausio mėn.: tą mėnesį „smogti ryžtingą smūgį banditiniam nacionalistiniam pagrindžiui“). Tie nurodymai paprastai būdavo susiję su metų laikais – arba kai partizanų veiklą sukaustydavo sniegas, arba kai jie, sniegui atitirpus, pradėdavo aktyviau veikti ir labiau atsiskleisdavo. Taip beprotiškai skubinami, čekistai nesugebėjo pasirinkti veiksmingų priemonių ir dažniausiai griebdavosi teroro. Tačiau dėl teroro poveikio jie apsiriko. 1944–1945 m. ypač žiauriai siautėdami manė ne tik partizanus išžudyti, bet ir visą tautą priblokšti iš išgąščio. Tačiau, kaip parodė tolesnė pasipriešinimo eiga, teroras stipresnes asmenybes kaip tik paskatino priešintis, gintis patiems ir ginti savo artimuosius.

Čekistai klydo metodologiškai, nustatinėdami partizanų vadovybę, pasipriešinimo šaknis. Pagal komunistinį-čekistinį sustabarėjusį mąstymą, žmones prieš sovietus visuomet turi suburti kokia nors organizuojanti asmenybė ar organizacija. Todėl jie visuose savo raštuose nurodydavo pirmiausia ieškoti vadovaujančio pagrindžio, o jau po to – partizanų būrių. Čekistai negalėjo suprasti, kad tiek komunistinės idėjos, tiek imperinės Rusijos užmačios yra nepriimtinos tūkstančiams žmonių ir kad net ir ne itin raštingi kaimo vyrai gali imtis ginklų niekieno neraginami.

Kaip ir visos diktatūrinės valstybės, sovietai visiškai nevertino žmonių, taip pat savo karių. Pergalės Antrajame pasauliniame kare buvo pasiektos didžiulėmis aukomis. Taip jie elgėsi ir Lietuvoje – metė prieš partizanus gausią kariuomenę, kuri tarsi savaime turėjo juos sutriuškinti. Čekistų vadai apsimetinėjo, kad jiems viskas žinoma, ir ka-

riuomenei siuntinėjo bendriausius nurodymus. Tuo tarpu karius, tiesiogiai dalyvaujančius kovose ir turinčius didžiulę patirtį, kaip naudoti smulkias taktines gudrybes, kurios dažniausiai ir lemia sėkmę, į patirties pasikeitimo pasitarimus pirmą kartą sukviėtė tik 1950 m. rudenį.

Kiek Lietuvoje žuvo čekistų kareivių? Tikras skaičius nežinomas, ko gero, jie saviškių nuostolių ir nėra tiksliai suskaičiavę, ypač 1944–1945 m. Be to, galima abejoti, ar jie savo nuostolius norėjo tiksliai suskaičiuoti. Štai kad ir Kalniškės mūšis. Pasak čekistų, tame 1945 m. gegužės 17 d. Simno valsčiuje įvykusiame mūšyje su apie 100 gerai įsitvirtinusių partizanų, vadovaujamų lttn. Jono Neifelto-Lakūno, per pusdienį žuvo 62 partizanai ir tik keturi 220-ojo pasienio pulko kariai. Tuo tarpu mūšio liudininkai teigia, kad jie matė šimtus čekistų lavonų.

Iš čekistų dokumentų yra žinomi tokie jų nuostoliai: 1945 m. žuvo 138 NKVD ir NKGB bendradarbiai, 393 NKVD kariuomenės karininkai ir kareiviai, 615 vadinamojo sovietinio partinio aktyvo veikėjų ir 1630 „kitų piliečių“³⁸, kurių dalis, matyt, buvo stribai, kita dalis – agentai. 1944 m., čekistų duomenimis, žuvo 53 NKVD–NKGB darbuotojai, 38 NKVD kariuomenės karininkai ir 64 kareiviai³⁹. Įdomu, kad latvių profesorius H. Struodas (*Strods*) knygoje „Latvijos tautinis partizanų karas 1944–1956 m.“ skelbia tokius iš Maskvos archyvų paimtus duomenis apie 1945 m. trijose Baltijos šalyse žuvusius įvairių tipų „raudonuosius“: čekistų – 176, jų kariuomenės – 278, aktyvistų – 1311, sovietų valdžios rėmėjų – 2211⁴⁰. Vadinas, vien Lietuvoje etatinių saugumiečių žuvo daugiau negu visame Pabaltijyje. Nemažą painiavą sukelia tai, kad čekistai savo nuostolius skaičiavo dvejopai: nuostoliai, patirti puolant partizanus, ir nuostoliai, patirti partizanams puolant. Gal todėl ir atsiradavo tokių pranešimų kaip Vetrovo ir politinio skyriaus viršininko Gerasimenkos 1948 m. gruodžio 23 d. pasirašyta ataskaita⁴¹, kurioje rašoma, jog per tris mėnesius žuvo 20 ka-

rių, iš jų spalio mėnesį – septyni. Tačiau toliau ataskaitoje rašoma, kad spalio mėnesį dėl per didelio patiklumo, užvažiuavę ant partizanų minos, žuvo 17 karių, tarp jų 2 karininkai (tai įvyko spalio 27 d. 4 km nuo Onušio). Taigi tokia aritmetika.

1948 m. spalio 14 d. Sniečkui rašytoje ataskaitoje 4-osios ŠD vadovybė rašė, kad iki to laiko Lietuvoje buvo žuvę 441 tos divizijos karys, 610 buvo sužeisti⁴². Beje, suabejoti galima ir dėl čekistų pateikiamų žuvusių

stribų skaičiaus. Pasak jų, pokario kovose žuvo apie 2 tūkst. stribų. Mano paskaičiavimu, jų galėjo žūti mažiausiai trečdaliu daugiau. Visiškai neaišku, kiek žuvo milicininkų. Taigi tai, už ką buvo galima gauti premijas ir paaugštėjimus – mūsų žuvusius ir gyvus paimitus partizanus, jų ryšininkus ir rėmėjus, pogrindininkus – čekistai daugmaž suskaičiavo, o tai, už ką nepagirdavo – savus žuvusius karius ir kolaborantus – skaičiuodavo tik apytiksliai.

Nuorodos

¹ Kęstutis K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 107–118.

² *Šiaurės Atėnai*, 1997 m. rugpjūčio 22 d., Nr. 32, p. 5.

³ Vidaus reikalų ministerijos archyvas (toliau – VRMA), f. 18, ap. 1, b. 14, l. 2.

⁴ Ibid., f. 141, ap. 1, b. 41, l. 187.

⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 55.

⁶ VRMA, f. 18, ap. 1, b. 117, l. 1.

⁷ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas [...]*, p. 296.

⁸ VRMA, f. 18, ap. 1, b. 14, l. 34.

⁹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 10, b. 701, l. 49.

¹⁰ VRMA, f. 18, ap. 2, b. 78, l. 52.

¹¹ Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 7, b. 91, l. 28.

¹² E. Grunskis, „Vetrovo divizijoje“, *Pasaulis*, 1990, Nr. 23.

¹³ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 52, l. 1.

¹⁴ Ibid., l. 32.

¹⁵ Ibid., l. 15.

¹⁶ Ibid., f. 141, ap. 1, b. 81, l. 10.

¹⁷ Ibid., l. 59.

¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 247–248.

¹⁹ VRMA, f. 18, ap. 1, b. 14, l. 13–14.

²⁰ LYA, f. 1, ap. 3, b. 814, l. 15.

²¹ Ibid., ap. 18, b. 39, l. 164–165.

²² VRMA, f. 141, ap. 1, b. 71, l. 270.

²³ Ibid., f. 142, ap. 1, b. 4, l. 17.

²⁴ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas [...]*, p. 40.

²⁵ LVOA, f. 1771, ap. 11, b. 216, l. 1–2.

²⁶ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 71, l. 281.

²⁷ LYA, f. 1, ap. 18, b. 6.

²⁸ VRMA, f. 142, ap. 1, b. 2, l. 96.

²⁹ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas [...]*, p. 51.

³⁰ LYA, f. 1, ap. 3, b. 4/168, l. 12–22.

³¹ LYA, f. 1, ap. 3, b. 4/91, l. 94–97; ap. 3, b. 41/169, l. 5, 56, 146.

³² A. Anušauskas, op. cit., p. 432.

³³ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 71, l. 158.

³⁴ LYA, f. 1, ap. 3, b. 829, t. 1, l. 157.

³⁵ Ibid., b. 867, l. 185–228.

³⁶ Ibid., l. 135–145.

³⁷ *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 11, p. 103.

³⁸ VRMA, f. 142, ap. 1, b. 2, l. 97.

³⁹ LYA, f. 1, ap. 3, b. 703, l. 47–48.

⁴⁰ H. Strods, *Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956*, Rīga, 1996, p. 487.

⁴¹ LVOA, f. 1771, ap. 11, b. 282, l. 15–20.

⁴² Ibid., f. 1771, ap. 52, b. 5, l. 50.

Juozas Starkauskas

SOVIET HOME ARMY, ITS STRATEGY AND TACTICS IN 1944–1953

Summary

In 1944–1945 Lithuania was devastated by eleven of NKVD army rear defence regiments of four fronts, 7 frontier platoons, 4–5 infantry regiments and 3–4 special NKVD regiments. The enemy did not take into account the patriotism of the people of Lithuania and the specifics of guerrilla war, especially when the war is supported by the majority of the population. KGB made methodological mistakes in tracing the leaders of partisans and the roots of resistance. The inert communist – KGB way of thinking reasoned that people

against the Soviets should be rallied round either by a personality or by some organisation. That is why in their instruction they directed to look for leaders of the underground first, and only then for partisan detachments. About a hundred different platoons were sent to the forests of Lithuania to fight partisans every day and per year the number of such platoons per year totalled 44–65 thousand platoons. The number of platoons fighting against partisans was 45–65 thousand per year.

Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis Lietuvoje

Pokario metai buvo sudėtingas išbandymo laikotarpis Lietuvos žmonėms ir visuomeninėms struktūroms, taip pat ir Bažnyčiai. Tuometinė Lietuvos visuomenė buvo stipriai religiškai angažuota ir konfesiniu atžvilgiu gana homogeniška, todėl Katalikų Bažnyčios įtaka jai buvo didžiulė. Taigi Bažnyčios santykis su rezistenciniu judėjimu buvo svarbus veiksnys pokario Lietuvos istoriniuose procesuose. Kita vertus, tai buvo iššūkis pačiai Bažnyčiai, turėjęs didelę įtaką jos tolesnei raidai sovietų totalitarinės sistemos sąlygomis. Nepaisant problemos aktualumo, iki šiol jai nebuvo skiriama pakankamai dėmesio pasipriešinimo istoriografijoje, pasitenkinta perpasakojimu, nesigilinant į kontekstą ir reikšmę, keletu labiausiai žinomų momentų, kaip antai: episkopato daugumos atsisakymas 1945 m. paraginti partizanus legalizuotis, atskirų kunigų ryšiai su pagrindžiu¹. Kiek nuodugniau nagrinėti problemą mėgino emigracijoje rašę autoriai², nors jie ir neturėjo galimybių savo teiginius pagrįsti konkrečiais istoriniais faktais. V. S. Vardys gana tiksliai apibūdino vieną iš dvasininkijos laikysenos partizaninio judėjimo atžvilgiu aspektų: „Su nedidelėmis išimtimis daugumą kunigų galima apibūdinti kaip simpatizuojančius rėmėjus, kurie paprašyti teikdavo partizanams religinius patarnavimus, nors jokių būdu nebuvo tikri nei tuo, kad ginkluotas pasipriešinimas turi galimybių laimėti, nei tuo, kad tai buvo tinkamiausias būdas pasiekti jo tikslams“³. Tuo tarpu kitų istorikų darbuose, kuriuose rašoma apie Bažnyčios santykį su ginkluotuoju pasipriešinimo sąjūdžiu, tarsi *a priori* daroma prielaida, kad Bažnyčia besąlygiškai rėmė

ginkluotąjį pagrindį. Reikia pažymėti, kad tiek vienu, tiek kitu prielaidos yra spekuliatyvaus pobūdžio, neparemtos konkrečiais istoriniais faktais. Pranešime norėta detaliau panagrinėti kai kuriuos šios svarbios pokario istorijos problemos aspektus, nepretenduojant į išsamų ir visapusišką jos tyrimą. Bus mėginama atsakyti į tokius klausimus: kokia buvo Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchų pozicija ginkluotojo pasipriešinimo atžvilgiu? kas ir kaip ją lėmė? kaip ir kodėl ji kito? kokia buvo partizanų reakcija į ją? koks santykis tarp oficialios Bažnyčios pozicijos ir eilinių dvasininkų praktinės veiklos?

Pirmiausia reikia konstatuoti faktą, kad Bažnyčiai norint išlikti legaliai veikiančia struktūra jos hierarchai negalėjo viešai pritarti partizaniniam judėjimui. Vienoks ar kitoks pritarimas, jeigu tai būtų tapę žinoma sovietų valdžios organams, būtų reiškęs nereikalingą, nors ir herojišką, Bažnyčios savizudybę. Antra, Bažnyčia niekada neskatinė prievarta spręsti kylančių konfliktų, todėl ji negalėjo vienareikšmiškai laiminti ginkluotos kovos. Trečia, bent jau kai kurie vyskupai, nebūdami tikri pasipriešinimo perspektyvumu, atsargiai vertino tarptautinę situaciją ir nenorėjo išprovokuoti dar didesnio ginkluoto pasipriešinimo, o kartu ir daugiau aukų. Arkivysk. M. Reinys, prieš karą kurį laiką buvęs nepriklausomos Lietuvos užsienio reikalų ministru ir gerai išmanęs tarptautinių santykių logiką, 1946 m. pavasarį taip vertino tarptautinę situaciją: „Kai kas, trokšdami politinių permainų mūsų šalyje, laukia greitos naujo karo pradžios. Tokius aš laikau labai naiviais žmonėmis“⁴.

Tačiau prasidėjus sovietų valdžios spau-

dimui, kad vyskupai paragintų partizanus sudėti ginklus, Bažnyčios hierarchai negalėjo ilgai tylėti. Beje, galimybė pasinaudoti Bažnyčios autoritetu ir buvo viena svarbiausių priežasčių, dėl kurios su Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchija nebuvo susidorojama iškart po Lietuvos reokupacijos. Juk jau 1944 m. lapkričio pradžioje LSSR NKGB komisaras A. Guzevičius, suderinęs su A. Sniečkumi, buvo numatęs suimti arkivysk. M. Reinį⁵, tačiau greitai, atsižvelgiant į arkivyskupo padėtį ir autoritetą tarp dvasininkų, buvo nutarta susilaikyti nuo šio žingsnio ir pamėginti arkivyskupą panaudoti „patriotiniam“ darbui⁶. 1945 m. kovo mėn. A. Guzevičius taip pat ieškojo galimybių, kad vysk. T. Matulionis baigtų kalėti nebaigtą nuo ketvirtąjo dešimtmečio bausmės laiką⁷. Taigi svarbiausia problema tampa hierarchijos pasipriešinimas sovietų valdžios siekimui padaryti ją savo politikos įrankiu.

Beveik visi Bažnyčios hierarchai iš pradžių atsisakė įgyvendinti sovietų valdžios reikalavimus. Svarbiausias motyvas buvo toks: ginkluotasis pasipriešinimas kilo dėl politinių priežasčių, todėl Bažnyčia, laikydamasi nesikišimo į politiką principo, negalinti jo vertinti neigiamai, ji tik perspėjanti jo dalyvius dėl religinės moralės įpareigojimų (tie perspėjimai turėjo galioti ir priešingai pušei). Kitas pačių vyskupų pareikštas motyvas – tai jų nepasitikėjimas sovietų valdžios pažadais nebausti sudėjusių ginklus partizanų. Be šių, pačių vyskupų atsisakymo motyvų, galima paieškoti ir svaresnės tokios laikysenos motyvų. Tiek episkopatas, tiek eiliniai dvasininkai gerai žinojo tuo metu Lietuvoje susidariusią situaciją ir matė, kad viena svarbiausių pasipriešinimą motyvuojančių jėgų buvo nepakeliamas sovietų valdžios teroras, todėl partizaniniame kare daugiau buvo linkę įžvelgti gynybą nuo gresiančio gyvybei pavojaus. Tai ne tik skatino susilaikyti nuo neigiamo ginkluotos kovos traktavimo, bet ir buvo akstinas daugeliui kunigų teikti miške atsidūrusiems žmonėms tiek materialinę, tiek dvasinę pagalbą. Tačiau tik nedi-

delė dalis kunigų prisidėjo prie partizaninės kovos stiprinimo ar išplėtimo. Iš tokių dvasininkų pirmiausia minėtini A. Ylius, J. Stankūnas, J. Lelešius. A. Ylius buvo vienas iš partizanų Tauro apygardos kūrėjų ir bene pirmasis (1945 m. rudenį) pasipriešinimo sąjūdžio centralizacijos visos Lietuvos mastu iniciatorių, tačiau net ir jis manė, „kad politinė kova šiuo metu įgauna svarbesnę reikšmę nei partizaninė kova...“⁸ Kun. J. Stankūnas 1947 m. pradžioje buvo Tauro apygardos vado A. Baltūsio suformuoto Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) prezidiumo nariu ir parašė du labai svarbius laiškus: Lietuvos katalikų kreipimąsi į popiežių Pijų XII (kreipimąsi J. Lukša 1947 m. pavasarį nuvežė į Vakarus) ir atvirą laišką Lietuvos katalikų dvasininkijai, kuria-me ragino kunigus aktyviau priešintis sovietiniam režimui. Tauro apygardos kapeliono kun. J. Lelešiaus dienoraštyje⁹ užfiksuotos kalbos partizanams rodo, kad jis ginkluotą kovą laikė neišvengiama siekiant tautos laisvės (taigi politinio tikslo). Dauguma kitų kunigų, kaip jau minėta, teikė partizanams tik materialinę pagalbą arba religinius patarnavimus.

Kita vyskupų nepaklusimo sovietų valdžios reikalavimams priežastimi reikia laikyti pirmaisiais pokario metais Bažnyčioje vyravusią *išgyvenimo* laikyseną, t. y. pastangas apsisaugoti nuo praradimų nedarant didesnių nuolaidų valdžiai ir apskritai vengiant santykių su ja¹⁰. Tokią Bažnyčios laikyseną lėmė požiūris, kad susiklosčiusi politinė situacija yra laikina. Trečia, Bažnyčia pati nebuvo ir negalėjo būti lojali ateistiniam režimui, siekiamam ją likviduoti. Kad Lietuvos Katalikų Bažnyčia buvo pasirengusi sugyventi su sovietiniu režimu, jeigu jis garantuotų jai bent minimalią veikimo laisvę ir teises, rodo autoritetingų Bažnyčios hierarchų pasisakymai. Dar 1940 m. spalio 7 d. memorandumu sovietų valdžiai tai patvirtino kun. M. Krupavičius. Panašią poziciją 1945 m. birželio mėn. memorandumu išdėstė vysk. T. Matulionis¹¹, o 1946 m. gruodžio mėn. įvy-

kusiame pokalbyje su sovietų valdžios atstovais ir arkivysk. M. Reinys¹². Tiesa, pastarųjų dviejų pareiškimuose aiškiai iškeltas Bažnyčios nesikišimo į politiką principas, t. y. kad jos lojalumas tam tikromis sąlygomis dar nereikia sovietų valdžios politikos rėmimo. Laikydami tokios pozicijos, vyskupai tikėjosi išvengti kolaboravimo su sovietų valdžia ir kartu apsaugoti Bažnyčią nuo represijų. Tačiau tokia episkopato pozicija nepatenkino sovietų valdžios, kuri Bažnyčios lojalumą įsivaizdavo tik kaip jos politikos rėmimą. Todėl, nepaisant minėtų vyskupų geranoriškų pareiškimų, sovietų valdžia nesusilpnino savo represyvosios politikos Bažnyčios atžvilgiu ir siekė išstumti iš Bažnyčios vadovybės tuos asmenis, kurie neatitiko jos lojalumo sampratos.

Dar 1945 m. birželio mėn. jai pavyko palaužti Kauno arkivyskupijos valdytoją prel. St. Jokubauskį, ir jis sutiko pasirašyti sovietų valdžios aprobuotą kreipimąsi į savo vyskupijos kunigus ir tikinčiuosius, raginantį nutraukti ginkluotąjį pasipriešinimą. Be šantažo, prelato įtikinimui MGB panaudojo ir žymaus nepriklausomybės laikų veikėjo, Vasario 16-osios akto signataro kun. V. Mirono autoritetą: jis 1945 m. vasario mėn. buvo užverbuotas ir panaudojamas darant įtaką Bažnyčios hierarchijai¹³. Tuo tarpu kiti vyskupijų valdytojai arba išvis tylėjo, arba, neparodydami savo politinės pozicijos, kalbėjo apie artimo meilės priesaką, komentavo Dievo įsakymą „nežudyk“ ir kėlė kitus religinės moralės reikalavimus (arkivysk. M. Reinio 1945 m. rugpjūčio 9 d. ganytojiškas kreipimasis, vysk. K. Paltaroko kalėdinis ganytojiškas laiškas). Iš esmės panašus buvo ir bendras visos Lietuvos vyskupų ganytojiško laiško projektas, parengtas po 1946 m. vasario 5 d. įvykusio Bažnyčios hierarchų susitikimo su aukštais sovietų valdžios pareigūnais (LSSR NKGB komisaru D. Jefimovu, Religinių kultūrų reikalų tarybos pirmininku I. Polianskiu, jos įgaliotiniu Lietuvoje A. Gailevičiumi, Lietuvos LKT pirmininko pav. M. Šumausku) ir įteiktas 1946 m. va-

sario 21 d.¹⁴ Tačiau sovietų valdžia tam projektui nepritarė, nes esą jame aiškiai nepamarktas ginkluotasis pasipriešinimas, o kai kurios vietos esančios atvirai antisovietinio provokacinio pobūdžio. Tokią tvirtą, Bažnyčios mokymu paremtą vyskupų laikyseną stalininio teroro aplinkybėmis galima vertinti kaip pasipriešinimo režimui aktą.

Kita vertus, episkopatas stengėsi kunigus orientuoti ta linkme, kad jie nenaudotų Bažnyčios ryšiams su antisovietiniu pagrindžiu ir patys vengtų tokių ryšių, nes tai duotų pagrindą sovietų valdžiai apkaltinti visą Bažnyčią nelojalumu ir sukeltų nežabotą represijas prieš ją. Kaip priedą prie minėto vyskupų ganytojiško laiško buvo numatyta išsiuntinėti ir bendrą aplinkraščių kunigams, kuriame jiems buvo nurodyta pirmiausia rūpintis Dievo garbe ir sielų išganymu bei vengti politikos, bažnyčiose ir klebonijose nelaikyti Dievo namams netinkamų daiktų (t. y. ginklų ar kitos pagrindžiui reikalingos amunicijos). Tačiau svarbiausia, jog kunigai buvo paraginti per tėvus ir giminaičius daryti poveikį partizanams, kad jie grįžtų prie kūrybinio darbo¹⁵. Vyskupai gana išmintingai nesutiko paskelbti šio aplinkraščio motyvuodami tuo, kad jis turėjo būti paskelbtas tik kartu su ganytojišku laišku. Vis dėlto dauguma vyskupijų valdytojų (vysk. K. Paltarokas 1946 m. sausio 21 d., arkivysk. M. Reinys kovo 12 d., prel. St. Jokubauskis rugsėjo 10 d.) išleido atskirus panašaus pobūdžio aplinkraščius kunigams, tiesa, susilaikydami nuo neapgalvoto raginimo daryti poveikį partizanų giminėms.

Paskutinį kartą pakeisti vyskupų nusistatymą ir padaryti juos valdžios įrankiu mėgino 1946 m. gruodžio mėn. į Lietuvą atvykęs SSRS MGB O skyriaus 4-ojo poskyrio (kontroliavo Katalikų Bažnyčios veiklą visoje SSRS teritorijoje) viršininkas maj. Ochrimenka. Konfidencialiuose pokalbiuose su vyskupais K. Paltaroku, P. Ramanausku ir arkivysk. M. Reiniu jis stengėsi juos įkalbėti bendradarbiauti su valdžia. Beje, vyskupams „buvo duota aiškiai suprasti, kad kol dvasi-

ninkija ir episkopatas nepakeis savo priešiškos politikos [t. y. netaps valdžios įrankiu. – A. S.], sovietinė valdžia ir jos organai laikys Bažnyčią savo slaptu ir aiškiu priešu”¹⁶.

Visų vyskupų atsakymai buvo skirtingi. Vysk. P. Ramanauskas griežtai atmetė pasiūlytą bendradarbiavimo modelį motyvuodamas tuo, kad Bažnyčia negali palaikyti religiją persekiojančios valdžios politikos¹⁷. Vysk. K. Paltarokas, motyvuodamas būtinybe gelbėti Bažnyčią nuo sunaikinimo, sutiko vykdyti tokius sovietų valdžios reikalavimus:

„a) savo kaip vyskupijos valdytojo padėti panaudoti nukreipiant dvasininkijos veiklą lojalia sovietinei valdžiai linkme bei tokia pat dvasia auklėjant eilinius tikinčiuosius;

b) kategoriškai uždrausti dvasininkijai panaudoti sakyklą antisovietinei propagandai, taip pat ir propagandai prieš jaunimo stojimą į komjaunimo ir pionierių organizacijas;

c) imtis ryžtingų priemonių, kad ne tik nei vienas kunigas nedalyvautų partizanų formuotėse arba jas koku nors būdu palaikytų, bet ir aiškintų tikintiesiems partizanų veiklos žalą tautai ir Bažnyčiai”¹⁸.

Arkivysk. M. Reinys iš pradžių lyg ir sutiko įgyvendinti analogiškus sovietų valdžios reikalavimus, kaip ir iškeltieji vysk. K. Paltarokui, tačiau netrukus įvykusiame dar viename susitikime su MGB darbuotojais atsisakė tai daryti motyvuodamas tuo, kad „be kita ko, tai reiškia atviriausią valstybės kیشimąsi į Bažnyčios reikalus”¹⁹. Arkivyskupo pozicijos pasikeitimą nemažai lėmė vyskupų T. Matulionio ir P. Ramanausko suėmimas 1946 m. gruodžio 16 d.: tada jis pamatė, kad bendradarbiavimas su valdžia neapsaugo Bažnyčios nuo represijų.

Po minėtų pokalbių ir vyskupų suėmimo bei prel. St. Jokubauskio mirties 1947 m. vasario 3 d. Lietuvos Katalikų Bažnyčios vadovybė ėmė laikytis glaudesnio bendradarbiavimo su sovietų valdžia nuostatos. Ją iškėlė ir nuoširdžiausiai stengėsi įgyvendinti naujasis Kauno arkivyskupijos valdytojas

kan. J. Stankevičius, kurį parėmė ir vysk. K. Paltarokas. Pastarasis jau tą patį vakarą po kan. J. Stankevičiaus išrinkimo (1947 m. vasario 5 d.), dalyvaujant arkivysk. M. Reinui, prel. B. Sužiedėliui (Kaišiadorių vyskupijos valdytojas po vysk. T. Matulionio suėmimo) ir kitų vyskupijų atstovams, kalbėjo: „jeigu dvasininkija laikysis reakcingo [t. y. ne prosovietinio. – A. S.] kurso, tai mus visus sutraiškys. Reikia rasti būdą, kaip užmegzti kontaktą su valdžia, ir rasti *modus vivendi* su ja”²⁰. Ir toliau šie abu Bažnyčios hierarchai rasdavo bendrą kalbą santykių su sovietų valdžia klausimais. Suėmus arkivysk. M. Reinį, tą pačią dieną vysk. K. Paltarokas kalbėjosi su kan. J. Stankevičiumi ir visiškai pritarė jo mintims, kurias būtų galima apibendrinti taip: 1) jei Bažnyčia nebendradarbiaus su valdžia, ji bus visiškai atribota nuo visuomenės; 2) reikia atsikratyti iliuzijų dėl užsienio intervencijos galimybių, todėl aktyvus pasipriešinimas esąs beprasmiškas; 3) religijos išsaugojimas šiuo metu esąs svarbiausias uždavinys, o kunigų ryšiai su po grindžiu tam trukdo²¹. 1947 m. liepos 10 d. įvykusiame vyskupijų valdytojų susitikime kan. J. Stankevičius pristatė savo „kovos prieš banditizmą” programą. Pagal tą programą jo kreipimasi į vyskupijos kunigus turėjo lydėti kurijoje parengti pamokslai šia tema, kuriuos privaloma skaityti visose vyskupijos bažnyčiose. Jis taip pat numatė organizuoti susitikimus su kunigais ir jiems tiesiogiai aiškinti, kad jo veikla yra naudinga Bažnyčiai. Kan. J. Stankevičius puikiai suvokė, jog Bažnyčia gali turėti įtaką partizaniniam judėjimui tik tuomet, kai dauguma eilinių kunigų pradės įgyvendinti vyskupų pareiškimuose išdėstytas mintis. Tokiai kanau ninko veiklai pritarė ir kiti vyskupijų valdytojai, išskyrus po vysk. A. Karoso mirties Vilkaviškio vyskupijos valdytoju tapusį kan. V. Vizgirdą, kuris, perskaitęs kan. J. Stankevičiaus kreipimosi projektą, pasakė: „Bet koks bolševikas neparašytų geriau, gėda, kad kunigai išvis rašo tokius kreipimus. Kas yra bolševikai Lietuvoje? Argi tai teisėta val-

džia? Jie yra okupantai, uzurpatoriai ir daugiau nieko. Jie eina savo keliu, o Bažnyčia savo. Juk Bažnyčia atskirta nuo valstybės, tai ko jie nori iš Bažnyčios”²². Tuo tarpu Telšių vyskupijos valdytojas kan. J. Juodaitis koncentruotai išreiškė visų kitų valdytojų nuostatą: „Dabar taip reikia, kitaip mes žūsimė”²³. Nors visi vyskupijų valdytojai 1947 m. vasarą išleido sovietų valdžios pageidavimus daugiau ar mažiau atitinkančius kreipimusis partizanų klausimu, tačiau tik vienas kan. J. Stankevičius uoliai stengėsi kovoti su ginkluotuoju pogrindžiu. Savo atsiminimuose, rašytuose jau po konflikto su sovietų valdžia, jis ir toliau neigiamai vertino partizaninį judėjimą ir vadino jį banditizmu²⁴. Tai patvirtina ir jo aktyvus bendradarbiavimas su MGB organais, kovojusiais prieš tautinį pogrindį. Kan. J. Stankevičiaus tragedija buvo ta, kad jis tikėjo, jog sovietinėje sistemoje religija gali atrasti savo vietą, jei tik Bažnyčia bus visiškai lojali ir remis jos politiką. Kad tai buvo iliuzija, jis suprato tik septintojo dešimtmečio viduryje.

Taigi nuo 1947 m. vidurio liko tik vienas Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo centras, viešai neatsiribojęs nuo partizaninio judėjimo, – tai Vilkaviškio vyskupijos kurija. Remiantis vien sovietų valdžios šaltiniais gana sunku vienareikšmiškai atsakyti ir į klausimą, ar glaudžius ryšius su ginkluotuoju pogrindžiu ji palaikė. 1949 m. gegužės mėn. Maskvos nurodymu LSSR saugumo organai tyrė agentūrinę bylą „Tina” ir suėmė Vilkaviškio vyskupijos valdytoją kan. V. Vizgirdą, kurijos kanclerį kun. S. Mikelkevičių bei dar penkis šios vyskupijos kunigus. Suėmimo pagrindu tapo pasiklausymo duomenys, pasak kurių kan. V. Vizgirda davęs nurodymus pas jį susirinkusiems kunigams saugoti partizaninio judėjimo vadus, o kalbėdamasis su nenustatytu pogrindžio dalyviu patarinėjęs, kaip toliau tęsti kovą, bei stiprinęs morališkai²⁵. Tačiau 1955 m. rašytame skunde nuteistasis kun. S. Mikelkevičius teigė, kad pasiklausymo duomenys buvo suklastoti norint panaikinti atskirą Vilkaviškio vyskupiją, nes apie pasiklausymą buvo žino-

ma ir tokių pokalbių negalėjo būti²⁶. Kad ir kaip būtų, kan. V. Vizgirdos tvirta laikysena nebendradarbiauti su sovietų valdžia likviduojant partizaninį judėjimą sudarė palankias sąlygas šios vyskupijos kunigams aktyviausiai ir ilgiausiai Lietuvoje remti partizaninį pogrindį. Kita vertus, ir pats partizaninis judėjimas Vilkaviškio vyskupijoje buvo aktyviausias, o dvasininkija visuomet ten, kur daugiausia jos ganomųjų.

Galima teigti, kad, nors sovietų valdžiai iki 1949 m. vidurio ir pavyko pasiekti oficialiai neigiamą Lietuvos episkopato požiūrį į partizaninį judėjimą, tačiau tai neturėjo didelės įtakos jo slopinimui. Eiliniai dvasininkai, turėdami didesnę veiksmų laisvę negu hierarchai, neutralizavo iš viršaus skleidžiamą neigiamą požiūrį. Vyskupijų valdytojų kreipimasis užgoždavo kasdieniai pamokslai ir kita kunigų veikla. Nepaisant sovietų valdžios reikalavimų, kunigams, nuteistiems už ryšių su partizanais palaikymą, nebuvo taikomos bažnytinės sankcijos motyvuojant formaliu principu, kad pasaulietinės valdžios kaltinimus Bažnyčia turi patikrinti pati. Be to, tiek eiliniai gyventojai, tiek partizanai į episkopato pareiškimus žiūrėjo gana rezervuotai, žinodami, kad daugumą jų lėmė valdžios spaudimas Bažnyčiai. Tai patvirtina ir partizanų, kurių dauguma buvo labai religingi žmonės, priešiška reakcija į tokius pareiškimus. Antai į prel. St. Jokubauskio 1945 m. birželio mėn. kreipimąsi partizanai reagavo platindami atsisaukimus, raginančius netikėti juo²⁷, o kan. J. Stankevičiui ne kartą grasino netgi fiziniu susidorojimu. Matydama, kad Bažnyčios hierarchų balsas nepasiekia partizanų, sovietų valdžia nuo 1948 m. liovėsi prievartavusi valdytojus dalyvauti partizaninio judėjimo slopinime. Kita vertus, ir patys partizanai, suvokdami, kad ryšiai su jais pavojingi legaliam Bažnyčios egzistavimui, nereikalavo iš legaliai gyvenusių kunigų paramos ir religinių patarnavimų. Kun. J. Lelešius, kreipdamasis į besislapstantį kunigą pagalbos, kad aprūpintų partizanus religiniais patarnavimais, kalbėjo: „aš visiškai pas tave būčiau neatėjęs, jei-

gu tu galėtum legaliai gyventi...²⁸ Bažnyčia pačiu savo egzistavimu ir mokymu galėjo inicijuoti pasipriešinimą totalitarinei sistemai ir aktyviai tai darė per visą sovietinės okupacijos laikotarpį, be to, kaip visa Lietu-

va negalėjo išeiti į miškus, taip ir kunigai neturėjo moralinės teisės aktyvia parama partizaniniam judėjimui duoti pretekstą sunaikinti legalią Bažnyčios struktūrą.

Nuorodos

¹ Žr. N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metais*, Vilnius, 1997, p. 44, 87; *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Vilnius, 1996, p. 113–115.

² V. S. Vardys, *The Catholic Church, dissent and nationality in soviet Lithuania*, New York, 1978, p. 69–72; T. Remeikis, *Oposition to soviet rule 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 105–114.

³ V. S. Vardys, *The Catholic [...]*, p. 71.

⁴ Agento Jakubo 1946 m. balandžio 12 d. pranešimas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 71, l. 71.

⁵ LSSR NKGB raporto SSRS NKGB komisariui V. Merkulovui projektas, *ibid.*, l. 13–16.

⁶ LSSR NKGB komisaro D. Rodionovo 1944 m. lapkričio 21 d. raštas LSSR NKGB komisaro pavaduotojui, *ibid.*, l. 17–19.

⁷ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. kovo 4 d. telegrama SSRS NKGB 2-osios valdybos viršininkui Fedotovui, *ibid.*, b. 97, l. 425.

⁸ LSSR MGB 1946 m. vasario mėn. pažyma „Apie katalikų dvasininkijos dalyvavimą organizuojant ginkluotą kovą ir kitokią antisovietinę veiklą“, *ibid.*, ap. 3, b. 201, l. 198.

⁹ J. Lelešius-Grafas, L. Baliukevičius-Dzūkas, *Dienoraščiai*, Kaunas, 1994.

¹⁰ Plačiau apie tai, kaip kito Bažnyčios laikysena valdžios atžvilgiu visos sovietinės okupacijos metu, žr. A. Streikus, „Į „Kronikos ištakas“ pažvelgus“, *Naujasis židinys*, 1997, Nr. 3–4, p. 167–170.

¹¹ P. Gaida-Gaidamavičius, *Nemarus mirtingasis Arkivyskupas Teofilus Matulionis*, Roma, 1981, p. 102–109.

¹² SSRS MGB O skyriaus 4-ojo poskyrio viršininko Ochrimenkos raportas apie 1946 m. gruodžio 14 d. įvykusį pokalbį su arkivysk. M. Reiniu, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 71, l. 246–253.

¹³ LSSR MGB 1946 m. rugpjūčio 6 d. pažyma „Apie maršrutinės agentūros darbą dvasininkijos tarpe“, *ibid.*, ap. 10, b. 22, l. 178–179.

¹⁴ Šis dokumentas publikuotas kn.: A. Baltinis, *Vyskupo Vincento Borisevičiaus gyvenimas ir darbai*, Roma, 1975, p. 144–148.

¹⁵ *Ibid.*, p. 148–149.

¹⁶ SSRS MGB O skyriaus 4-ojo poskyrio viršininko Ochrimenkos raportas apie 1946 m. gruodžio 14 d. įvykusį pokalbį su arkivysk. M. Reiniu, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 71, l. 251.

¹⁷ SSRS MGB O skyriaus 4-ojo poskyrio viršininko Ochrimenkos raportas apie 1946 m. gruodžio 4 d. įvykusį pokalbį su vysk. P. Ramanausku, *ibid.*, b. 159, l. 197–198.

¹⁸ SSRS MGB O skyriaus 4-ojo poskyrio viršininko Ochrimenkos raportas apie 1946 m. gruodžio 28 d. įvykusį pokalbį su vysk. K. Paltaroku, *ibid.*, b. 1272, l. 68.

¹⁹ LSSR MGB O skyriaus 1-ojo poskyrio viršininko kpt. Čečurovo 1947 m. sausio 11 d. raportas apie pokalbį su arkivysk. M. Reiniu, *ibid.*, b. 71, l. 257.

²⁰ Agento Neris 1947 m. vasario 15 d. pranešimas, *ibid.*, l. 107.

²¹ Agento Neris 1947 m. birželio 7 d. pranešimas, *ibid.*, b. 1272, l. 73.

²² Ataskaita apie Kauno miesto O skyriaus darbą 1947 m. rugpjūčio mėn., *ibid.*, ap. 14, b. 64, l. 101.

²³ *Ibid.*, l. 102.

²⁴ J. Stankevičius, *Mano gyvenimo kryžkelės*, rąstis, 1965, p. 277.

²⁵ LSSR saugumo ministro P. Kapralovo 1949 m. birželio 7 d. specialus pranešimas SSRS MGB O skyriaus viršininkui Dubrovinui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 69, l. 17–18.

²⁶ Kun. S. Mikelkevičiaus skundas SSRS generaliniam prokurorui, LYA, baudžiamoji byla Nr. 43405/3, t. 2, l. 324–325.

²⁷ LSSR MGB 1945 m. rugpjūčio 4 d. ataskaita apie reakciją į prel. St. Jokubauskio kreipimąsi, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 22, l. 173.

²⁸ J. Lelešius-Grafas, L. Baliukevičius-Dzūkas, *Dienoraščiai*, p. 38.

Arūnas Streikus

THE CHURCH AND THE ARMED RESISTANCE MOVEMENT

Summary

On the basis of a wide range of archival sources the paper addresses the relations between the Catholic Church of Lithuania with the Armed Resistance Movement in post-World War II Lithuania. In the initial stage of the movement the episcopate of Lithuania took the position of a non-interference policy i.e. they did not support the armed resistance overtly. But on the other hand the episcopate did not agree to be used as a suppressive instrument of the armed resistance movement. Later on, when four of six bishops of

Lithuania were subject to occupation repression by the Soviets and were replaced by a far more loyal ecclesiastics, the ruling hierarchy of the Lithuanian Church consented to call on the partisans to cease the armed resistance. This attitude did not exert major influence over the slackening of the movement, since the partisans were very well aware of the fact that the statements made by those bishopric proprietors did not represent the genuine voice of the Church.

Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakaraais

Jau pats temos pavadinimas apibrėžia tyrimo objektą, t.y. Lietuvoje vykusio pasipriešinimo vadų bei vadovybių ryšius su Vakaruose susikūrusiomis rezistencinėmis organizacijomis. Terminas „Vakarai“ čia vartojamas ne atsitiktinai – toks bendras pavadinimas bene geriausiai atspindi esmę. Esmė ta, kad tiesioginis išeivijos interesas buvo derinamas su trečiąja puse, t.y. anglų, amerikiečių, švedų žvalgybų interesais, o kartais pastarieji tapdavo prioritetiniais. Lietuvoje modelis buvo kiek kitoks, tačiau ir čia neišvengiamai turime atsižvelgti į MGB–KGB veiklą šioje srityje, kitaip tariant, tuos specifinius tikslus, kurių buvo siekiama dalyvaujant šiame žaidime. Analizuodami ryšius kaip procesą, atsižvelgdami į tokią planų, poreikių, interesų įvairovę bei įvertindami jų įgyvendinimo intensyvumą, gauname modelį, kuriame puikiai išryškėja varomosios jėgos bei imperatyvai.

Chronologinės nagrinėjamos temos ribos – 1944–1953 m. Tą dešimtmetį krašte vyko įnirtingas ginkluotasis pasipriešinimas. Tarptautinė padėtis buvo nestabili, okupuotos šalys laukė Taikos konferencijos sprendimų ar totalinio karo, o atsigaunančios Vakarų šalys formulavo naujas savo įtakos bei interesų sferas.

Kad geriau suprastume ginkluotojo pasipriešinimo sovietų okupacijai, taip pat aptariamoms problemoms ištakas, turime atsižvelgti į 1943 m. pabaigą – 1944 m. pradžią. Nacių okupacijos metu formavosi ideologinės bei politinės pasipriešinimo kryptys, partiniu principu buvo sukurtas Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK'as), kilo Lietuvos laisvės armijos (LLA) ginkluotojo pasipriešinimo idėja ir buvo imtasi konkrečių priemonių jai įgyvendinti. Pagaliau svarbi ir nacių okupa-

cijos laikotarpiu kilusio pasipriešinimo tradicijos perimamumo pokario metais problema.

1943 m. pabaigoje, po pusmetį trukusių derybų, pagaliau pavyko susitarti visoms antinacinio pasipriešinimo organizacijoms bei grupėms ir buvo įkurtas VLIK'as¹. Jo pagrindą sudarė Vyriausiasis lietuvių komitetas (toliau – VLK), vienijęs nekatalikiškas grupes ir organizacijas, bei Tautos taryba (toliau – TT), vienijusi krikščioniškosios pakraipos grupes. VLIK'o pirmininku tapo socialdemokratas Steponas Kairys.

Ši organizacija gyvavo neilgai, iki 1944 m. balandžio–gegužės mėn., kai prasidėjo masiniai areštai. Negalime sakyti, kad VLIK'as buvo visiškai formali ir neveikli organizacija, tačiau turime konstatuoti, kad per tą laiką ji neatliko svarbiausios savo funkcijos – nesukūrė pasipriešinimo antrajai sovietų okupacijai strategijos bei taktikos, nors apie tokio pasipriešinimo galimybę bei būtinybę kalbėjo visi. Kita vertus, vargu ar galima teigti, kad pagrindžio spaudoje pasirodę VLIK'o veikėjų samprotavimai apie kovos formas ar būsimojo karo galimybes paskatino spontanišką ginkluotąjį pasipriešinimą, kaip teigia K. Drunga². Juk be VLIK'o Lietuvoje tuomet veikė ir kitos organizacijos, kėlusios kitokių problemų sprendimo būdus. Galiausiai daug ką lėmė objektyvios priežastys.

Svarbiausias šios organizacijos bruožas – galutinė ir labai aiški takoskyra tarp ją sudarančių partijų ir grupių. Ją lėmė ne politinis, o pasaulėžiūrinis kriterijus: organizacijoje išsiskyrė „katalikai“ ir „nekatalikai“, vėliau – „liberalai“. Galbūt kaip tik pasaulėžiūriniai nesutarimai, perkelti į politinę plotmę ir dar už Lietuvos ribų, tapo didelių nesutarimų pagrindu.

Labai aiškiai išsiskyrė ir šių krypčių lyderiai – Lietuvių frontas (LF) ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS). Būtent šių organizacijų bei joms priklausiusių asmenų priešprieša nulėmė daugelį mūsų nagrinėjamos problemos aspektų.

1944 m. vasarą, kai Lietuvą okupavo sovietinė kariuomenė, minėtoms organizacijoms priklausiusių žmonių Lietuvoje praktiškai neliko (išskyrus VLIK'o Karo tarybos narių gen. M. Pečiulionį – jis buvo paliktas tik su formaliais įgaliojimais³). Vieni jau buvo išvežti į nacių koncentracijos stovyklas, kiti pasitraukė su frontu. Todėl galima teigti, kad įvyko ne tik asmenų, bet ir organizacijų, o su jomis ir partinių idėjų, ideologijų bei priešpriešų emigracija. Tai įrodo ir ginkluotojo pasipriešinimo struktūrų kūrimasis. Antai kuriantis tokiai struktūrai Kęstučio apygardoje, steigiamosios konferencijos metu buvo kilusi diskusija partiniais klausimais⁴. Konferencijoje taip kalbėta: „Aidas [P. Paulaitis, buvęs LF narys. – D. K.] pareiškė, kad kaip karinė organizacija ji galėtų būti bendra, bet kaip politinė ji turi būti srovinė, nors dabartiniu metu jos srovių galima ir nepabrėžti. Buvusios užsienyje ir grįžusios į Lietuvą grupuotės vis tiek turės įtakos lemiamiems sprendimams. Angis [J. Kasperavičius, buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas, LLA narys, Kęstučio apygardos vadas. – D. K.] pareiškė, kad užsienyje esančios grupuotės ne tik negali atstovauti visai lietuvių tautai, bet ir, pagal turimus duomenis, nėra susivienijusios, o be to, jos gali daryti netgi neigiamą poveikį“. Tokia diskusija vyko 1946 m. rudenį ir yra vienintelė, kurią pavyko aptikti šaltiniuose tuo klausimu.

VLIK'as buvo atkuriamas Vokietijoje, iš pradžių Berlyne (kaip Užsienio delegatūra), vėliau – 1944 m. rudenį – 1945 m. pradžioje – Viurcburge. Po ilgų diskusijų, ar Lietuvos pagrindyje sukurta ir egzilyje tais pačiais principais atkuriamą organizaciją gali vadovauti visai išeivijai ar net atlikti egzilinės vyriausybės vaidmenį, VLIK'as vis dėlto buvo atkurtas senuoju partiniu principu. Jį su-

darė: krikščionys demokratai, socialdemokratai, liaudininkai, tautininkai, Darbo federacija, katalikiškoji ūkininkų sąjunga, Lietuvių frontas, nacionalistai, laisvės kovotojai, Vienybės sąjūdis ir liberalioji Ūkininkų partija⁵. Pirmininku tapo krikščionių demokratų atstovas kun. Mykolas Krupavičius. Jau pati sudėtis nulėmė nesutarimus: dėl vadovaujančių postų, dėl balsų persvaros priimant naujus narius, pagaliau dėl egzilinės vyriausybės, Konstitucijos ir kitais panašiais klausimais. Atrodė, VLIK'as buvo tam pasmerktas. Suprasdamas, jog padėtis yra sudėtinga, o tokia situacija daro neigiamą poveikį visuomenei, kun. M. Krupavičius 1946 m. rašė: „Aš ir mano vienminčiai yra nuomonės, kad svetimoj žemėj lietuviškoms partijoms nėra kas veikti, kad partijoms yra dirva tik VLIK'e, kaip politinėj organizacijoj, bet visuomenę čia reikėtų palikti ramybėje. Tačiau kiti yra kitokios nuomonės. Partiškumas sustiprėjo ištremtyje. Pirmieji pradėjo organizuotis kairieji. Nuo jų neatsilieka Frontas [Lietuvių frontas. – D. K.]. Labai veikli ir agresyvi yra Laisvės kovotojų partija. Tautininkai eina tais pačiais keliais. Krikščionys demokratai organizavimosi darbo ne pradėjo, bet tų faktų akivaizdoje turės neatsilikti nuo kitų⁶“. Tačiau visa tai ne tik veikė išeivijos visuomenę, bet ir buvo perduodama į Lietuvą (kitas klausimas, kiek Lietuvoje tai rado palankią terpę).

Labai įvairiai tokia kontekste interpretuojama pirmoji Jono Deksnio (LLKS nario) ir Klemenso Bruniaus (Lietuvos nacionalistų partijos nario) kelionė iš Vokietijos į Lietuvą 1945 m. vasarą. Abejonių nekelia tai, kad pradedant bet kokią veiklą egzilyje reikėjo turėti informacijos apie padėtį krašte. Kita vertus, sklandant kalboms apie Lietuvoje vykstančio pasipriešinimo primatą laisvinimo akcijoje apskritai, tokia informacija, o juo labiau krašte gauti įgaliojimai galėjo suteikti aiškia politinę persvarą išeivijoje. Šia kelione buvo siekiama abiejų tikslų, tačiau, kaip rodo vėlesni įvykiai, svarbiausias buvo antrasis.

Dar vieną įdomią versiją, patvirtinančią ankstesnį teiginį, pateikia Jonas Pajaujis: „Vokietijai kapitulavus ir VLIK'ui pradėjus efektingiau reikštis, dėl aukščiau minėtos savo laikysenos nacių arešte [J. Deksnys buvo kaltinamas išdavęs VLIK'o narius gestapui. – D. K.] J. D. [Jonas Deksnys. – D. K.] negalėjo būt įjungtas į VLIK'o veiklą. Tuo buvo įžeista jo ambicija ir jis pradėjo veikti separatiškai. Pradžioj susirio su atatinkamom JV [Jungtinių Valstijų. – D. K.] įstaigom, bet paramos nesulaukė. Vėliau susirio su britais; tada sykiu su Brn. [Brunium. – D. K.] įvyko jo pirmoji iškyla. Grįžęs nieko konkretaus dėl krašto rezistencijos neturėjo. LLKS norėjo jį praveisti VLIK'o nariu, bet tatai nepraėjo. Dėl to J. D. [Jono Deksnio. – D. K.] išžeidimas dar padidėjo⁷“.

Toks gilinimasis į pirmosios kelionės per geležinę uždangą priežastis neatsitiktinis – būtent tada idealizmas, tautos laisvės siekiai, partinės ir asmeninės ambicijos lėmė ryšių su Lietuva pobūdį.

Svarbu ir tai, kad jau tuomet Vakarų valstybių žvalgybos ieškojo galimybės gauti informaciją iš Sovietų Sąjungos. Jų pastangos ypač išryškėjo 1945 m. pabaigoje, J. Deksnui grįžus iš Lietuvos.

1945 m. rudeniop atvykę į Lietuvą, J. Deksnys ir K. Brunius rado sparčiai besikuriančias ginkluotojo pasipriešinimo struktūras: jau buvo įvykusi Tauro apygardos steigiamoji konferencija Skardupiuose⁸, Dzūkijoje veikė stipri A apygarda, vadovaujama plk. J. Vitkaus-Kazimieraičio, Aukštaitijoje – Vyčio apygarda. Žemaitijoje, kur buvo stipriausia LLA tradicijos įtaka, vyko struktūros reorganizavimas, buvo formuojami nauji struktūriniai padaliniai. Visiškai natūralu, kad Vakarų atstovai pasirodė Pietų Lietuvoje – tiek organizaciniu, tiek atstovavimo atžvilgiu ginkluotasis pasipriešinimas čia buvo stipriausias.

1945 m. lapkričio mėn. pabaigoje J. Deksnys ir K. Brunius susitiko su A apygardos (Dzūkija) vadu plk. J. Vitkumi-Kazimieraičiu. Tame susitikime svarstytos problemos ir

pasiekti susitarimai išdėstyti lapkričio 28 d. Kazimieraičio pasirašytame protokole⁹. Šiame dokumente yra keletas įdomių dalykų. Atvykusieji iš Vakarų asmenys įvardijami kaip Lietuvos diplomatinės tarnybos atstovai, nors tokie nebuvo. Sprendžiant iš to, kaip jie apibūdino politinę padėtį išeivijoje, galima teigti, jog taip jie prisistatė patys. Pristatydami VLIK'o atstovais – tai būtų buvę visiškai suprantama – būtų atidavę iniciatyvą politiniam priešininkui. Iš dokumente dėstomų išvadų aiškėja, kad nei viena, nei kita pusė tuomet dar neturėjo konkrečių planų, kaip turėtų būti atstovaujama ir vadovaujama laisvinant Lietuvą. Jų siūlyta sudėtinga trijų pakopų sistema, išskiriant atstovaujamąją, politinio vadovavimo bei karinės vadovybės funkcijas, vargu ar tuomet buvo racionali. Pagal jų sumanymą VLIK'as turėjo būti nušalintas nuo politinio vadovavimo ir jam palikta atstovavimo funkcija kartu su Vakaruose veikiančia diplomatine tarnyba. Tai jau galima vertinti kaip poreikį kurti naują organizaciją, kuri, turėdama krašto įgaliojimus, neleistų VLIK'ui palaikyti santykių su Lietuva. Po pusmečio tai ir buvo padaryta įkuriant Vyriausiąją Lietuvos atstatymo komitetą (VLAK'as) ir Bendrą demokratinio pasipriešinimo sąjūdį (BDPS).

Grįžus į Vokietiją J. Deksnui ir K. Brunui, jų bei jų bendražygių santykiai su VLIK'u dar labiau komplikavosi. Remdamasis minėtu protokolu, J. Deksnys akcentavo krašto primatą (protokole iš esmės tai nebuvo įvardyta vienareikšmiškai) priešindamas tai VLIK'o pretenzijai tapti egziline vyriausybe. Santykiai galutinai pairė, kai VLIK'as nepatvirtino J. Deksnio atstovauti jame LLKS. Praktiškai tada atsirado dvi konkuruojančios grupuotės, kurių kiekviena vykdė savarankišką politiką visais lygmenimis, taip pat atskirai palaikė santykius su krašto rezistencija.

Kaip minėta anksčiau, 1945 m. pabaigoje J. Deksnio santykiai su anglų žvalgyba įgavo konkretų pavidalą. LLKS narys St. Žymantas suorganizavo susitikimą su Alexan-

deriu McKibbinu, 1945 m. paskirtu koordinuoti žvalgybines operacijas Baltijos kraštuose¹⁰. Su šiuo pareigūnu dar iki 1940 m. buvo pažįstamas kitas LLKS narys, buvęs ambasados Stokholme darbuotojas Vladas Žilinskas.

Šiame susitikime McKibbinas, gavęs informaciją apie pirmąją kelionę į Lietuvą, ne tik aiškinosi galimybes įgyvendinti savo interesus, tačiau ir stengėsi užsitikrinti prioritetines pozicijas kitų žvalgybų atžvilgiu. Lietuviai buvo tikinami, kad jų reikalai neužmiršti ir tik dėl objektyvių priežasčių nėra sprendžiami.

Tiek šis susitikimas, tiek antrosios kelionės į Lietuvą galimybės bei tikslai buvo aptarti Liubeke 1946 m. balandžio mėn. įvykusiame LLKS vadovų pasitarime¹¹. Akcentuojant ryšio su anglais svarbą, buvo nutarta Lietuvoje vykstančiam pasipriešinimui suteikti politinę bei karinę išraišką. Tokį požiūrį galima paaiškinti tik minėtomis aplinkybėmis – juk apie padėtį krašte buvo žinoma labai paviršutiniškai, be to, net neminima galimybė, kad ten esantys partizanų vadai gali turėti savo nuomonę.

1946 m. gegužės mėn. per Lenkijos ryšių tinklą atvykę į Lietuvą J. Deksnys ir V. Stanevičius pamatė, kad situacija visiškai pasikeitė. Po pirmojo susitikimo su Vakarų atstovais Pietų Lietuvoje paspartėjo centralizacijos darbas – Tauro ir Dainavos apygardų vadų susitarimu buvo įkurta Pietų Lietuvos partizanų sritis¹². Tai dar toli gražu nebuvo štabas, galintis atstovauti visos Lietuvos partizanams, kaip vėliau Vakaruose jį pristatė J. Deksnys. Tą patvirtina jau tas faktas, kad 1946 m. rudenį savarankišką ir visiškai neigiamą požiūrį į tokį „idėjų importą“ pareiškė vis stiprėjančio Žemaitijoje besikuriančio Kęstučio apygardos štabo vadovybė¹³. Krašto primato tikrąją žodžio prasmę, t.y. galimybės patiems spręsti ir pasirinkti centralizacijos, karinio vadovavimo ir politinio atstovavimo formą idėja, išsakyta Kęstučio apygardos vado J. Kasperavičiaus-Visvydo laiške, tapo pamatine partizanų vadovybės veiklos gaire.

Jau apie pirmąją Vakarų atstovų apsilankymą MGB turėjo informaciją; tiesa, ji buvo gauta pavėluotai per užverbuotus ryšininkus. 1946 m. liepos mėn. LSSR MGB 2-ajame skyriuje buvo užvesta agentūrinė byla „Vakarai“¹⁴. 1946 m. rugpjūčio 20 d. pažymoje apie agentūrinę bylos uždavinį rašoma: „1945 ir 1946 m. Lietuvos SSR MGB išaiškino ir likvidavo keletą komitetų ir štabų, bandžiusių suvienyti karines formuotes ir nacionalistines organizacijas Lietuvoje. Tarp jų buvo: „Vyriausias LLA štabas“, „Vyriausias Lietuvos partizanų sąjungos štabas“, „Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas“, „Tautos išlaisvinimo taryba“ ir kt. Šie štabai, siekdami pagalbos iš užsienio reakcinių sluoksnių (pirmiausiai iš anglų ir amerikiečių), stengėsi užmegzti ryšius su lietuvių emigraciniais centrais, esančiais Vokietijos ir Švedijos anglų-amerikiečių okupacinėse zonose.

Savo ruožtu lietuvių emigracinės nacionalistinės organizacijos mėgina užmegzti ryšius su antitarybinėmis organizacijomis Lietuvoje.

Atsižvelgdami į tai, mes nutarėme perimti ryšio kanalus, infiltruoti savo agentūrą tiek į Lietuvos nacionalistinių formuočių štabus, tiek į užsienyje veikiančius centrus, kad galėtume suskaldyti ir likviduoti ginkluotas gaujas“¹⁵. Kaip matyti iš dokumento, svarbiausias šio agentūrinio plano akcentas – ginkluotasis pasipriešinimas ir jo likvidavimas, kitaip negu 1949 ir 1950 m., kai prioritetas teikiamas žaidimams su Vakarų žvalgybomis, o lietuviai tiek krašte, tiek Vakaruose panaudojami tik kaip laidininkas.

Jau 1946 m. pavasarį MGB, panaudodama sunaikintos Lietuvos tautinės tarybos liekanas, išvedė į apyvertą agentą Noreiką – Juozą Markulį (pogrindyje žinomą kaip Erelis¹⁶). Per agentūrinę operaciją „Cerberiai“, kuri buvo nukreipta prieš Didžiosios Kovos apygardą ir kurią įvykdžius Aukštaitija pripažino „komiteto“ vadovaujamąjį vaidmenį, agentas Noreika priėjo prie Pietų Lietuvos srities vadovybės kaip

tik tuomet, kai į Lietuvą atvyko J. Deksnys.

1946 m. gegužės 31 d. įvykusiame pasitarime J. Deksnio pastangomis buvo patvirtintos Liubeko susirinkimo nuostatos – vieninga krašto rezistencijos vadovybė, jos primatas ir svarbiausia – subordinacija politiniam organui¹⁷. Tos idėjos buvo įgyvendintos sukuriant Bendrą demokratinio pasipriešinimo sąjūdį (BDPS – birželio 6 d.) bei Vyriausiąją Lietuvos atstatymo komitetą (VLAK'as – birželio 11 d.). Įdomu tai, kad birželio 17 d., kalbėdamas partizanų vadų suvažiavime, J. Deksnys prisistatė kaip VLIK'o atstovas, kuriam pavesta kovos centrą permesti į Lietuvą. Jis aiškino, jog tuo tikslu turįs būti sukurta politinis centras VLAK'as ir iš esmės likviduotas VLIK'as. Plačiau nenagrinėjant pasirašytų deklaracijų, galima teigti, kad tuo buvo siekiama kelių visiškai savarankiškų tikslų: partizanų vadams šalia centralizacijos problemos buvo ypač svarbu užsitikrinti išeivijos organizacijų paramą, o J. Deksnys sprendė LLKS politines problemas, tarp jų ir galimybę labiau sudominti anglų žvalgybą. Žinodami, kad VLAK'o pirmininku tapo MGB agentas J. Markulis-Erelis (beje, tai buvo vienintelis VLAK'o narys), matome visą spektrą lėmusių faktorių. Taip pat galime teigti, kad visos suinteresuotos pusės daugiau ar mažiau pasiekė savo tikslus. Kaip teigiama vyr. lt. Kurero pažymoje, realizavus agentūrinę bylą „Vakarai“ ir įvykdžius operaciją „Cerberiai“, buvo suimta 178 ir nukauta 18 partizanų¹⁸. Įkurdama Ginkluotųjų partizanų štabą (GPS), partizanų vadovybė tikėjosi paspartinti centralizacijos procesą, ir tai iš dalies pasitvirtino, pavyzdžiui, buvo sukurta ryšių sistema.

1947 m. sausio mėn. įvykusiame partizanų vadų suvažiavime, kuriame buvo aiškiai pasakyta, kad J. Markulis-Erelis – provokatorius, VLAK'as iš esmės buvo panaikintas, politinį vadovavimą nutarta vykdyti per BDPS prezidiumą, prioritetą teikiant partizanų vadovybei. Taip krašto realijos pakoregavo J. Deksnio ir jo kolegų idėjas bei planus, be to, buvo išvengta tiesioginio MGB

poveikio ginkluotajai rezistencijai. Vis dėlto šis suvažiavimas reikšmingas tuo, kad jame akcentuota ryšių su Vakarais svarba, numatyta Lietuvos atstovų kelionė į Vakarus siekiant iš pirmųjų lūpų informuoti apie padėtį, taip pat išsiaiškinti ten vykstančius procesus.

Tuo tarpu J. Deksnys, „apsiginklavęs“ protokolais, deklaracijomis, įgaliojimais kurti VLAK'o ir BDPS Užsienio delegatūras, lydimas LSSR MGB 1-ojo skyriaus operatyvinio darbuotojo L. M. Maksimovo, per Lenkiją iškeliaavo atgal į Vakarus. Jau 1946 m. pabaigoje – 1947 m. pradžioje įvyko susitikimai su švedų ir anglų žvalgybų atstovais. Per susitikimus kalbėta apie galimybes suteikti jiems žvalgybinę informaciją iš Lietuvos, be to, gauti materialinės pagalbos ne tik kraštui¹⁹.

1947 m. sausio 17 d. Kirchheime (tuo pat metu, kai Lietuvoje vyko partizanų vadų suvažiavimas) įvyko VLIK'o vadovų ir LLKS vadovų susitikimas, kuriame turėjo būti aptarti VLAK'o Užsienio delegatūros įkūrimo klausimai. VLIK'o atstovai visiškai natūraliai atmetė naujos organizacijos būtinybę. Jie klausė, kodėl numatytų funkcijų negalima vykdyti per VLIK'ą, tuo labiau kad tiek struktūros, tiek tikslų atžvilgiu tai būtų visai logiška²⁰. Trumpai tariant, nepavykus panaikinti VLIK'o, buvo pradėta kampanija prieš jį, ginčijant visas jo prisiimtas funkcijas ir siekiant tiesiog išstumti jį iš politinės arenos. Tam pasitelktas net diplomatijos šefas išeivijoje Stasys Lozoraitis. Įtraukus jį į šią kampaniją, pasmarkėjo konfliktas su VLIK'o vadovybe dėl atstovavimo Lietuvai tarptautinėje plotmėje.

Vykstant tokiai įnirtingai kovai, Lietuvos atstovai Vakaruose J. Deksniui buvo nepageidaujami. Matyt, todėl susitikęs su J. Lukša ir J. Krikščiūnu Lenkijoje 1947 m. pavasarį, jis tik pasiėmė atgabentą informaciją, bet nepasidomėjo jų tolesne kelione.

1947 m. rugpjūčio mėn. J. Deksnys ir A. Vokietaitis susitiko su Lietuvos užsienio tarnybos šefu St. Lozoraičiu. Šią jų kelionę iš esmės rėmė ir finansavo anglų bei švedų

žvalgybos²¹. Vėliau Lozoraičio ir Šaulio susitikime su kun. M. Krupavičiumi buvo sakoma, kad „tie vyrukai (J. Deksnys ir A. Vokietaitis) <...> nepasakė nė vienos glupstvos. Jie padarė rimto teigiamo išpūdžio. Daromi jiems priekaištai nepasitvirtino, <...> nėra pagrindo jais nepasitikėti<...>“²². Bet jau 1948 m. pradžioje vienas iš diplomatų – dr. J. Šaulys – savo laiške St. Lozoraičiui rašo: „<...> nesu tikras, ar tos mūsų rezistencijos užsienio atstovybė suteikia mums tikrą jos darbuotės vaizdą ir tikrą jos nusistatymą. Jei sutikti dargi, kad ta atstovybė atvaizduoja tikrą padėtį, man kyla rimtų abejojimų, ar tos rezistencijos reiškiamos nuomonės nėra kartais pačios atstovybės inspiracijos dalykas, jai varant opoziciją prieš VLIK'ą ir siekiant tam tikrų savo ambicijos tikslų <...>“²³.

1948 m. pradžioje Vakaruose, Stokholme, pasirodė iš Lietuvos atvykę BDPS prezidiumo įgaliotiniai J. Lukša ir K. Pyplys. Nors jie ir atvežė J. Deksnio, kaip krašto rezistencijos atstovo, įgaliojimų patvirtinimą²⁴, tačiau sprendžiant iš jiems pavestų užduočių pasitikėjimas juo buvo gerokai susvyravęs. Tuo galima paaiškinti atstovų įgaliojimus: jiems buvo pavedama susitikti ne tik su J. Deksnio bei jo kolegomis, tačiau ir su Užsienio delegatūros nariais, su žvalgybų atstovais, VLIK'o vadovybe. Bene svarbiausia ir, regis, sunkiausiai įgyvendinama užduotis buvo ši: „Radus VLIK'o veiklą, nesuderintą su Užsienio delegatūros ir BDPS prezidiumo nario Prapuolenio veikla, stengtis suderinti ir nustatyti santykius bei kompetencijos ribas, kalbant kovojančios lietuvių tautos vardu“²⁵. Tai netrukus suprato Lietuvos atstovai, atsidūrę politinių batalijų epicentre.

Vargu ar J. Deksnys būtų stengęsis pergabenti į Švediją krašto emisarus, jei nebūtų tikėjęsis iš to naudos sau. Suvedęs atstovus su švedų žvalgybos karininku O. Liljenbergu ir 1948 m. kovo mėn. jau apgyvendinęs juos Stokholme, J. Deksnys tikėjosi išlaikyti paslaptį apie jų atvykimą ir kaip nors sutrukdinti jiems susitikti su „katalikais“. Be abejo,

tai buvo jo klaida. Krašto atstovai, pasijutę izoliuoti, ėmė ieškoti kontaktų, kurie padėtų jiems veikti atsižvelgiant į suteiktus įgaliojimus. Taigi per Švedijoje gyvenantį seną pažįstamą Joną Pajaujį jie susisiektė su VLIK'o vadovybe ir susitarė susitikti.

1948 m. liepos 7–9 d. Baden-Badene įvyko susitikimas, kurio metu priimti nutarimai sunkiai logiškai paaiškinami nežinant konteksto. Susitikime dalyvavo VLIK'o ir jo Vykdomosios tarybos vadovai kun. M. Krupavičius, prof. J. Kaminskas, p. V. Sidzikauskas ir p. J. Brazaitis iš vienos pusės, Skrajūnas (J. Lukša), BDPS prezidiumo specialusis įgaliotinis, ir J. Deksnys, Lietuvos pagrindžio atstovas užsieniui (VLAK'o ir BDPS prezidiumo narys) – iš kitos pusės²⁶. J. Deksnio dalyvavimas šiame pasitarime paaiškinamas tik tuo, kad nenorėta paleisti iš akiračio J. Lukšos bei prarasti įtaką jam. Susitikime buvo nutarta, kad Lietuvos laisvinimo akcijai vadovauja: užsienyje – VLIK'as ir jo Vykdomoji taryba, turinti teisę sudaryti egzilinę vyriausybę ir rezervuoti joje vietą Lietuvos atstovui, Lietuvoje – ten susikūrus krašto rezistenciją vienijantis organas. Ryšys palaikomas per Lietuvos pagrindžio įgaliotąjį atstovą²⁷. Sprendžiant VLAK'o ir BDPS Užsienio delegatūros klausimą, iš esmės jokio realaus susitarimo nepasiekta. Toks susitarimas ir negalėjo būti pasiektas. VLAK'o Užsienio delegatūra nustojo veikusi jau 1947 m. pabaigoje, todėl nutarimas ją panaikinti nebeturėjo prasmės, o dėl 1947 m. gruodžio 7 d. įsteigtos BDPS Užsienio delegatūros J. Deksnys kalbėjo išsisukinėdamas, ir tai suprantama. Derėtis dėl jos likimo, tuo labiau spręsti jos panaikinimo klausimą jo niekas neįgaliojo, nors jis ir laikė save abiejų delegatūrų atstovu.

Po šio susitikimo situacija iš esmės pasikeitė: J. Lukša 1948 m. rugpjūtį išvyko į Paryžių ir, J. Deksnio žiniomis, per diplomata St. Bačkį užmezgė ryšį su prancūzų žvalgyba. BDPS Užsienio delegatūrą ištiko krizė – 1948 m. rugsėjo 26 d. direktyva Nr. 2 J. Deksnys pareikalavo nutraukti jos veiki-

ma²⁸. Kilus konfliktui tarp buvusių bendraminčių, Deksnys kuriam laikui buvo eliminuotas iš BDPS Užsienio delegatūros. Be to, iškilo pavojus, kad J. Lukša greičiau pateks į Lietuvą ir galutinai sukompromituos BDPS Užsienio delegatūrą bei patį J. Deksnį, atskleisdamas jo žaidimus.

Visi šie konfliktai patraukė žvalgybų dėmesį. Jau 1948 m. pavasarį ir vasarą A. McKibbinas per V. Žilinską ne tik gyvai domėjosi visais įvykiais, bet ir pakankamai aiškiai formulavo reikalavimus: „<...> žvalgybinė informacija 1947 metų pavasarį Gdynėje Lukšai ir Krikščiūnui įteikto plano apimtyje; <...> norėtų pasiteirauti, ar lietuvių pagrindis negalėtų rasti patikimą žmogų Molotovske<...>; <...> pasiryžę ateiptyje paremti, pirmiausiai jei pagrindis pateiksiąs žinių, principu „duodi ir gauni““²⁹. Taigi 1948 m. rudenį imta rengtis J. Deksnio grupės permetimui į Lietuvą. Operaciją turėjo organizuoti anglų SIS (Slaptoji žvalgybos tarnyba), o ją pridengti – švedai³⁰. Kaip tik tai nulėmė operacijos pobūdį – svarbiausi čia buvo ne krašto, išeivijos organizacijų, tuo labiau J. Deksnio interesai (nors jų taip pat neatsisakyta).

Nors Lietuvoje 1949 m. vasario mėn. buvo sukurta vyriausioji partizanų vadovybė, vadovaujama J. Žemaičio-Vytauto, visa organizacija pavadinta Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiu, sukurti veiklą reglamentuojantys dokumentai, tačiau situacija nuolat blogėjo. Ryšių sistema be paliovos buvo naikinama, vienas po kito likviduojami visų lygių štabai. Karo ar realios Vakarų pagalbos viltys iš esmės buvo palaidotos, net ir ryšių su Vakarais problema neakcentuojama kaip viena pagrindinių. 1950 m. iš Vakarų grįžęs J. Lukša-Skrajūnas parengė išsamią informaciją apie savo įgaliojimų Vakaruose vykdymą, tačiau 1951 m. rudenį jis žuvo net nesusitikęs su Vytautu. Kiti jo grupės nariai žuvo ar buvo užverbuoti ir kurį laiką naudojami MGB operatyviniuose žaidimuose, tarp jų ir su Vakarais. Tačiau tie žaidimai savo apimtimi toli gražu negalėjo prilygti tam, kuris

vyko suėmus ir užverbavus Deksnį.

1949 m. gegužės mėn. Lietuvos pajūryje išsilaipinusi J. Deksnio grupė pateko į gerai parengtą pasalą. Visi buvo suimti, išskyrus K. Pyplį-Mažytį, kuris atsiskyrė nuo grupės ir iškeliavo į Suvalkiją. Nuo šio momento prasidėjo vadinamieji Vakarų žvalgybų ir MGB žaidimai, iš esmės nieko bendra su Lietuvos pagrindžiu neturėję. Tą patvirtina ir tas faktas, kad MGB dezinformacijose buvo minimas BDPS, kuris iš esmės jau neegzistavo. MGB buvo užvestos 2 operatyvinės-agentūrinės bylos: 1949 m. – „Volna“ ir 1950 m. – „Les“. Pastarosios užduotis formuluojama taip: „<...> Svarbiausias uždavinys šioje byloje yra nuvesti anglų žvalgybą klaidingu keliu ir per fiktyvias „galimybes“ Sovietų Sąjungoje sugaudyti jų agentūrą. <...> Nesusieti bylos „Les“ su byla „Volna“, kad atsiradus galimų sunkumų vienoje radijo žaidimo linijoje būtų galima išlaikyti galimybes tyrinėti amerikiečių ir anglų žvalgybos centrą“³¹.

Šių žaidimų nugalėtoju tapo Sovietų specialiosios tarnybos, net kelerius metus sugebėjusios vedžioti už nosies anglus, savo dezinformacija privertusios sukurti agentų siuntimo į Pabaltijį sistemą (buvo išsiųstos mažiausiai 6 grupės), sukompromitavusios Baltijos šalių išeivių organizacijas (1955 m. VLIK'as *in corpore* buvo priverstas išsikelti į JAV). Be to, dėl šių nesėkmių buvo priverstas atsistatydinti A. McKibbinas, vadovavęs šiai programai.

Lietuvos rezistencijai ryšiai su Vakarais plačiąja šio termino prasme buvo svarbūs dėl kelių priežasčių. Pirmiausia tai buvo susiję su viltimis sulaukti karinio konflikto – juk pasipriešinimui vadovavę žmonės, kurių daugumą sudarė buvę kariškiai, puikiai suvokė, kad tik tuo atveju galima partizaninio karo pergalė. Kita vertus, į Vakarus buvo pasitraukusi tautos dalis, paprastai vadinama tautos žiedu, kitaip sakant, žmonės, kurie bent jau vokiečių okupacijos metu generavo pasipriešinimo idėjas, vadovavo pasipriešinimo organizacijoms. Būtent tų as-

menų – vadų bei vadovų – ypač trūko rezistencijai bent jau pirmaisiais pokario metais ir kai atsirasdavo nors menkiausia galimybė su jais susižinoti, ja būdavo naudojama.

Nuorodos

¹ L. Mockūnas, „Pavargęs herojus (Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje)“, *Baltos lankos*, 1997, p. 84.

² Ibid., p. 92.

³ Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. K-1, ap. 8, b. 5, l. 131.

⁴ Jungtinės Kęstučio apygardos štabo posėdžio, kuriame svarstytos apygardos kūrimo galimybės, protokolas Nr. 1, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, Nr. 12, p. 24–28.

⁵ L. Mockūnas, op. cit., p. 109.

⁶ Mykolo Krupavičiaus 1946 m. rugpjūčio 26 d. laiškas Jonui Pajaujui (Eskilstuna, Švedija), J. Pajaujo asmeninis archyvas.

⁷ „Liečia J. D.“ (nedatuotas ir neautorizuotas dokumentas), ibid.

⁸ Tauro partizanų steigiamojo apygardos štabo posėdžio, įvykusio 1945 m. liepos 19 d. Skardupių klebonijoje, protokolas Nr. 1, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1991, t. 1, p. 6.

⁹ Ibid., p. 8.

¹⁰ L. Mockūnas, op. cit., p. 140.

¹¹ Ibid., p. 141.

¹² Lietuvos partizanų Tauro apygardos vadų ir A apygardos vadų posėdžio, įvykusio 1946 m. balandžio mėn. 9 d., protokolas Nr. 1, *Laisvės kovų archyvas*, t. 1, p. 10.

Apibendrinant galima pasakyti, kad nei vienos, nei kitos kovojančio krašto viltys nepasiteisino.

¹³ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996 (Laisvės kovų archyvo priedas), p. 243–248.

¹⁴ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 523.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ L. Mockūnas, op. cit., p. 151.

¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 303.

¹⁹ L. Mockūnas, op. cit., p. 195–207.

²⁰ „Liečia J. D.“, J. Pajaujo asmeninis archyvas.

²¹ L. Mockūnas, op. cit., p. 223.

²² Ibid., p. 225.

²³ „Liečia J. D.“, J. Pajaujo asmeninis archyvas.

²⁴ *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 464.

²⁵ Ibid., p. 466.

²⁶ Ibid., p. 489.

²⁷ Ibid., p. 491.

²⁸ „Liečia J. D.“, J. Pajaujo asmeninis archyvas.

²⁹ L. Mockūnas, op. cit., p. 316.

³⁰ Ibid., p. 320.

³¹ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 574.

Dalia Kuodytė

THE RESISTANCE OF LITHUANIA AND THE WEST

Summary

The title of the paper itself defines the research object of the author, i.e. the relation of the resistance leaders and governing bodies in Lithuania and the resistance organisations set up in the West. Broadly speaking the West was of major importance to resistance in Lithuania due to some relevant reasons. First, it was related to the hope of military conflict because the leaders of the resistance, the majority of whom were servicemen, were very well aware of the fact that only in that case, the

guerrilla war could result in victory. Second, a part population that retreated to the West, at least during the Nazi occupation, were those who generated the idea of resistance or/and were the leaders of the resistance organisations. Namely the resistance felt the lack of such people – commanders and leaders – at least at the beginning of post-war years and jumped to any opportunity to intercommunicate with them. But the hopes of the fighting country failed.

SSRS NKGB–MGB struktūra*

1943 m. balandis – 1953 m. kovas

SSRS aukščiausiosios tarybos prezidiumo 1943 m. balandžio 14 d. įsaku vėl, kaip ir 1941 m., iš SSRS NKVD buvo atskirtas ir tapo savarankiškas SSRS valstybės saugumo liaudies komisariatas (SSRS NKGB). Jam vadovauti vėl ėmė V. Merkulovas.

Karinė kontržvalgyba (UOO) taip pat kaip ir 1941 metais SSRS liaudies komisarių tarybos 1943 m. balandžio 19 d. nutarimu Nr. 415–138-ss buvo perduota SSRS gynybos liaudies komisariatui ir Karinio jūrų laivyno liaudies komisariatui. Buvo įsteigta SSRS gynybos liaudies komisariato Vyriausioji kontržvalgybos valdyba (GUKR) „Smerš“ ir Karinio jūrų laivyno liaudies komisariato Kontržvalgybos valdyba (UKR) „Smerš“.

SSRS NKGB struktūra buvo nustatyta Politinio biuro 1943 m. balandžio 14 d. nutarimu P 40/91 „Dėl SSRS NKGB įsteigimo“ ir paskelbta SSRS LKT 1943 m. balandžio 14 d. nutarimu Nr. 393-129-ss. Kiek vėliau SSRS liaudies komisarių tarybos 1943 m. birželio 2 d. nutarimu Nr. 621–191-ss buvo patvirtinti „SSRS valstybės saugumo liaudies komisariato nuostatai“. SSRS liaudies komisarių tarybos 1943 m. balandžio 14 d. nutarimu Nr. 393–129-ss valstybės saugumo liaudies komisaro pirmuoju pavaduotoju buvo paskirtas B. Kobulovas, o 1943 m. gegužės 11 d. nutarimu Nr. 511 SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoju kadru reikalams – M. Svinelupovas.

1943 m. gegužės mėn. SSRS NKGB įsakymais buvo patvirtinti šie SSRS NKGB centrinio aparato pagrindiniai struktūriniai padaliniai:

- 1-oji valdyba (žvalgyba);
- 2-oji valdyba (kontržvalgyba) (įkurta SSRS NKVD 2-osios ir 3-iosios valdybų, EKV ir 3-iojo specialiojo skyriaus pagrindu);
- 3-ioji valdyba (transporto);
- 4-oji valdyba (teroro ir diversijų organizavimas vokiečių užimtose teritorijose);
- 5-oji valdyba (šifravimas ir dešifravimas bei specialieji ryšiai);
- 6-oji valdyba (partijos ir vyriausybės vadovų apsauga) (įkurta SSRS NKVD 1-ojo skyriaus pagrindu);
- A skyrius (apskaita ir archyvai) (sudarytas iš SSRS NKGB perduotų SSRS NKVD 1-ojo specialiojo skyriaus dalies skyrių ir asmenų);
- B skyrius (techninis operatyvinis);
- V skyrius (karinė cenzūra ir korespondencijos perliustravimas);
- Ypatingai svarbių bylų tardymo dalis;
- SSRS NKGB sekretoriatas;
- SSRS NKGB kadru skyrius (OK);
- Administracijos, ūkio ir finansų valdyba (AChFU).

Taigi 1943 m. įkurtą SSRS NKGB sudarė septynios valdybos (įskaitant AChFU), keturi savarankiški skyriai – A, B, V ir OK, tardymo dalis ir sekretoriatas.

Iki 1946 m. ši struktūra šiek tiek kito.

1945 m. lapkričio 15 d. specialiosios paskirties objektų (kūrusių atominę bombą) „operatyviniam čekistiniam aptarnavimui“ buvo įkurtas SSRS NKGB K skyrius.

Bendru SSRS NKGB ir NKVD 1946 m. sausio 10 d. įsakymu Nr. 0014/0032 C skyrius (medžiagos atomo klausimais tyrimas ir apdorojimas) buvo perkeltas iš SSRS NKVD į SSRS NKGB.

SSRS NKGB 1946 m. kovo 22 d. įsakymu

* Straipsnis parašytas remiantis Rusijos Federacijos valstybinio archyvo dokumentais.

Nr. 00107 remiantis SSRS aukščiausiosios tarybos 1946 m. kovo 15 d. nutarimu SSRS NKGB buvo pavadintas SSRS valstybės saugumo ministerija (SSRS MGB). Atitinkamai ir vietinės NKGB valdybos bei skyriai buvo pavadinti MGB valdybomis ir skyriais.

Iš esmės buvo reorganizuota SSRS MGB 6-oji valdyba. SSRS MGB 1946 m. balandžio 15 d. įsakymu Nr. 00134 vietoj jos buvo įkurta SSRS MGB Apsaugos valdyba Nr. 2, o 6-osios valdybos 1-asis skyrius (Stalino apsauga) buvo pertvarkytas į Apsaugos valdybą Nr. 1. Šios valdybos etatai buvo įforminti SSRS MGB 1946 m. balandžio 24 d. įsakymu Nr. 00152. Taigi Stalino apsaugos organizacija (Apsaugos valdyba Nr. 1) buvo atskirta nuo kitų Politinio biuro ir vyriausybės narių apsaugos (Apsaugos valdyba Nr. 2).

SSRS MGB struktūra iš esmės buvo išplėsta ir pakeista 1946 m. gegužės 4 d., kai vietoj V. Merkulovo SSRS valstybės saugumo ministru buvo paskirtas I. Abakumovas, o jo vadovaujamas SSRS karinių pajėgų ministerijos GUKR „Smerš“ buvo perkeltas į SSRS MGB. Nutarimą P 51/IV šiuo klausimu priėmė VKP(b) CK politinis biuras 1946 m. gegužės 4 d. Pagal šį nutarimą prie SSRS MGB buvo prijungta karinė kontržvalgyba kaip savarankiška SSRS MGB 3-ioji vyriausioji valdyba. SSRS MGB 1-oji ir 2-oji valdybos taip pat buvo pertvarkytos į Vyriausiasias valdybas. Be to, buvo įkurta naujų valdybų ir savarankiškų skyrių. Po visų šių pertvarkymų SSRS MGB struktūra tapo tokia:

- 1-oji vyriausioji valdyba (žvalgyba);
- 2-oji vyriausioji valdyba (kontržvalgyba);
- 3-ioji vyriausioji valdyba (karinė kontržvalgyba);
- 4-oji valdyba (paieškos) (vadovavo „į SSRS permestų užsienio žvalgybos agentų ir kitokių priešiškių elementų“ paieškai) (anksčiau buvusi 4-oji teroro ir diversijų organizavimo priešo užnugaryje karo metais valdyba SSRS MGB 1946 m. spalio 9 d. įsakymu Nr. 00447 buvo panaikinta);
- 5-oji valdyba (operatyvinė);

- 6-oji valdyba (šifravimas ir dešifravimas);
- Transporto valdyba (čekistų aptarnavimas transportu);
- Apsaugos valdyba Nr. 1 (J. Stalino apsauga);
- Apsaugos valdyba Nr. 2 (kitų partijos ir vyriausybės vadovų apsauga);
- Maskvos kremliaus komendanto valdyba;
- A skyrius (apskaita ir archyvai);
- B skyrius (operatyvinė technika);
- V skyrius (korespondencijos perliustravimas);
- D skyrius (dokumentų ekspertizė ir klastojimas (atskirtas nuo B skyriaus);
- K skyrius (čekistų vykdomas atominės pramonės objektų stebėjimas);
- O skyrius (operatyvinis darbas su visų konfesijų dvasininkija) (atskirtas nuo 2-osios valdybos);
- R skyrius (radijo kontržvalgyba);
- S skyrius (medžiagos atomo klausimais vertimas ir apdorojimas; 1946 m. šio skyriaus funkcijos buvo perduotos MGB 1-ajai vyriausiajai valdybai);
- T skyrius (kova su „asmenimis, grasiinančiais teroru partiniams ir sovietiniams vadovams“);
- Ypatingai svarbių bylų tardymo dalis (valdybos teisėmis);
- DR skyrius (diversijų ir individualaus teroro aktų vykdymo tarnyba);
- DN skyrius (dezinformacijos tarnyba) (faktiškai šis skyrius nebuvo įkurtas);
- Administracijos, ūkio ir finansų valdyba (ACHFU);
- Kadru valdyba;
- Inspekcija prie ministerijos;
- SSRS MGB sekretoriatas;
- SSRS MGB juridinis biuras.

Antroje 1946 m. pusėje buvo atlikta dar keletas esminių SSRS MGB centrinio aparato struktūrinių padalinių pertvarkymų. Remdamasis SSRS NKGB–MGB darbo patikrinimo rezultatais, užfiksuotais reikalų priėmimo iš ankstesniojo ministro Merku-

lovo ir jų perdavimo naujam ministrui Abakumovui akte, VKP(b) CK politinis biuras 1946 m. rugpjūčio 20 d. priėmė nutarimą P 53/39 dėl būtinumo pakeisti SSRS MGB struktūrą. Buvo įsteigta:

- Operatyvinės technikos skyrius (OOT) (operatyvinės technikos gamyba ir vietinių organų aprūpinimas ja) (operatyvinės technikos naudojimas ir toliau buvo B skyriaus prerogatyva);

- Kalėjimų skyrius (vadovavimas MGB kalėjimams tiek centre, tiek periferijoje) (organizuotas SSRS MGB 1946 m. rugsėjo 27 d. įsakymu Nr. 00396);

- Ypatingasis pasitarimas prie ministerijos (OSO) (MGB vedamų tardymo bylų neteisminiams nuosprendžiams priiminėti) (SSRS MGB OSO sekretoriato etatai buvo paskelbti SSRS MGB 1946 m. lapkričio 2 d. įsakymu Nr. 00496);

- Reikalų valdyba (organizuota ACHFU pagrindu);

- Ūkio valdyba (organizuota ACHFU pagrindu);

- Finansų skyrius (organizuotas ACHFU pagrindu).

1946 m. pabaigoje buvo reorganizuotas šalies vadovų apsaugos aparatas. SSRS MGB 1946 m. gruodžio 25 d. įsakymu Nr. 00558 Apsaugos valdybos Nr. 1 ir Nr. 2, taip pat Maskvos kremliaus komendanto valdyba buvo sujungtos į SSRS MGB Vyriausiąją apsaugos valdybą.

Tokia SSRS MGB struktūra, galima sakyti, buvo iki 1953 m. kovo, iki MGB ir MVD susilieimo, tik detalės nuolat keitėsi. Vyko operatyvinių valdybų stambinimas arba smulkinimas, keitėsi jų darbo profilis, buvo organizuojamos naujos struktūros, dalį funkcijų perdavus iš MVD į MGB. Tai aiškintina, viena vertus, didėjančia Abakumovo įtaka, jo pastangomis perimti savo žinion dalį MVD aparato, antra vertus, Stalino noru sukurti galingą centralizuotą valstybės saugumo tarnybą.

Jau 1947 m. sausio mėn. bendru SSRS MVD ir MGB 1947 m. sausio 21 d. įsakymu

Nr. 0074/0029 buvo įformintas vidaus kariuomenės perdavimas iš MVD į MGB. Buvo įsteigta MGB vidaus kariuomenės Vyriausioji valdyba. Kariuomenę sudarė 68 582 asmenys.

SSRS MVD ir MGB 1947 m. sausio 21 d. įsakymu Nr. 0075/0030 transporto milicija buvo perkelta iš MVD į SSRS MGB Transporto valdybą. Netrukus SSRS MGB 1947 m. birželio 19 d. įsakymu Nr. 00322 buvo suorganizuota SSRS MGB Vyriausioji geležinkelio ir vandens transporto apsaugos valdyba. Ši reorganizacija buvo atlikta remiantis SSRS ministrų tarybos 1947 m. birželio 17 d. nutarimu Nr. 2104–556-ss.

Tačiau Stalinas, stiprindamas MGB įtaką šalies vidaus gyvenime, atėmė iš MGB vieną svarbiausių tradicinių jėgos panaudojimo sričių: užsienio žvalgybą. Buvo priimtas nutarimas sujungti visas SSRS žvalgybos žinybas ir tarnybas (SSRS MGB 1-ąją vyriausiąją valdybą, Karinių pajėgų ministerijos Vyriausiąją žvalgybos valdybą, VKP(b) CK, Užsienio reikalų ministerijos, Užsienio prekybos ministerijos ir kt. žvalgybos ir informacijos struktūras) į vieną aparatą.

SSRS ministrų tarybos 1947 m. gegužės 30 d. nutarimu Nr. 1789–470-ss buvo įsteigtas Informacijos komitetas (IK) prie SSRS ministrų tarybos. Jam vadovavo V. Molotovas.

SSRS MGB struktūroje 1-oji vyriausioji valdyba buvo panaikinta, o jos funkcijos perduotos IK prie SSRS ministrų tarybos.

Kontržvalgybos darbui apibendrinti, žinyboms, vadovėliams ir informaciniams biuleteniams rengti SSRS MGB 1947 m. rugpjūčio 22 d. įsakymu Nr. 00426 buvo įsteigtas Specialusis biuras prie ministro.

1948 metai

Remiantis SSRS ministrų tarybos 1948 m. balandžio 6 d. nutarimu Nr. 1130–405-ss ir bendru SSRS MVD ir MGB 1948 m. balandžio 9 d. įsakymu Nr. 00369/0141, iš MVD

į MGB buvo perkelta ypatingai svarbius pramonės ir geležinkelio objektus sauganti kariuomenė. Ją sudarė 7301 asmuo.

Remiantis SSRS ministrų tarybos 1947 m. rugsėjo 17 d. nutarimu ir SSRS MGB 1948 m. liepos 28 d. įsakymu Nr. 332, buvo įsteigta SSRS MGB Centrinė buhalterija.

1949 metai

Valstybinė vertybių saugykla (GO-ChRAN) buvo perkelta iš MVD į MGB. Tuo tikslu 1949 m. balandžio 21 d. buvo įkurtas SSRS MGB specialusis skyrius.

1949 m. išorės stebėjimo ir nustatymo, t. y. operatyvinės, funkcijos buvo atimtos iš SSRS MGB 5-osios valdybos ir SSRS MGB 1949 m. rugsėjo 10 d. įsakymu Nr. 00293 įsteigta savarankiška SSRS MGB 7-oji valdyba (operatyvinė). Remiantis tuo nutarimu, SSRS MGB 1949 m. gruodžio 6 d. įsakymu Nr. 00386 buvo patvirtinta nauja SSRS MGB 5-osios valdybos struktūra. „O“ skyrius buvo panaikintas ir jo funkcijos perduotos 5-ajai valdybai. Dabar svarbiausias 5-osios valdybos uždavinys buvo kova su priešiškais ir antisovietiniais elementais, darbas, nukreiptas prieš klerikalus, antisovietinių lapelių ir anoniminių dokumentų autorių bei platintojų paieška, t. y. slaptosios politinės valdybos funkcijos (tai, kas Brežnevo laikais bus vadinama kova su ideologine diversija).

1949 m. įvyko pokyčių ir Informacijos komitete prie SSRS ministrų tarybos. Karinė žvalgyba buvo grąžinta į Ginkluotųjų pajėgų ministeriją, o pats komitetas dabar atsidūrė prie SSRS užsienio reikalų ministerijos. Informacijos komiteto prie SSRS užsienio reikalų ministerijos funkcijos ir toliau buvo siaurinamos. Užsienio kontržvalgyba ir čekistų darbas sovietinėse kolonijose užsienyje buvo perduota SSRS MGB. Joje tam tikslui SSRS MGB 1949 m. spalio 17 d. įsakymu Nr. 00333 buvo įsteigta 1-oji valdyba.

Bendru SSRS MVD ir MGB 1949 m. spa-

lio 17 d. įsakymu Nr. 00968/0034 iš MVD į MGB buvo perkelta pasienio kariuomenė ir milicija, taip pat Karinė statybos valdyba (VSU). Taigi dabar jau buvo SSRS MGB Vyriausioji pasienio kariuomenės valdyba, Vyriausioji milicijos valdyba ir Karinė statybos valdyba.

Remiantis VKP(b) CK 1949 m. rugsėjo 19 d. nutarimu, visas šifravimo ir dešifravimo darbas iš MGB buvo perkeltas į VKP(b) CK. Dėl to MGB 6-oji valdyba buvo likviduota. Tai buvo informinta SSRS MGB 1949 m. lapkričio 15 d. įsakymu Nr. 00369. VKP(b) CK buvo įkurta VKP(b)–KPSS CK Vyriausioji specialiosios tarnybos valdyba (GUSS).

1950 metai

Siekiant turėti savus šifravimo ir dešifravimo ryšius, SSRS MGB 1950 m. sausio 11 d. įsakymu Nr. 0035 buvo įkurtas šifravimo skyrius. SSRS MGB 1950 m. rugpjūčio 18 d. įsakymu Nr. 00443 jis buvo pavadintas S skyriumi.

Remiantis VKP(b) CK politinio biuro 1950 m. rugsėjo 9 d. nutarimais Nr. P 77/309 ir P 77/310, SSRS MGB DP skyriaus (specialioji tarnyba) pagrindu buvo įsteigti valdybos teisėmis tiesiogiai pavaldūs ministrui:

- Biuras Nr. 1 (SSRS MGB 1950 m. rugsėjo 28 d. įsakymu Nr. 00532) diversijoms ir terorui vykdyti užsienyje;

- Biuras Nr. 2 (SSRS MGB 1950 m. rugsėjo 28 d. įsakymu Nr. 00533) terorui (grobimams ir žudymams) vykdyti Sovietų Sąjungoje.

SSRS ministrų tarybai 1950 m. liepos 14 d. priėmus nutarimą Nr. 3077–1286-ss dėl specialiųjų gyvenviečių perdavimo iš MVD į MGB (paskelbta bendru SSRS MVD ir MGB 1950 m. liepos 21 d. įsakymu Nr. 00464/00392), buvo suorganizuota (SSRS MGB 1950 m. lapkričio 16 d. įsakymas Nr. 00552) SSRS MGB 9-oji valdyba ištremtiesiems, išsiųstiesiems ir specialiai apgy-

vendintiesiems stebėti. Pagal SSRS MGB 1951 m. sausio 15 d. įsakymu Nr. 0033 paskelbtus etatus 9-ąją valdybą sudarė penki skyriai:

- 1-asis skyrius – režimas, priežiūra, agentūrinis darbas: stebėti ir tirti ištremtųjų, išsiųstųjų ir specialiai apgyvendintųjų elgesį, ryšius, nuotaikas siekiant užkirsti kelią pabėgimams ir priešiškiems veiksams (Kazachstanas, Kirgizija, Tadžikistanas, Turkmėnija, Uzbekistanas, centrinė ir šiaurinė SSRS juosta);

- 2-asis skyrius – tas pat (Uralas, Sibiras ir Tolimieji Rytai);

- 3-iasis skyrius – apgyvendinimo vietų ruošimas, kontingentų perkėlimas, apskaita ir informacija;

- 4-asis skyrius – vadovavimas paieškos būriams;

- 5-asis skyrius – skundų, pareiškimų, tardymo bylų nagrinėjimas ir išvadų teikimas.

1950 m. lapkričio 13 d. SSRS MGB įsakymu buvo paskelbti naujo struktūrinio vienetų MGB centriniame aparate – Karinio ap rūpinimo valdybos (SSRS MGB UVS) etatai.

Kadangi milicija buvo perduota MGB ir ten 1950 m. perduotos visos kriminalinių nusikaltėlių įskaitos bylos bei kartotekos, A skyriaus (apskaitos ir archyvų) darbas SSRS MGB 1950 m. lapkričio 28 d. įsakymu Nr. 00565 buvo pertvarkytas: skyriuje vietoj poskyrių įsteigti sektoriai ir priimti nauji A skyriaus nuostatai.

VKP(b) CK politinio biuro 1950 m. gruodžio 31 d. nutarimu SSRS MGB buvo sudaryta 19 narių kolegija.

1951 metai

SSRS ministrų tarybai 1951 m. gegužės 6 d. priėmus nutarimą Nr. 1482–748-ss, SSRS MGB 1951 m. gegužės 19 d. įsakymu Nr. 0034 MGB vidaus kariuomenė ir vyriausybės ryšių kariuomenė buvo reorganizuotos į MGB vidaus apsaugą. Buvo įsteigta

SSRS MGB Vyriausioji vidaus apsaugos valdyba (GUVO).

SSRS MGB 1951 m. liepos 18 d. įsakymu MVD kariuomenės karinės prokuratūros ir kariniai tribunolai buvo pavadinti SSRS MGB kariuomenės karinėmis prokuratūromis ir kariniais tribunolais.

SSRS MGB 1951 m. spalio 27 d. įsakymu Nr. 00783 buvo įsteigtas SSRS MGB Mobilizacijos skyrius.

1951 m. užsienio žvalgyba buvo grąžinta iš Informacijos komiteto prie SSRS užsienio reikalų ministerijos į MGB. SSRS MGB 1951 m. lapkričio 2 d. įsakymu Nr. 00796 buvo įkurta SSRS MGB 1-oji vyriausioji valdyba (žvalgyba). Į ją įėjo ir visa 1-oji valdyba su savo etatais ir žmonėmis.

1952 metai

SSRS ministrų tarybai 1952 m. vasario 2 d. priėmus nutarimą Nr. 615–200-ss, SSRS MGB 1952 m. vasario 14 d. įsakymu Nr. 00100 Reikalų valdyba ir ChOZU buvo sujungtos į Administracijos ir ūkio valdybą (AChU). Be to, buvo įsteigtas savarankiškas SSRS MGB Planavimo skyrius.

SSRS MGB 1952 m. gegužės 23 d. įsakymu Nr. 00329 SSRS MGB Vyriausioji apsaugos valdyba (GUO) buvo pertvarkyta į SSRS MGB Apsaugos valdybą (UO). MGB GUO viršininkas generolas leitenantas N. Vlasikas buvo atleistas iš darbo, o vadovauti partijos bei vyriausybės vadovų apsaugai buvo pavesta valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui (antraeilės pareigos).

Remiantis SSRS ministrų tarybos 1952 m. gegužės 16 d. potvarkiu Nr. 1182-rs, SSRS MGB 1952 m. birželio 7 d. įsakymu Nr. 00383 buvo įsteigta SSRS MGB Mokymo įstaigų valdyba.

Remiantis SSRS ministrų tarybos 1952 m. rugpjūčio 22 d. nutarimu Nr. 3851–1539-s, SSRS MGB 1952 m. rugsėjo 12 d. įsakymu Nr. 00763 buvo įkurta SSRS MGB Vyriausioji

sioji žinybinės apsaugos kontrolės ir inspektavimo valdyba.

1953 metai

J. Stalino iniciatyva KPSS CK prezidiumo biuras 1952 m. gruodžio 30 d. priėmė nutarimą BP 7/12-op sujungti MGB 1-ąją ir 2-ąją vyriausiasias valdybas, taip pat kai kuriuos kitus MGB centrinio aparato padali-

nius į SSRS MGB Vyriausiąją žvalgybos valdybą (GRU). Šis nutarimas buvo paskelbtas SSRS MGB 1953 m. sausio 5 d. įsakymu Nr. 006. Tuo pat metu Stalinas sugalvojo reorganizuoti ir visą 7-osios valdybos išorės stebėjimo bei operatyvinio darbo tarnybą. Tačiau šie projektai (įkurti GRU ir reorganizuoti 7-ąją valdybą) nebuvo galutinai įgyvendinti, jų etatai liko nepatvirtinti iki pat Stalino mirties.

Aleksandr Kokurin

USSR NKGB–MGB STRUCTURE

Summary

By the decree of April 14, 1943 of the Presidium of the Supreme Council of the USSR, NKVD was disestablished and became an independent State Security People's Commissariat (SSSR NKGB) as was the case in 1941. The process of reorganisation of Operation Boards took place till March of 1953. They were either joined or disjoined. The type of their work changed and new frameworks were introduced as some of the functions of the MVD were assigned to MGB. The process was likely due to Stalin's intention to establish a powerful and centralised state security service. Though Stalin increased the influence of MGB for home affairs, he deprived MGB of its most important and traditional activities that of intelligence service. In 1947 the resolution to conjoin all departments and services of intelligence service was passed (the USSR MGB 1st Supreme Board, the Supreme Intelligence

Service Board of the Ministry of Armed Forces, CK of VKP(b) and other intelligence service and information schemes of the Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of Foreign Trade, etc.). The Committee of Information to the Council of Ministers was founded, the head of which was V. Molotov. Only in 1951 intelligence service was again engaged to MGB from the Information Committee to the Ministry of Foreign Affairs of the USSR. By the decision of September 9, 1950 of VKP(b) CK, Office No.1 (for acts of sabotage and terrorism abroad) and Office No.2 (for acts of terrorism in the USSR) were founded at MGB of the USSR. The Offices were subordinate directly to the Minister of MGB. The task of the above mentioned structures was to suppress any resistance against the USSR using acts of terror both within the USSR and outside its boundaries.

Ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis ir partizaninis karas Estijoje 1941 m.

Partizaninis karas kaip aukščiausia pasipriešinimo stadija Estijoje truko tik kelis 1941 m. vasaros mėnesius, o pasipriešinimo sąjūdis pradėjo formotis iškart po okupacijos ir valstybinio perversmo 1940 m. birželio 21 d. Pirmiausia mėginta sukurti legalią opoziciją. 1940 m. liepą, prieš vadinamuosius liaudies seimo rinkimus, buvusių politinių partijų atstovai ir tautinių bendrijų bei akademinių sluoksnių aktyvistai organizavo tautinių jėgų kandidatų iškilimą į seimą kaip atsvarą naujosios valdžios marionetėms. Tų kandidatūrų anuliavimas ir netgi formalių demokratinių procedūrų panaikinimas jau prieš vadinamuosius rinkimus kartu nutraukė ir visus tolesnius mėginimus suorganizuoti legalią opozicinę veiklą.

Tuo metu baigėsi ir pirmosios stichinės liaudies demonstracijos, kurios sukėlė tik represijas. 1940 m. vasaros pabaigoje buvo aišku, kad vienintelė pasipriešinimo galimybė yra pagrindinė veikla.

Pagrindinės veiklos pirmiausia ėmėsi jaunimo aktyvistai, kaip antai moksleiviai ir akademini jaunimas, ir ji daugiausia plėtojosi per asmenines pažintis bei atskirus asmenis. Jiems visiems buvo bendra tai, kad iki okupacijos jie neužėmė vadovaujančių postų Estijos visuomenėje. Nė viena valstybinė ar visuomeninė institucija, kurios laipsniškai buvo griunamos, organizaciniu atžvilgiu nebuvo susijusi su besiformuojančiu pasipriešinimo sąjūdžiu. Tuo laikotarpiu jame taip pat nedalyvavo šalies valstybinio, visuomeninio arba karinio elito atstovai. Pavyzdžiui, likviduojant savanoriškąją karinę organizaciją – Gynybos sąjungą, – buvo paslėpta nemažai ginklų, tačiau tai buvo padaryta pavienių organizacijos narių iniciatyva, vietiniu lygiu ir atskirose vietose. Kaip

išimtį galima pažymėti Estijos diplomatų kovą Vakaruose prieš Estijos Respublikos aneksijos pripažinimą, tačiau tuo laikotarpiu ji nebuvo susijusi su įvykiais Estijoje, kuri jau buvo atitverta nuo pasaulio geležine uždanga. Pagrindinės veiklos aktyvistus idėjiškai siejo visuotiniai tautinės savimonės ir laisvės idealai. Jie nebuvo tiesiogiai susiję su buvusiomis Estijos partinėmis ir politinėmis jėgomis ir nesiorientavo į kokią nors konkrečią politinę srovę.

Estijos pagrindis buvo platus ir kartu susiskaidęs. Pirmoji pagrindinė organizacija – Gelbėjimo komitetas – buvo įkurta kaip tik pasibaigus mėginimui suorganizuoti legalią opoziciją. Šis komitetas telkė visos Estijos tautines jėgas, tačiau 1940 m. pabaigoje buvo sunaikintas. Nors ši Estijos organizacija buvo likviduota, tačiau pagrindinė veikla toliau plėtojosi visoje šalyje. Iki 1941 metų vasaros ji buvo pasiekusi šių laimėjimų:

1) pagrindinių organizacijų buvo daug, tačiau tai buvo mažos grupelės ir jos veikė lokaliai;

2) tų grupių nariai dažniausiai gyveno legaliai;

3) tarp grupių buvo silpni tarpusavio ryšiai arba apskritai jų nebuvo, nes nebuvo sukurtas bendras Estijos pasipriešinimo sąjūdis;

4) svarbiausia veiklos forma buvo informacijos rinkimas ir platinimas;

5) tos grupės nesirengė organizuotai ir planingai kariauti partizaninio karo.

Išoriniai pasipriešinimo požymiai tuo metu buvo antisovietinių lapelių platinimas, nugriautų paminklų vietų puošimas ir tautinių vėliavų iškilimas. Kaip išimtis iš šio bendro vaizdo buvo Estijos žvalgų rengimas Suomijos karinėje žvalgyboje. Vė-

liau jie Estijoje suvaidino nemažą vaidmenį.

1941 m. birželį, likus savaitei iki Sovietų Sąjungos–Vokietijos karo pradžios, Estijoje buvo pavienių nelegaliai veikiančių žmonių ir grupių, besislapstančių miškuose, bet nebuvo nei pasipriešinimo ginkluotųjų pajėgų, nei partizaninės kovos. Visa tai pasikeitė per vieną dieną, birželio 14-ąją, kai iš Estijos prievarta buvo ištremta 10 tūkstančių žmonių. Tiesioginis šios masinės teroro akcijos rezultatas buvo tas, kad iškart atsirado masinis pogrindis, kurio dalyviai daugiausia slapstėsi miškuose, ginklavo ir organizavosi. Prie šios pirmosios vadinamųjų miško brolių bangos jungėsi vis naujos jėgos, nes nesiliovė teroras prieš dideles gyventojų grupes. Antai birželio pabaigoje iš Estijos buvo iškeltas Raudonosios armijos 22-asis šaulių korpusas, suformuotas iš buvusios Estijos kariuomenės. Liepos pradžioje prasidėjo naujokų šaukimas į kariuomenę, o liepos pabaigoje – visuotinė mobilizacija. Teroro politika pasiekė kulminaciją, kai buvo suformuoti naikintojų batalionai, kuriems liepos 5-ąją buvo duotas įsakymas šaudyti vietoje, be teismo ir tardymo, visus „banditus“, o tai faktiškai reiškė, kad visiems šalies gyventojams iškilo mirtina grėsmė. Pirmutinis žingsnis stengiantis išvengti šios grėsmės buvo slapstymasis, ir dešimtys tūkstančių žmonių atsidūrė nelegalioje padėtyje.

Taigi bendru miško brolių pavadinimu buvo vadinami žmonės, kurie slapstėsi nuo sovietinio režimo ir darė tai daugiausia konkrečiose Estijos vietovėse išeidami į miškus. Dalis tų pabėgėlių telkėsi į grupes, kiek galėdami ginklavo, rinkosi karinius vadus, atitinkamai organizavosi ir įvedė drausmę; šitaip pabėgėliai virto partizanų būriais. Tai buvo nuolatinis procesas, kuris, plėtojantis karo veiksams, vyko įvairiuose Estijos rajonuose nevienodai sparčiai, bet visur pagal vienodą schemą. Ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis prasidėjo kaip partizaninis karas: partizanai griovė priešo komunikacijas, naikino kolaborantus ir nedidelius tiek Raudonosios armijos, tiek naikintojų batalionų padalinius, likvidavo sovietų valdžios vietinius organus, užpuldavo pranašesnes priešo jėgas. Jie dezorganizavo sovietų užnugarį pirmiau-

sia siekdami pasipriešinti mobilizacijai ir užkirsti kelią kitoms teroro akcijoms, taip pat asmeninės nuosavybės bei liaudies ūkio materialinių vertybių rekvizavimui ir naikinimui. Kai kur partizaninio karo taktika greitai peraugo į atvirus kovos veiksmus – buvo ginamos išvaduotos gyvenvietės ir rajonai. Partizanų būriai didėjo ir tapo masinėmis karinėmis organizacijomis, kurios ėmėsi apginkluoti gyventojus. Buvo pradėta formuoti ir atskiras reguliarias karines dalis, kurios kartu su vokiečių kariuomene kovojo fronte iki karo veiksmų Estijos teritorijoje pabaigos.

Signalas partizanams pradėti aktyvius kovos veiksmus buvo birželio 22-oji, kai prasidėjo Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karas. Tą pačią dieną Estijoje buvo atakuoti Raudonosios armijos daliniai. Prasidėjus karui, partizanai daugiausia dar organizavo savo jėgas, tačiau jau liepos pradžioje jie perėjo į platų puolimą – tai buvo tiesiogiai susiję su karo vyksmu ir fronto linijos pasistūmėjimu.

Liepos 2 d. sovietams netekus Rygos miesto, Raudonoji armija nepaliaujamai traukėsi į naują gynybos liniją Centrinėje Estijoje, o vokiečių kariuomenė tuo metu laikinai sustojo. Susidarius tokiai padėčiai, Pietų Estijoje liko be realios reguliariosios kariuomenės paramos dvi priešiškos jėgos – sovietinė baudžiamoji kariuomenė, kurios svarbiausia jėga buvo naikintojų batalionai, ir paskubomis susiorganizavę partizanai. Pirmąją liepos dekadą vyko atvira kova tarp šių dviejų jėgų (kartu pradėjo atvirai pulti ir Šiaurės Estijos partizanai – jie naikino sovietinius vietinės valdžios organus, bet paaiškėjo, kad šių veiksmų imtasi per anksti, ir partizanai buvo priversti grįžti prie partizaninio karo metodų).

Baudžiamoji kariuomenė nepajėgė priešintis partizanams be reguliariosios kariuomenės pagalbos. Nuo liepos 3-iosios partizanai laipsniškai paėmė vietinę valdžią į savo rankas ir gynė išvaduotus rajonus, kartais įnirtinguose mūšiuose. Išvaduotuose rajonuose tučtuojau formavosi savanoriškoji karinė savigynos organizacija. Ji buvo kuriamą ikiokupacinės Gynybos sąjungos pavyzdžiu, jos narių sparčiai daugėjo (rugpjū-

čio 1-ąją savigynos gretose Pietų Estijoje buvo 14 tūkstančių žmonių). Liepos 10-ąją prasidėjo spontaniškas tautos sukilimas Tartu mieste. Iš Raudonosios armijos pabėgę estų karininkai per keletą dienų suformavo pirmąją sukilėlių reguliariosios kariuomenės dalį – Tartu partizanų batalioną, kuris drauge su savigynos būriais visoje Pietų Estijoje sudarė frontą iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Pirmosios priešakinės vokiečių kariuomenės dalys liepos 7–8 d. perėjo Estijos sieną. Jos įžengė į išvaduotą teritoriją, kurioje buvo atkurti teisėti valdžios organai ir kurią gynė ginkluota tauta. Su vokiečių fronto dalimis susiklostė faktiškai sąjungininkų santykiai, pagrįsti tarpusavio kariniais interesais.

Vokietijos vadovybė pasiuntė į Estiją tik silpnas priešakines dalis, įvertinusi Raudonosios armijos išėjimą iš Pietų Estijos kaip visuotinio atsitraukimo pradžią. Iš tikrųjų Raudonosios armijos vadovybė pritraukė stiprų pastiprinimą, ir frontas kelioms savaitėms sustojo Centrinėje Estijoje. Šiame fronte kartu su vokiečių dalimis kovojo ir estų savanoriai – Tartu batalionas bei savigynos kariai, iš viso 3500 žmonių. Liepos pabaigoje Vokietijos vadovybei vėl pradėjus puolimą, į Estiją atvyko vokiečių policijos ir administracinės valdžios organai. Pasipriešinimo ginkluotųjų pajėgų buvimas jiems buvo nemalonus siurprizas. Kaip parodė tolesni įvykiai, jokios apgalvotos ir parengtos politikos šiuo atžvilgiu Vokietijos vadovybė neturėjo.

Frontui nutolus nuo Tartu, liepos 29-ąją įvyko 2000 partizanų paradas, kuris baigėsi tuo, kad partizanai buvo nuginkluoti ir buvo duotas įsakymas išformuoti savigyną. Jau rugpjūčio pradžioje šis įsakymas buvo atšauktas. Raudonoji armija atkakliai gynėsi, o vokiečių kariuomenės grupuotė Estijoje neturėjo pakankamai jėgų pulti fronte ir kartu saugoti užnugarį nuo raudonarmiečių, kurių buvo likę gana daug. Šią užduotį ėmėsi vykdyti savigyna.

Svarbiausias tautinių jėgų tikslas buvo kuo greičiau išvaduoti Estiją iš sovietinio režimo, kad būtų užgniaužtas sovietinis teroras. Siekiant šio tikslo, bendradarbiavimas su vokiečių kariuomene buvo savaime su-

prantamas dalykas, ir jis pasireiškė tuo, kad Estijos savanoriai dalyvavo fronto mūšiuose. Rugpjūčio pradžioje prasidėjus puolimui Šiaurės Estijoje, estų karininkai tuo pat metu suformavo vietoje tris savarankiškus estų batalionus, kurie kovojo fronte prieš Raudonąją armiją. Kaip šių batalionų papildymas fronte buvo daug smulkesnių dalių tiek šalia vokiečių kariuomenės, tiek vokiečių dalyse.

Šiaurės Estija iki rugpjūčio pabaigos buvo fronto užnugaris. Pasipriešinimo veiksmus čia pirmiausia lėmė ta aplinkybė, kad šioje teritorijoje buvo stipri Raudonosios armijos reguliariųjų pajėgų grupuotė, ir partizanai turėjo tenkintis tik partizaninės taktikos taikymu. Gana ilgą laiką vykstant karo veiksmams, partizanų pajėgos sparčiai didėjo ir jų buvo kur kas daugiau negu Pietų Estijoje; neretai kūrėsi bazinės stovyklos, kuriose buvo keli šimtai ar daugiau žmonių. Didžiausiu centru tapo iš Suomijos atsiųsta žvalgybos grupė ERNA, apie kurią maždaug 200 km² teritorijoje susitelkė iki dviejų tūkstančių miško brolių. Artėjant frontui, partizanai išėjo iš miškų, šiek tiek dalyvavo karo veiksmuose drauge su Vokietijos kariuomene, daugiausia savo valsčiuje, ir kartu nedelsdami organizavo savigynos būrius, kurie 1941 m. rudenį nuolat kovojo prieš Raudonosios armijos likučius. Apskritai iki 1941 m. pabaigos savigynos būriai įvykdė 5000 gaudynių ir paieškos operacijų, per kurias sulaikyta 21 tūkstantis raudonarmiečių ir visiškai sunaikinta sovietų pagrindžio agentūra.

Rugsėjo pradžioje Raudonoji armija Estijos teritorijoje kontroliavo tik Vakarų Estijoje esančias Monzundo salas. Ten buvo sukurta galingas įtvirtinimų rajonas. Salose buvo sukoncentruota daug Raudonosios armijos dalinių, ir tai lėmė pasipriešinimo sąjūdžio veiksmų ribas – partizanų buvo mažai, todėl jie negalėjo imtis aktyvių veiksmų ir rengė tik pavienius išpuolius. Sovietinės represijos, kaip antai trėmimai, areštai ir mobilizacija, vyko salose itin intensyviai, bet evakuojantis iš Talino šimtai suimtujų ir mobilizuotųjų išsilaisvino. Dėl to susidarė sąlygos jau iki vokiečių kariuomenės įsiveržimo

į salas suformuoti pirmąsias salų savigynos dalis, kurios rugsėjo–spalio mėnesiais drauge su vokiečių kariuomenės grupuote dalyvavo salose vykusiuose karo veiksmuose. Savanoriai ne tik kovėsi fronte, bet ir padėjo rengtis desanto išlaipinimui. Estijos jūrų karininkams vadovaujant buvo sudaryta atskira jūros grupė iš žvejų ir žvejybos motorinių valčių, kurios sudarė apie 20% visų desanto išlaipinimo priemonių Estijos salose.

Spalio 21 d. visą Estijos teritoriją kontroliavo vokiečių kariuomenė, o visas Estijos reguliariosios kariuomenės dalis okupacinė valdžia likvidavo. Tais laikais plačiai puoselėta viltis ir tikėjimas, kad išvijus Raudonąją armiją bus atkurta valstybinė nepriklausomybė, naujos okupacijos sąlygomis pasirodė esanti fikcija. Pasipriešinimo sąjūdžio mėginimas atkurti Estijos ginkluotąsias pajėgas nebuvo įgyvendintas. Savanorių batalionai, kurie buvo suformuoti 1941 m. rudenį vadovaujant vokiečių užnugario kariuomenei, jau tapo vokiečių kariuomenės dalimis. Vokiečių okupacijos laikotarpiu kaip Estijos ginkluotųjų pajėgų pakaitalas išliko pasipriešinimo sąjūdžio sukurta savigyna, kuri tobulėjo organizaciniu atžvilgiu ir į ją stojo vis daugiau žmonių (1941 m. pabaigoje ji turėjo 42 tūkstančius narių), bet ją kontroliavo okupacinė valdžia.

Ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis kilo spontaniškai, be jokios užsienio iniciatyvos ar paramos; jam nebuvo konkrečiai pasireng-

ta, jis nebuvo vieningai organizuotas ir neturėjo centrinės vadovybės. Pasipriešinimas plėtojosi labai sparčiai karinio organizavimo atžvilgiu ir iš partizaninių veiksmų peraugo į visuotinį atvirą karą prieš sovietinį režimą. Tame kare dalyvavo visa Estijos visuomenė, pasipriešinimo dalyvių nevaržė jokie socialiniai ir politiniai apribojimai. Kiek iš viso buvo miško brolių, šiandien jau neįmanoma tiksliai nustatyti. Partizanų būriuose, kurie buvo suorganizuoti karinių junginių pavyzdžiu ir nors iš dalies ginkluoti, buvo apie 12 tūkstančių žmonių, iš jų kovose žuvo 550. Karo veiksmuose dalyvavusių žmonių buvo kur kas daugiau. Iki karo veiksmų Estijos teritorijoje pabaigos juose dalyvavo savigynos eilėse 33 tūkstančiai žmonių, Estijos kariuosese junginiuose – 2,5 tūkstančio ir vokiečių kariuomenėje – 2 tūkstančiai žmonių; jie visi kartu sudarė 50% ikiokupacinės Estijos kariuomenės pirmosios kategorijos mobilizacinių išteklių. Mūšiuose žuvo daugiau kaip aštuoni šimtai Estijos savanorių. Palyginimui galima pasakyti, kad vokiečių karinės grupuotės Estijoje buvo maždaug 80 tūkstančių karių, iš jų krito mūšiuose 4600.

Svarbiausia priežastis, dėl kurios nuolat daugėjo pasipriešinimo jėgų, buvo sovietų teroras, ir pats ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis buvo reakcija į represinę sovietinio režimo politiką. Trumpai tariant, ši kova buvo savisaugos instinkto pasireiškimas visuotiniu mastu.

Tiit Noormets

ARMED RESISTANCE MOVEMENT AND GUERRILLA WAR IN ESTONIA IN 1941

S u m m a r y

Guerrilla war in Estonia as the pinnacle of manifestation of resistance lasted several months in the summer of 1941. The purpose was to liberate Estonia as soon as possible from the soviet occupation and to stop soviet terror. In pursuing the objective, the co-operation with Germans and that Estonian volunteers fought the Soviets alongside the German forces was quite natural and justifiable. Armed resistance spread rapidly and soon Estonian partisan operations developed into national and open war against soviet regime. The partisan detachments, organised under the model of military formations or at least partly armed numbered

about 12, 000 people. But the total number of people taking part in military operations against the Soviets was much greater. By the end of military operations on the territory of Estonia self-defence detachments numbered 33, 000 people, Military Formations of Estonia – 2,5 thousand and in German Army – there were 2 thousand people. That made 50 per cent of total mobilisation of pre-war forces of Estonia. The main reason of the constant increase of resistance forces was soviet acts of terror, and the armed resistance movement itself was the reaction to the repressive policy of soviet regime.

Gyventojų trėmimo į SSRS gilumą mastas (1941 m. gegužės–birželio mėn.)

1941 m. gegužės–birželio mėn. buvo masiškai ištremtos didelės gyventojų grupės iš Sovietų Sąjungos užimtų teritorijų, kurias ji užėmė pagal 1939 m. rugpjūčio 23 d. Sovietų Sąjungos–Vokietijos paktą ir vėlesnes sutartis su Vokietija. Tai buvo jau ketvirtasis trėmimas į SSRS gilumą nuo Antrojo pasaulinio karo pradžios. Trys pirmieji buvo įvykdyti 1940 m. rytinėse ikikarinės Lenkijos valstybės teritorijose. 1941 m. trėmimų zoną sudarė Estija, Latvija, Lietuva, Besarabija su Šiaurės Bukovina, taip pat vakarinės Baltarusijos ir Ukrainos dalys. Toliau bus daugiausia analizuojamas ištremtųjų skaičius remiantis archyvine medžiaga, saugoma Rusijos Federacijos valstybinio archyvo (RFVA) SSRS NKVD GULAG'o Darbo ir specialiųjų gyvenviečių skyriaus (*otdel trudovyh i special'nyh poselenij, OTSP*) fonde, taip pat įvairiuose Rusijos valstybinio karo archyvo (RVKA) SSRS NKVD konvojinės kariuomenės fonduose. Ištremtųjų skaičius jau buvo minimas daugelyje ankstesnių publikacijų, be to, paskelbti „rajoniniai“ duomenys apie Baltijos šalis¹ ir Moldaviją² skyrėsi kur kas mažiau negu apie ikikarinės Lenkijos valstybės teritoriją (t. y. apie vakarines BSSR ir USSR sritis, taip pat dalį Lietuvos SSR). Šiuo atveju kiekybinis įvertinimas, atliktas iki³ 1991 m. ir po jų⁴, skiriasi kelis kartus. Priežastis, dėl kurios skiriasi buvusių Lenkijos teritorijų įvertinimas, yra aiški: SSRS NKVD archyviniai dokumentai pasidarė prieinami tik 1991 m., todėl ankstesniuose darbuose buvo galima remtis vieninteliais prieinamais, bet labai netiksliais senais Lenkijos vyriaus-

sybės Londone, jos pasiuntinybės Sovietų Sąjungoje ir generolo Anderso lenkų armijos organų duomenimis. Kiekybiniai skirtumai darbuose, kuriuose remiamasi SSRS NKVD dokumentais, atsiranda daugiausia dėl statistinių duomenų vidinių prieštaravimų ir nevienodumų – dėl tų savybių, kurios organiškai būdingos pirminiams archyvų šaltiniams. Rusijoje paskelbtose publikacijose apie 1941 m. trėmimus į tai iki šiol beveik neatsižvelgiama. Be to, vertinant ištremtųjų skaičius, neatsižvelgiama į 1941 m. įvykdytos operacijos represijų įvairovę netgi žymiausių šios srities Rusijos specialistų V. Zemskovo ir N. Bugajaus publikacijose.

1941 m. trėmimai labai skyrėsi nuo kiekvienos analogiškos 1940 m. operacijos. Pirmasis skirtumas buvo tas, kad 1941 m. operacija buvo vykdoma įvairiuose „pakto zonos“ rajonuose ne vienu metu: Vakarų Ukrainoje ji prasidėjo 1941 m. gegužės 22 d., Moldavijoje (su USSR Černovcų ir Izmailo sritimis) – birželio 12 d. naktį į 13 d., Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje – birželio 14 d. ir Vakarų Baltarusijoje – birželio 19 d. naktį į 20 d. O 1940 m. visi trėmimai vyko tą pačią dieną vienu metu vakarinėse ir Ukrainos, ir Baltarusijos srityse. Esmingesnis skirtumas buvo tas, kad 1941 m. buvo numatyta ištremti įvairesnių kategorijų gyventojų. Jie patyrė trijų skirtingų rūšių represijas, o kiekvienoje 1940 m. operacijoje visų ištremtųjų statusas buvo vienodas: specialiai perkeltuosius apgultuosius ir specialiai perkeltuosius pabėgėlius (pirmoji ir trečioji operacijos) iš vakarinių USSR ir BSSR sričių apgyvendino

izoliuotose NKVD specialiosiose gyvenvietėse, o jau represuotų (antroji operacija) asmenų šeimos narius, kaip administraciniu atžvilgiu ištremtuosius, prižiūrėjus NKVD, – Kazachstano kolūkiuose, sovietiniuose ūkiuose ir darbininkų gyvenvietėse. 1941 m. tremiamųjų kategorijos buvo gausesnės ir įvairesnės: antisovietinių nacionalistinių organizacijų nariai, įvairios „buvusiųjų“ kategorijos: buvę žandarai, policininkai, kalėjimų sargybiniai, armijos karininkai, dvarininkai, fabrikantai, prekybininkai, buvę valstybės tarnautojai. Visi jie buvo suiminėjami ir gabenami į keturis NKVD karo belaisvių lagerius: Kozelščiansko, Putilsko, Starobel'sko ir Juchново. Konvojaus dokumentuose visi jie buvo vadinami „suimtaisiais“, arba „A grupe“, arba „A grupės suimtaisiais“. Jų šeimų nariai, taip pat šeimos nariai tų „kontrrevoliucionierių“, kurie buvo suimti anksčiau (įskaitant jau nuteistus aukščiausiąja bausme) arba perėję į nelegalią padėtį, sudarė kitą ištremtųjų per 1941 m. operaciją kategoriją: tremtiniai, išsiųsti 20-čiai metų į Kazachstaną, Komijos ASSR, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus, Kirovo, Novosibirsko ir Omsko sritis. Konvojų dokumentuose jie buvo vadinami „B grupe“, arba „B grupės suimtaisiais“. „A grupė“ buvo priskirti taip pat repatriantai iš Vokietijos ir vokiečiai, užsiregistravę išvažiuoti į Vokietiją, bet neišvažiavę, o ištremtųjų „B grupė“ – pabėgėliai iš „buvusios Lenkijos“, atsisakę sovietinės pilietybės, ir prostitutės. Atskirą kategoriją sudarė kriminaliniai nusikaltėliai, kuriuos buvo numatyta išsiųsti į GULAG'o pataisos darbų lagerius (*ispravitel'no-trudovyje lageri, ITL*). Visoms šioms kategorijoms ir represijų rūšims bendra buvo tai, kad niekas iš tremiamųjų nebuvo formaliai nuteistas. NKVD dokumentuose šią operaciją imta vadinti „socialiai svetimų elementų išsiuntimu“.

Taigi dešimčiai tremiamųjų kategorijų buvo numatytos trijų rūšių represijos: buvimas gyvenvietėje prižiūrint NKVD, laiky-

mas karo belaisvių lageriuose ir laikymas GULAG'o sistemos pataisos darbų lageriuose. Tačiau antroji ir trečioji represijų rūšys faktiškai susiliejo – tuoj po to, kai Vokietija užpuolė SSRS, išvežami į karo belaisvių lagerius arba esantys ešelonuose pakeliui į tuos lagerius buvo perkelti arba peradresuoti į pataisos darbų lagerius. Archyvinuose dokumentuose nerasta įrodymų, kad karo belaisvių perkėlimas į pataisos darbų lagerius buvo iš anksto suplanuotas. Matyt, priežastis buvo netikėtas Vokietijos užpuolimas ir noras išsiųsti suimtuosius kuo toliau nuo artėjančio fronto arba atlaisvinti lagerius būsimiesiems vokiečių karo belaisviams.

Būtina pažymėti, kad tie keletas žinomų normatyvinių NKVD dokumentų⁵, kuriais remiantis mūsų ir kituose darbuose išvardijamos 1941 m. numatytų ištremti gyventojų kategorijos, tėra žinybiniai dokumentai, reglamentavę mums nežinomos sovietinės vadovybės direktyvos vykdymo tvarką. Tačiau nutarimas dėl to, kad ištremtos ir vienaip ar kitaip represuotos turėjo būti kaip tik minėtosios kategorijos, galėjo būti priimtas tik aukščiausiu lygiu – kaip VKP(b) CK politinio biuro ir SSRS liaudies komisarų tarybos nutarimai. Šie aktai iki šiol nerasti. Vienintelė išimtis yra bendras VKP(b) CK ir SSRS LKT 1941 m. gegužės 14 d. nutarimas Nr. 1299–526-ss „Dėl kontrrevoliucinių organizacijų likvidavimo vakarinėse USSR srityse“⁶. Tačiau šis nutarimas liečia tik vakarinės Ukrainos sritis ir jame numatytos įvairios kovos priemonės prieš OUN – Ukrainiečių nacionalistų organizaciją (tik vienoje vietoje prabėgomis paminėtos lenkų organizacijos). Antai nutarimo antrajame punkte numatyta:

„2. Suimti ir ištremti į tolimus Sovietų Sąjungos rajonus 20-čiai metų ir konfiskuoti turtą:

a) šeimos narius tų kontrrevoliucinių Ukrainos ir Lenkijos nacionalistinių organizacijų, kurių šeimos galvos perėjo į nelegalią

padėtį ir slapstosi nuo valdžios organų;

b) minėtų kontrrevoliucinių nacionalistinių organizacijų dalyvių šeimos narius, kurių šeimos galvos nuteistos aukščiausiąja bausme“.

(Kiti punktai – suimti kontrrevoliucinių organizacijų dalyvius, suaktyvinti NKVD ir NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą, dislokuoti NKVD kariuomenės įgulas, sustiprinti partinius ir sovietinius kadrus, uždrausti laikyti ir nešioti ginklą, SSRS NKGB pavaduotoją Serovą pasiųsti į Ukrainą.)

Nutarimo pabaigoje yra nelabai aiški užuomina apie dar vieną rajoną:

„8. Pavesti SSRS NKVD ir NKGB bei Baltarusijos CK sekretoriui drg. Ponomarenkai apsvarstyti analogiškų priemonių taikymo Vakarų Baltarusijoje klausimą“.

Aišku, kad šis nutarimas, kuriame neminimos 1940 m. prijungtos teritorijos (Estija, Latvija, Lietuva, Besarabija su Šiaurės Bukovina), neišvardyta dauguma kategorijų asmenų, kurie turėjo būti ištremti 1941 m. iš visos „pakto zonos“, ir nenurodoma represijų rūšių įvairovė, negalėjo būti pagrindas vykdyti trėmimus iš Pabaltijo ir Moldavijos. Juk visos iki tol buvusios trėmimo operacijos buvo vykdomos remiantis VKP(b) CK politinio biuro ir SSRS liaudies komisarų tarybos nutarimais. Ir tikrai, SSRS KGB Centrinio archyvo pažymoje, paskelbtoje 1990 m.⁷, kaip pagrindas įvykdyti trėmimo operaciją 1941 m. birželio 14 d. Lietuvos SSR paminėtas VKP(b) CK ir SSRS LKT 1941 m. gegužės 16 d. nutarimas, bet nei jo numeris, nei pavadinimas nenurodyti ir jo turinys neatpasakotas. Kitame paskelbtame dokumente – SSRS NKVD 1941 m. birželio 7 d. laiške SSRS sveikatos apsaugos liaudies komisariatui, kuriame prašoma paskirti medicinos darbuotojų ešelonams aptarnauti pakeliui į paskyrimo vietą⁸, – yra nuoroda į kažkokį „vyriausybės nutarimą“, pagal kurį „artimiausiu metu iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos Sąjunginių Socialistinių

Respublikų bus pradėta siųsti ešelonus su specialiai perkeliamaisiais“. Tačiau nepaisant MIŠC „Memorialas“ kreipimusi į RF vyriausybės archyvą ir RF prezidento archyvą, nė vienas aukščiausio lygio direktyvinis dokumentas, išskyrus minėtą nutarimą dėl vakarinių USSR sričių, nebuvo atskleistas. Tai dar vienas 1941 m. operacijos skirtumas nuo ankstesnių trėmimų. Reikia pasakyti, kad dėl 1941 m. trėmimų kyla nemaža platesnio pobūdžio klausimų:

1. Kodėl nuo aneksijos iki pirmojo masinio trėmimo iš vėl prijungtų Pabaltijo ir Besarabijos su Šiaurės Bukovina teritorijų praėjo beveik metai, o tuo tarpu ikikarinės Lenkijos rytinėje dalyje tai įvyko daug greičiau – mažiau kaip po 5 mėnesių?

2. Ar atsitiktinai šis trėmimas įvyko likus tik kelioms dienoms iki Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo?

3. Ar nebuvo tas trėmimas dalis kažkio hipotetinio, iki šiol nepaprastai slapto SSRS vadovybės karinio plano? Ar ne todėl neprieinami aukščiausiųjų valdžios organų direktyviniai aktai, susiję su 1941 m. trėmimais?

Aiškių atsakymų į šiuos klausimus nėra.

Grįžkime prie to, ką žinome apie 1941 m. trėmimus. Dar viena jų ypatybė buvo ta, kad įvairios ištremtųjų pagal visas tris represijų rūšis kategorijos buvo atstovaujamos tik ištremtųjų iš Baltijos respublikų. Tarp ištremtųjų iš Moldavijos (remdamiesi NKVD dokumentais, taip vadinsime Besarabiją su Šiaurės Bukovina, nors administraciniu atžvilgiu pietinė Besarabijos dalis ir visa Šiaurės Bukovina įėjo į USSR sudėtį kaip Izmailo ir Černovcų sritys) buvo „šeimos galvos“ (išvežti į karo belaisvių lagerius) ir „šeimos nariai“ (tremtiniai), iš Ukrainos vakarinių sričių – tik „šeimos nariai“, iš BSSR vakarinių sričių – „šeimos nariai“, daugiausia su „galvomis“.

Ten, kur 1941 m. trėmimo operacija buvo vykdoma atskiriant šeimos narius, pagal konvojinės kariuomenės fonduose rastą in-

strukciją⁹ ji vyko dviem etapais. Pirmuoju etapu visi tremiamieji buvo vežami į pradinės surinkimo stotis ir konvojuojami į ešelonų telkimo vietą. Be to, jie neturėjo būti apieškomi ir jų daiktai – netikrinami, visi turėjo būti paskirstomi į vagonus šeimomis. O antruoju etapu, jau telkimo punktuose, tremiamieji buvo padalijami į dvi grupes: „A grupę“ („šeimos galvos“) ir „B grupę“ („šeimos nariai“). „A grupė“ buvo laipinama į vagonus, pažymėtus raide A, ir siunčiama tolyn atskirame ešelone. „B grupė“ toliau važiavo „savarankišku ešelonu“. „B grupė“ buvo laipinama į ešeloną neapieškant kiekvieno ir netikrinant daiktų. „A grupė“ turėjo būti konvojuojama kaip ir suimtieji, t. y. kiekvienas jų buvo apieškomas įlaipintas į vagoną ešelonų telkimo punktuose. Be to, iš Lietuvos ir Latvijos vykusių konkrečių ešelonų dokumentai, saugomi RVKA, rodo, kad kai kur suimtuosius laipino į atskirus vagonus jau pradinėse surinkimo stotyse, o ne telkimo punktuose.

Iš archyvinių konvojinės kariuomenės dokumentų matyti, kaip įtemptai dirbo telkimo punktai (tokie kaip, pavyzdžiui, Novaja Vileikos / Novaja Vilnios / Naujosios Vilnios stotis), į kuriuos važiavo ešelonai iš pradinio surinkimo stočių (į Naująją Vilnią iš visos Lietuvos). Tėn konvojaus viršininkai „keitėsi specialiuoju kontingentu“ ir formavo „vienodos“ sudėties „A grupių“ arba „B grupių“ ešelonus. Iš čia performuoti ešelonai buvo siunčiami į SSRS gilumą, į paskyrimo stotis. Kaip rodo konvojinės kariuomenės ir NKVD GULAG'o Darbo ir specialiųjų gyvenviečių skyriaus dokumentai, kituose rajonuose telkimo punktai buvo: Moldavijoje (su Černovcų ir Izmailo sritimis) – Kišiniovas, Černovcai, Oknica, Glubokaja, Latvijoje – Jelgava ir Dvinskas (Daugpilis), Estijoje – daugiausia Petseri stotis. Galimas daiktas, kad buvo ir kitos ešelonų telkimo stotys.

Ištremtųjų per 1941 m. operaciją skaičius šiame darbe buvo nustatytas lyginant dviejų

nepriklausomų tipų archyvinius duomenis, kuriuos vadinsime „ešeloniniais“ ir „skirstymo“. „Ešeloninis“ ištremtųjų iš kiekvieno trėmimo rajono skaičius ir atvežtų į kiekvieną paskirstymo rajoną skaičius buvo gauti sumuojant atitinkamais ešelonais pervežto „kontingento“ skaičius. Tai buvo galima padaryti todėl, kad pavyko sudaryti katalogą beveik visų ešelonų, kurie atvyko iš „trėmimo zonos“ per 1941 m. trėmimo operaciją. „Paskirstymo“ duomenys imti iš teritorinių NKVD ir UNKVD pranešimų apie atvykusių tremtinių paskirstymą ir apgyvendinimą. Daugiausia buvo naudojamos pranešimais, datuotais 1941 m. rugsėjo mėn.¹⁰, taip pat rugsėjo–spalio mėnesio pažyma ir pranešimu¹¹, kurį parengė NKVD GULAG'o centrinis OTSP, remdamasis pranešimais iš vietų. Abiejuose šiuose dokumentuose yra nemaža klaidų, patekusių į vėlesnes OTSP tarnybines suvestines, o paskui – ir į dabartinių autorių darbus¹², nes nepakankamai kritiškai buvo įvertinti NKVD kiekybiniai duomenys.

Sudarant ešelonų katalogą, pirmiausia naudotasi kasdienėmis NKVD Geležinkelio ir vandens transporto skyriaus suvestinėmis apie specialiųjų ešelonų judėjimą nuo 1941 m. birželio 16 iki liepos 7 d.¹³, atskirų ešelonų konvojaus dokumentais, taip pat konvojinės kariuomenės dalių ir junginių tarnybiniu susirašinėjimu. Iš viso kataloge surašyta 113 ešelonų (galimas daiktas, kad keleto jų realiai nebuvo), išsiųstų iš „trėmimo zonos“ (ir ištremtųjų, ir suimtųjų), ir 7 ešelonai su „A grupės“ suimtaisiais, išsiųstais iš karo belaisvių lagerių į GULAG'o lagerius. Sąrašas ešelonų, išsiųstų iš karo belaisvių lagerių, aiškiai neišsamus – kitaip negu sąrašas ešelonų, išsiųstų iš „trėmimo zonos“. Neimdami smulkiai aprašinėti katalogo, pažymėsime tik tai, kad praktiškai žinomas visų ešelonų vežto kontingento skaičius, o 22 ešelonų rasta konvojaus dokumentacija, kurioje surašytos tremiamųjų pavardės. Kataloge

ešelonai suskirstyti pagal tremties rajonus ir chronologine tvarka – Ukrainos vakarinės sritys, Moldavija, Lietuva, Latvija, Estija, Baltarusijos vakarinės sritys. Visas katalogas paskelbtas „Memorialo“ istorinių rinkinių pirmajame leidime¹⁴.

Neaprašinėsimė visų „rajoninių“ katalogo skyrių, tik nurodysime, kad jame surašyta 17 ešelonų, išsiųstų iš Lietuvos: 11 ešelonų su ištremtaisiais („B grupė“), 4 ešelonai su suimtaisiais („A grupė“) ir 2 ešelonai su kriminaliniais nusikaltėliais. Iš 11 „B grupės“ ešelonų 8 buvo išsiųsti į Altajaus kraštą, 1 – į Novosibirsko sritį, 1 – į Komijos ASSR ir 1 – į Kazachstano Gurjevo sritį. Iš 4 „A grupės“ ešelonų 3 buvo išsiųsti į Starobelsko karo belaisvių lagerį (2 iš jų vėliau persiųsti į Kraslagą), o 1 – į Juchnovo karo belaisvių lagerį. Abu ešelonai su kriminaliniais nusikaltėliais buvo išsiųsti į Karelijos–Suomijos ASSR Medvežja Goros stotį – į Baltosios–Baltijos jūrų kanalo lagerį (Belbaltlagą). 4 iš 11 ešelonų su ištremtaisiais ir 2 iš 4 ešelonų su „A grupės“ suimtaisiais 240-ojo ir 226-ojo konvojaus pulkų archyvų fonduose yra ištremtųjų pavardžių sąrašai.

Tarp ešelonų, pasiųstų iš karo belaisvių lagerių į GULAG'o pataisos darbų lagerius, sudomina ešelonas, išsiųstas iš Juchnovo lagerio į Dudinkos prieplauką (Norillagą). Šio ešelono „kontingentą“ sudarė Baltijos valstybių armijų karininkai. 256 jų buvo Lietuvos kariuomenės karininkai. Visų šiuo ešelonu vežtų karininkų pavardžių sąrašas rastas 236-ojo konvojaus pulko archyvo fonde¹⁵.

Lentelėje pateikti skaičiai deportuotųjų, patyrusių visų trijų rūšių represijas: ištremtųjų, asmenų, išsiųstų į karo belaisvių lagerius ir vėliau perkeltų į pataisos darbų lagerius, taip pat kriminalinių nusikaltėlių, išgabtų tiesiai į ITL. Visi duomenys suskirstyti stulpeliais pagal ištremimo rajonus, o duomenys apie ištremtuosius dar suskirstyti pagal paskirstymo rajonus. Lentelės

apačioje susumuoti visi „ešeloniniai“ duomenys apie visų kategorijų ištremtuosius iš kiekvieno rajono, taip pat kai kurie anksčiau skelbti kiekybiniai duomenys apie 1941 m. operaciją.

Apie išsiųstuosius į karo belaisvių lagerius ir kriminalinius nusikaltėlius šiame darbe buvo gauti tik „ešeloniniai“ duomenys. Tačiau tose lentelės skiltyse, kuriose surašyti ištremtieji, „ešeloniniai“ duomenys (neskaitant kelyje patirtų nuostolių) pateikiami greta „paskirstymo“ duomenų.

Kai kur lentelėje „ešeloniniai“ ir „paskirstymo“ duomenys apie ištremtuosius, atvykusius iš konkretaus trėmimo rajono į nustatytą paskirstymo rajoną, smarkiai skiriasi – du ir daugiau kartų į vieną ar kitą pusę. Be to, ištremtųjų iš visų trėmimo rajonų suminių „ešeloninių“ duomenų ir visų paskirstymo rajonų „paskirstymo“ duomenų santykinis skirtumas yra gerokai mažesnis ir sudaro ne daugiau kaip kelis procentus. Nagrinėjant rajoninius dalinių „ešeloninių“ ir „paskirstymo“ duomenų skirtumus būtina atsižvelgti į tai, kad daugelio kataloge surašytų ešelonų žinomos tik paskyrimo stotys ir rajonai, o faktinės atvykimo vietos galėjo būti kitos, peradresavus kelyje ešelonus. Gali būti, kad kai kurie ešelonai, patekę į mūsų katalogą, galėjo būti pažymėti eilinėse Pervėžimų skyriaus suvestinėse tik „iš inercijos“, nes buvo pasiųsti (arba tik rengtasi pasiųsti), bet realiai neatvyko į paskyrimo vietą (pavyzdžiui, dėl 1941 m. birželio 22 d. prasidėjusių karo veiksmų). Antra vertus, gali būti, kad paskirstymo vietų NKVD/UNKVD savo pranešimuose teisingai nurodė bendrą atvykusiųjų skaičių, bet galėjo suklysti nurodydami vienų ar kitų ištremtųjų grupių ištremimo rajonus. Trys tokios klaidos buvo išaiškintos pakankamai tvirtai ir jos pateiktoje lentelėje ištaisytos, tačiau kažkiek klaidingų „paskirstymo“ duomenų dar liko.

Trumpai apžvelkime atskirų ištremimo rajonų duomenis, pateiktus lentelėje.

Lentelė. 1941 m. gegužės–birželio mėn. ištremtųjų į SSRS gilumą duomenys

Paskirstyta	Ištremta		Estija		Lietuva		Latvija		Moldavija		Vak. USSR		Vak. BSSR		Iš viso	
	eš.	pask.	eš.	pask.	eš.	pask.	eš.	pask.	eš.	pask.	eš.	pask.	eš.	pask.	eš.	pask.
Akmolinsko sr.									1 356	1 330			1 204	1 182	1 356	1 330
Aktiubinsko sr.									8 183	6 195					9 387	7 377
Gurjevo sr.			487	488			76	168							487	488
Karagandos sr.									1 021	1 024					76	168
Kizyl'-Ordos sr.									2 017	2 735	2 283	2 291			1 021	1 024
Pietų Kazachstanos sr.															4 300	5 026
Kazachijos SSR			487	488			76	168	12 577	11 284	2 283	2 291	1 204	1 182	16 627	15 413
Iš viso Kazachstane tremt.			(Baltijos šalys 656)						(9 954)		(Vakarinės sritys 4803)					
Komijos ASSR tremt.			1 530	1 549					352				1 200	1 205	2 730	3 106
Altajaus kr. tremt.			9 495	7 462									9 093	9 984	18 588	17 446
Iš viso Krasnojarsko kr. tremt.			164	8 452	164	6 000	8 452	6 000	470	3 293	3 300	4 765	6 850		16 510	16 784
							+ 2 eš.?								+ 2 eš.?	
Kirovo sr. tremt.			2 303	2 049											2 303	2 049
Omsko sr. tremt.									5 938	6 085	3 094	3 094	2 208	2 377	11 240	11 556
Novosibirsko sr.			3 881	1 619	1 326	3 507	18 68	2 580	7 198	5 787	2 432	3 201	1 972	2 668	18 623	19 362
Iš viso Novosibirsko sr. tremt.									+ 1 eš.?		(2 443)				+ 1 eš.?	
Nežinomas pask. rajonas			144										1 eš.?		144	
															+ 1 eš.?	
Iš viso ištremtųjų	6 328	3 668	12 838	13 170	10 396	8 748	25 713	23 978	11 093	11 886	20 397	24 266	86 765	85 716		
			(12 682)		+ 2 eš.?		(9 236)		+ 1 eš.?		(22 648)		+ 1 eš.?		(27 887)	
Ešelonų su tremt.	7	11			9(+2?)	29(+1?)			12		19(+1?)		87(+4?)			
Karo belaisvių lageriuose žm. ešelonų	3 688	3 425			5 921	4 676							17 710			
	3	4			5	4							16			
Kur perkelti			Karlago, Siblagas, Vorkutlagas, Sevrallago, Kraslagas, Norillago		Viatlagas, Usollago, Unžlagas, Sevrallago, gas, Norillago		Viatlagas, Ivdellago, Ustvymlago									
Kriminaliniai nusikaltėliai, žmonių ešelonų			1 238	583									1 821			
			2	1									3			
Iš viso ištremta žm. (eš. duom.)	10 016	17 501			16 900	30 387			11 093		20 397		106 296			
					+ 2 eš.?		+ 1 eš.?				+ 1 eš.?		+ 4 eš.?			
Paskelbti duomenys: ištremtųjų sk.; vėliau + suimtųjų sk.			3 668	12 682	9 236	22 648					22 353		85 716			
			5 978+3 173	10 187+5 665	9 546+5 625	27 887			9 595		27 887		88 097			
					9 992+4 202	24 360+5 479			12 371		19 000					
											(200–300) tūkst.					

Ištremtųjų iš Estijos atveju nepavyko tiksliai paaiškinti, kodėl taip skiriasi „ešeloniniai“ ir „paskirstymo“ duomenys. Bendri „paskirstymo“ duomenys mažesni už „ešeloninius“ beveik 3 tūkstančiais žmonių. Sumažinti „paskirstymo“ duomenys iš OTSP 1941 m. rudeninių suvestinių pateko, pavyzdžiui, į dabartinį V. Zemskovo darbą¹⁶. Tačiau mūsų „ešeloniniai“ ištremtųjų duomenys – daugiau kaip 6 tūkstančiai žmonių – yra patikimi, nes keliuose dokumentuose pateiktos žinios apie konkrečius ešelonus iš Estijos yra tikros. Mūsų „ešeloniniams“ duomenims artimi duomenys, paskelbti Latvijos tyrėjos L. Zylės¹⁷ ir N. Bugajo¹⁸. Matyt, jie naudojo kitą šaltinį, kuris skiriasi nuo minėtosios OTSP suvestinės. „Ešeloniniais“ duomenimis, ištremtųjų iš Estijos skaičius kartu su suimtaisiais, išvežtais į Starobelsko ir Juchново karo belaisvių lagerius, yra 10 tūkstančių žmonių.

Iš Lietuvos SSR daugiausia žmonių buvo ištremta į Altajaus kraštą, gerokai mažiau – į Novosibirsko sritį, Kazachstaną ir Komijos ASSR. Beje, dviejų pastarųjų rajonų „ešeloniniai“ ir „paskirstymo“ duomenys visiškai sutampa. Tiesa, Kazachijos SSR NKVD 1941 m. rugsėjo 11 d. pranešime¹⁹ kaip ištremimo rajonas, iš kurio į Gurjevo sritį atvežta 488 prostitučių, nurodytas ne Lietuva, o visos Baltijos respublikos. Vėliau OTSP 1941 m. spalio mėn. pranešime²⁰ visi ištremtieji iš Baltijos šalių Kazachstane mechanškai pripliusuoti prie ištremtųjų iš Latvijos, dėl to bendras ištremtųjų iš Lietuvos skaičius sumažintas 488 žmonėmis. Tačiau mūsų lentelėje minėta klaida ištaisyta, ir šis „paskirstymo“ skaičius įrašytas į Lietuvos skiltį, nes šios grupės ištremimo rajonas tiksliai žinomas iš ešlono dokumentų, saugomų 226-ojo konvojaus pulko fonde²¹.

„Ešeloninių“ ir „paskirstymo“ duomenų apie ištremtuosius iš Lietuvos į Altajaus kraštą ir Novosibirsko sritį skirtumas maždaug vienodas (apie 2 tūkstančius žmonių), tik

priešingo ženklo. Galbūt dalis ešelonų iš Lietuvos iš pradžių buvo pasiųsti į Altajaus kraštą, o iš tikrųjų ištremtieji išlaipinti anksčiau, Novosibirsko srityje.

Ešelonų iš Lietuvos sąrašė nėra nė vieno išsiųsto į Krasnojarsko kraštą arba jį pravažiavusio. 164 ištremtieji iš Lietuvos, minimi Krasnojarsko krašto UNKVD pranešime²², galėjo atvažiuoti ten arba su tomis „šeimos galvomis“, kurios buvo persiųstos iš Starobelsko karo belaisvių lagerio į Krasnojarsko lagerį (Kraslagą), arba dalis vieno ešlono (keletas vagonų), paskirto į Novosibirsko sritį ar Altajaus kraštą, tariamai buvo nukreipta į Krasnojarsko kraštą.

Ištaisytas ištremtųjų iš Lietuvos „paskirstymo“ skaičius – 13 170 žmonių – maždaug atitinka „ešeloninį“ skaičių – 12 832 žmonės (turint galvoje ir netektis kelyje). N. Bugajaus paskelbtas ištremtųjų iš Lietuvos SSR skaičius²³ – 10 187 žmonės (sutampantis su ištremtųjų skaičiumi, nurodytu SSRS KGB Centrinio archyvo pažymyje²⁴) – gerokai mažesnis. Be to, tose pačiose publikacijose pateiktas operacijos metu suimtųjų skaičius – 5665 (nenurodant, kad jie buvo išsiųsti į SSRS gilumą) gerokai didesnis už mūsų „ešeloninį“ skaičių išsiųstųjų į karo belaisvių lagerius ir kriminalinių nusikaltėlių, išvežtų tiesiai į pataisos darbų lagerius, – $3425 + 1238 = 4663$ žmonės. Mūsų bendras „ešeloninis“ visų kategorijų represuotųjų skaičius, įvykdžius Lietuvoje trėmimo operaciją, yra 17 501 žmogus.

Ištremtieji iš Latvijos buvo išsiųsti į Krasnojarsko kraštą ir Novosibirsko sritį, taip pat į Kazachstano Karagandos sritį.

„Ešeloninis“ ištremtųjų iš Latvijos skaičius Krasnojarsko krašte (atmetus kelyje patirtus nuostolius) didesnis už „paskirstymo“ skaičių 2429 žmonėmis. Tačiau „paskirstymo“ duomenys yra nelabai patikimi ne tik ištremtųjų iš Latvijos, bet ir ištremtųjų iš kitų rajonų į Krasnojarsko kraštą atžvilgiu. Pernelyg apvalūs skaičiai Krasnojarsko krašto

UNKVD 1941 m. rugsėjo 17 d. pranešime²⁵ sutampa su Centro iš anksto sumažintais duomenimis, pateiktais iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos SSR išsiunčiamo specialiojo kontingento etapavimo, paskirstymo ir įdarbinimo priemonių plane²⁶. Matyt, krašto UNKVD tiesiog pakartojo planinius ištremtųjų skaičius savo pranešime apie paskirstymą ir pateikė juos tarsi faktiškai atvykusių iš įvairių trėmimo rajonų žmonių skaičių. Vis dėlto, nepaisant abejonių dėl atskirų „paskirstymo“ duomenų patikimumo, bendri ištremtųjų, atvykusių iš visų trėmimo vietų į Krasnojarsko kraštą, skaičiai – „ešeloninis“ ir „paskirstymo“ – labai panašūs; sumažintą ištremtųjų iš Latvijos „paskirstymo“ skaičių beveik kompensavo padidintas ištremtųjų iš Vakarų Baltarusijos „paskirstymo“ skaičius.

Bendras ištremtųjų iš Latvijos „paskirstymo“ visuose apgyvendinimo rajonuose skaičius, pateiktas mūsų lentelėje, yra teisingas: ištaisyta klaida, esanti OTSP 1941 m. spalio mėn. pranešime²⁷, kur į Latvijos skiltį buvo įrašytos 488 prostitutės, iš tikrųjų atgabentos iš Lietuvos, bet ne iš Latvijos.

„Ešeloniniam“ ištremtųjų skaičiui – 10396 – artimiausi yra duomenys, kuriuos paskelbė B. Spridzanis ir D. Kliavinia²⁸ – 9992 žmonės, o „ešeloniniam“ išsiųstų į karo belaisvių stovyklas skaičiui (5921 žmogus) – N. Bugajaus paskelbtas²⁹ suimtųjų skaičius: 5625 žmonės (nenurodant, kad jie buvo išsiųsti į SSRS gilumą). Bendras „ešeloninis“ skaičius yra 16 900 – tiek žmonių 1941 m. birželį buvo išvežta iš Latvijos į tremties vietas, karo belaisvių stovyklas ir tiesiog į pataisos darbų lagerius. Tai truputį daugiau negu viršutinė riba tų skaičių, kuriuos dar 1941–1944 m. pateikė Latvijos statistikos valdyba, Latvijos raudonasis kryžius ir draugija „Liaudies pagalba“, – nuo 14 693 iki 16 108 žmonių³⁰.

1941 m. ištremtųjų iš visų „trėmimo zonos“ rajonų „ešeloninių“ ir „paskirstymo“ duomenų analizė neseniai paskelbta Mask-

voje, „Memorialo“ istorinių rinkinių“ pirmajame leidime³¹. Apie duomenis, liečiančius Moldaviją, vakarines Ukrainos ir Baltarusijos sritis, pasakytina, kad ir šiose skiltyse reikėjo ištaisyti didelę klaidą, padarytą OTSP 1941 m. rudens suvestinėje ataskaitoje: ištremtieji, atvykę į Kazachstaną iš vakarinių USSR sričių, buvo grynai mechanškai įtraukti į Vakarų Baltarusijos skiltį. Be to, galima įtarti, kad Kazachstano NKVD ir Novosibirsko srities UNKVD ištremtuosius, atvykusius iš USSR Černovcų srities, įrašė į Vakarų Ukrainos skiltį, o ne į Moldavijos. Dėl to OTSP 1941 m. suvestinėse (ir kai kuriuose dabartinių autorių darbuose) klaidingai sumažintas ištremtųjų iš Besarabijos su Šiaurės Bukovina „paskirstymo“ skaičius ir klaidingai padidintas ištremtųjų iš vakarinių USSR sričių „paskirstymo“ skaičius. Mūsų lentelėje šios „paskirstymo“ duomenų klaidos ištaisytos, todėl jie mažiau skiriasi nuo „ešeloninių“ skaičių. Tačiau apskritai ištremtųjų „ešeloniniai“ skaičiai yra tikslesni: daugiau kaip 30 tūkstančių ištremtųjų ir suimtųjų iš Moldavijos, 11 tūkstančių ištremtųjų iš vakarinių USSR sričių ir 20–21 tūkstantis ištremtųjų iš vakarinių BSSR sričių.

Išanalizavus pateiktus duomenis, galima padaryti išvadą, kad skirtumai tarp „ešeloninių“ ir „paskirstymo“ skaičių daugiausia yra arba aiškios klaidos, atsiradusios paskirstymo rajonų UNKVD/NKVD ir centrinio OTSP ataskaitose, arba jas galima paaiškinti. Ištremtųjų, kurie buvo išgabenti iš visų trėmimo rajonų 87 ešelonais, bendras „ešeloninis“ skaičius sudaro 86 765 žmonės (vidutiniškai 996 žmonės viename ešelone, įskaitant kelyje patirtus nuostolius), o priskaičiavus dokumentuose minimus dar 4 ešonus, kurių žmonių skaičius nežinomas (abejotina, ar jie iš viso buvo), gali sudaryti 90–91 tūkstantį žmonių. Bendras ištremtųjų „paskirstymo“ skaičius, ne kartą aptinkamas archyvuose dokumentuose ir publikacijose, yra 85 716 žmonių. Viename iš 1941 m.

lapkričio mėn. dokumentų NKVD GULAG'o viršininkas Nasedkinas parašė kitą skaičių (neskirstydamas ištremimo ar apgyvendinimo rajonais) – 88 097 ištremtieji³². Atsižvelgiant į kiekvieno skaičiaus nukrypimus – „ešeloninio“ 87–91 tūkstantis žmonių ir „paskirstymo“ 86–88 tūkstančiai žmonių (suapvalinus iki sveikų tūkstančių), galima sakyti, kad jie pakankamai panašūs. Taigi turint galvoje visą ištremtųjų galimų skaičių diapazoną – nuo 86 tūkstančių iki 91 tūkstančio žmonių – galima daryti išvadą, jog patikimiausias yra „ešeloninis“ skaičius – 87 tūkstančiai žmonių.

„Ešeloniniais“ duomenimis, suimtųjų, 1941 m. birželį išsiųstų į karo belaisvių lagerius ir netrukus perkeltų į pataisos darbų lagerius, buvo daugiau kaip 17 tūkstančių žmonių, kriminalinių nusikaltėlių – apie 1,8 tūkstančio, o bendras GULAG'o papildymas po 1941 m. trėmimo – apie 19 tūkstančių žmonių.

Vadinasi, per masinius 1941 m. gegužės–

birželio mėn. trėmimus į tremties vietas ir į pataisos darbų lagerius išvežta 105–110 tūkstančių žmonių. Šiuo atžvilgiu patikimiausi yra „ešeloniniai“ duomenys – 106 tūkstančiai žmonių: 87 tūkstančiai ištremtųjų ir 19 tūkstančių išvežtų į pataisos darbų lagerius.

Taigi išanalizavus archyvinius dokumentus,

– nustatytos trijų rūšių represijos, įvydytos 1941 m. gegužės–birželio mėn. masiškai tremiant ikikarinės Lenkijos valstybės rytinių teritorijų, Besarabijos su Šiaurės Bukovina, Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojus į SSRS gilumą;

– sudarytas išsamus ešelonų su ištremtaisiais sąrašas;

– patikslinti ištremtųjų apgyvendinti (pirmoji represijų rūšis) iš kiekvieno trėmimo rajono skaičiai;

– nustatyta, kiek žmonių išgabenta į pataisos darbų lagerius (antroji ir trečioji represijų rūšis) iš kiekvieno trėmimo rajono.

Nuorodos

¹ V. Karaliūn, „O peremeščennii protivnikov sovetskoi vlasti, kapitalističeskich i deklassirovannykh elementov 14 ijunia 1941 goda“, *Latvija na grani epoch*, vypusk 2, pod red. L. Zile i dr., Rīga: Avots, 1988, p. 78–94; L. Zile, „Rusifikacija Latvija 1940–1941 gadi“, *Latvijas vesture*, 1992, N. 3, p. 63–64. Šiame straipsnyje skaičiai pateikti remiantis H. Struodo paskelbtu SSRS generalinės prokuratūros darbuotojo G. Terechovo 1965 m. kovo 31 d. laišku A. Mikojanui (išverstu į latvių k.); K. Kanders, „Latvijas statistikas pakvaldes materialai par Baigo gadu Huvera instituta archiva“, *Latvijas archivi*, 1994, N. 2/1, p. 89–91; B. Spridzans, „Ta sakas Latvijas iedzivotaju masveida represijas“, *Represto saraksts 1941. I. Abrenes aprinkis – Rezeknes aprinkis*, Rīga: Latvijas valsts archivs, 1996; D. Kliavinia, „Pamiati liudej, postradavšich v deportacijach“, *Diena*, Rīga, 1996 m. liepos 15 d.; A. Vitkovskij, V. Jampol'skij, „Včera eto bylo sekretom: Dokumenty o litovskich sobytijach 40–50 g.g.“, *Izvestija CK KPSS*, 1990, N. 10, s. 129–139; V. N. Zemskov, „Prinuditel'nye migracii iz Pribaltiki v 1940–1950-ch godach“, *Otečestvennye archivy*, 1993, N. 1, s. 4–19; N. F. Bugaj, *L. Berija – I. Stalinu: „Soglasno Vašemu ukazaniu...“*, M.: AIRO – XX, 1995, 320 s.

² N. F. Bugaj, „Vyselenie proizvesti po prikazu tov.

Berija“, *Revista de istorie a Moldovei*, 1991, N. 1(5), s. 45–52; V. I. Pasat, *Trudnye stranicy istorii Moldovy. 1940–1950-e g.g.*, M.: Terra, 1994, 800 s.

³ W. Wielhorski, *Los Polaków w niewoli sowieckiej, 1939–1956*. Rada Ziem Wschodnich R. P., Londyn, 1956, 28 s.; J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, London: Gryf Publications Ltd., 1987, 400 s.; P. Żaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, 464 s.

⁴ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław: Prace historyczne, 1993, 179 s.; A. Gurjanov, „Cztery deportacje“, *KARTA* (Niezależne pismo historyczne, Warszawa), 1994, N. 12, s. 114–136; U. I. Adamuška, *Palityčnyja represii 20–50-ch gadou na Belarusi*, Minsk: Belarus', 1994, s. 106–107; A. E. Gur'janov, „Pol'skie specpereselency v SSSR v 1940–1941 g.g.“, *Istoričeskie sborniki „Memoriala“*, vypusk 1: *Repressii protiv poliakov i pol'skich graždan*, Moskva: Zven'ja, 1997, s. 114–136.

⁵ SSRS NKVD direktyva dėl socialiai svetimų elementų išsiuntimo iš Baltijos respublikų, Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Moldavijos. Cituoja N. Bugajus (žr. 2 nuorodą); Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR NKGB pateikti duomenys apie suregistruotų antisovie-

tinių ir socialiai svetimų elementų skaičių, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 189; Iš Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos SSR išsiunčiamo specialiojo kontingento etapavimo, paskirstymo ir įdarbinimo priemonių planas, *ibid.*, l. 37–41.

⁶ Rusijos Federacijos vyriausybės archyvas, f. 93. Dokumentų kolekcija. Kserokopija su tokiais ieškomais duomenimis gauta iš Rusijos Federacijos vyriausybės archyvo kaip atsakymas į MIŠC „Memorialas“ paklausimą.

⁷ A. Vitkovskij, V. Jampol'skij, „Včera eto bylo sekretom: Dokumenty o litovskich sobytijach 40–50-ch g.g.“, *Izvestija CK KPSS*, 1990, N. 10, s. 129–139.

⁸ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 70.

⁹ Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 18444, ap. 2, b. 264, l. 152–154, 156.

¹⁰ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 199–200 verst., 202–204, 206–208, 209–213, 220–223, 225–230, 238.

¹¹ *Ibid.*, l. 15–20, 224.

¹² V. N. Zemskov, „Prinuditel'nye migracii iz Pri-baltiki v 1940–1950-ch godach“, *Otečestvennye archivy*, 1993, N. 1; N. F. Bugaj, *L. Berija – I. Stalinu: „Soglasno Vašemu ukazaniju...“*, M.: AIRO – XX, 1995, 320 s.; V. I. Pasat, *op. cit.*

¹³ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 53–56, 106–107, 108–110, 117–120, 121–124, 132–135, 136–139, 178–179, 180–181, 186.

¹⁴ A. E. Gur'janov, „Masštaby deportacii naseleni-ja v glub' SSSR v mae–ijune 1941 g.“, *Istoričeskie sborniki „Memoriala“*, *vypusk 1: Repressii protiv poliakov i pol'skich graždan*, Moskva: Zven'ja, 1997, s. 137–175.

¹⁵ RVKA, f. 18444, ap. 2, b. 420, l. 2, 102–129, 130–143.

¹⁶ Žr. 1, 12 nuorodas.

¹⁷ Žr. 1 nuorodą.

¹⁸ Žr. 1 nuorodą.

¹⁹ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 202–204.

²⁰ *Ibid.*, l. 15–20.

²¹ RVKA, f. 39398, ap. 2, b. 2, l. 174–224.

²² RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 225–230.

²³ Žr. 1 nuorodą.

²⁴ Žr. 1 nuorodą.

²⁵ Žr. 22 nuorodą.

²⁶ RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 37–41.

²⁷ Žr. 20 nuorodą.

²⁸ Žr. 1 nuorodą.

²⁹ Žr. 1 nuorodą.

³⁰ L. Zile, „Rusifikacija Latvija 1940–1941 gadi“, *Latvijas vesture*, 1992, N. 3, p. 63–64. Šiame straipsnyje skaičiai pateikti su nuoroda į H. Struodo paskelbtą SSRS generalinės prokuratūros darbuotojo G. Terechovo 1965 m. kovo 13 d. laišką A. Mikojanui (išverstą į latvių k.); K. Kanders, *op. cit.*

³¹ Žr. 14 nuorodą.

³² RFVA, f. 9479, ap. 1, b. 87, l. 243–244.

Aleksandr Gurianov

EXILES TO THE FAR REGIONS OF THE USSR IN MAY–JUNE, 1941

Summary

In May–June, 1941 mass exiles of large groups of population were executed from the territories occupied by the Soviet Union according to the Soviet Union and Germany Pact of August 23, 1939 and subsequent treaties with Germany. Estonia, Latvia, Lithuania, Bessarabia and North Bucovina, western parts of Byelorussia and Ukraine were the territories the population was exiled from in 1941. Three types of repression were applied for ten categories of deported: living on a settlement under NKVD supervision, detention at prisoner-of-war camps and GULAG's camps. The second and the third types of repression submerged after Germany attacked the USSR. Those who had to be deported to prisoner-of-war camps or were on the way to the camps were either transferred or

directed to reformatory labour camps. Those three types of repression were ascertained on the ground of the analyses of archival documents. There were also made an exhaustive lists of trains and lists of deportees. The number of persons deported of every region they were exiled to (the first type of repression) and the number of persons displaced at labour camps of every region they were exiled from (the second and the third type of repression) was specified and defined on the basis of the documents.

During mass deportations in May–June, 1941, up to 106 thousand people were displaced at exile settlements and labour camps, 87 thousand deported and 19 thousand imprisoned in camps.

Visiškai slapta SSRS MGB Baltijos šalių gyventojų trėmimo operacija (1949 m. vasario 25 d.–rugpjūčio 23 d.)

Dvidešimtas amžius, kuriame trys Baltijos tautos išsikovojo valstybinę nepriklausomybę ir laisvę, jau baigiasi. Tačiau Baltijos šalys laisvos ir nepriklausomos galėjo būti tik apie 30 metų. Likusius 70 metų (išskyrus ketverių metų nacių okupaciją) jos buvo jėga prijungtos prie imperijos, kuri kadaise buvo pavadinta SSRS. Būdamos abiejų 20 amžiaus Europos totalitarinių imperijų staigausi išiveržimo į kitas šalis zonose, Baltijos tautos buvo imperinių valstybių fiziškai naikinamos siekiant jas kolonizuoti ir paverstos tolesnio imperinio puolimo į rytus arba į vakarus placdarmais. Baltijos šalių gyventojų naikinimas po jų „išvadavimo“ 1944–1945 m. priklauso komunistinio genocido Sovietų Sąjungoje trečiajam, pokariniam laikotarpiui, kai komunistų partija, be vadinamojo „klasinio priešo“, ėmė įtarinėti ir „buržuazinius“ nacionalistus, ir ištisas tautas, kad jos nėra nuoširdžiai atsidavusios SSRS¹. Prie tokių tautų priskyrė ir „pabaltijiečius“, kuriems GULAG'o dokumentuose buvo numatyta speciali skiltis „pabaltijiečiai“.

Valstybės organizuotas komunistinis genocidas trečiuoju pokariniu laikotarpiu vis kryptingiau buvo vykdomas tarprespublikiniu lygmeniu visiškai slaptu kodiniu pavadinimu ir įslaptinta data (D-1), nors pagrindinis smūgis buvo smogtas vienai respublikai. Baltijos šalyse didžiausia tarprespublikinė komunistinio genocido operacija buvo visiškai slapta SSRS MGB 1949 m. kovo 25 d. operacija kodiniu pavadinimu „Priboj“

(„Bangų mūša“). Ši operacija buvo vykdoma remiantis SSRS VKP(b) CK ir MT nutarimu. SSRS MGB ministro 1949 m. vasario 28 d. įsakymu Nr. 0068 operaciją buvo pavesta vykdyti SSRS MGB vidaus kariuomenės Vyriausiajai valdybai, jai vadovavo Vyriausiosios valdybos viršininkas generolas leitenantas P. Burmakas. Iki sovietų imperijos sugriuvimo ši operacija buvo tik minima, o per pastaruosius dešimt metų paskelbti tremtinių vardiniai sąrašai ir ši operacija laikoma Baltijos tautų genocidu, tačiau kaip buvo organizuotas jos vykdymas aukščiausiu valstybės valdžios, komunistų partijos lygmeniu, mano manymu, nepakankamai atskleista dėl to, kad neprieinami pirminiai archyviniai šaltiniai.

Svarbus šaltinis šiai temai tirti yra SSRS NKVD–MGB–MVD vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos archyvinis fondas, saugomas Sovietų armijos Centriniam valstybiniame archyve (CGASA), dabar – Rusijos valstybinis karo archyvas Maskvoje². Vyriausioji valdyba gyvavo nuo 1942 iki 1951 m. Ji buvo įkurta 1942 m. SSRS NKVD vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos pagrindu ir 1951 m. pertvarkyta į SSRS MGB vidaus apsaugos Vyriausiąją valdybą. 1951–1954 m. ši Vyriausioji valdyba gyvavo greta SSRS NKVD–MGB–MVD konvojinės kariuomenės Vyriausiosios valdybos. 1945–1951 m. veikė SSRS NKVD Pabaltijo apygardos vidaus kariuomenės valdyba, kuriai vadovavo generolas leitenantas Golovka³. Ji buvo pa-

valdi SSRS NKVD–MGB–MVD vidaus kariuomenės Vyriausiajai valdybai. Valdyba tiesiogiai vadovavo SSRS MGB vidaus kariuomenės 2-ajai šaulių divizijai Šiauliuose⁴, SSRS MGB vidaus kariuomenės 4-ajai šaulių divizijai Vilniuje⁵, SSRS MGB vidaus kariuomenės 5-ajai šaulių divizijai Rygoje⁶, SSRS MGB vidaus kariuomenės 63-iajai šaulių divizijai Taline⁷ ir SSRS NKVD konvojinės kariuomenės 48-ajai divizijai Rygoje⁸. Apygardos vidaus kariuomenę glaudžiai bendradarbiavo su NKVD konvojinės kariuomenės 48-ąja divizija (jos štabas buvo Rygoje), vadovaujama generolo majoro Kemero vo, MGB geležinkelio apsaugos kariuomenės (3 pulkai) korpuso štabu (štabas buvo Rygoje, Kalpako gatvėje Nr. 4) ir SSRS MGB Pabaltijo apygardos pasienio kariuomenės štabu Rygoje.

Tarp šios labai išsišakojusios vidaus kariuomenės ir konvojinės kariuomenės valdybų bei divizijų sistemos dokumentų pavyko rasti visiškai slaptą itin vertingą dokumentą. Tai – „SSRS MGB vidaus kariuomenės visiškai slaptos operacijos „Priboj“ 1949 m. vasario 25 d.–rugpjūčio 23 d. medžiaga“. Bylą sudaro 435 lapai ir žemėlapiai⁹.

Rusijos valstybiniame karo archyve saugomus visiškai slaptos operacijos „Priboj“ dokumentus pagal leidimą naudotis galima suskirstyti į tris pagrindines grupes. Pirmoji grupė – tai visiškai slapti operacijos vykdymo planai, įsakymai ir ataskaitos. Vienas svarbiausių šio fondo dokumentų yra operacijai vadovavusio SSRS MGB vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos viršininko P. Burmako raportas „Apie vidaus kariuomenės dalyvavimą operacijoje „Priboj““ SSRS MGB ministro pavaduotojui generolui leitenantui O. Ogolcovui¹⁰. Raportą sudaro 21 mašinraščio puslapis. Jame atskleisti SSRS MGB vidaus kariuomenės veiksmai organizuojant ir vykdant Baltijos šalių gyventojų trėmimo operaciją „Priboj“.

Antra grupė dokumentų – tai Lietuvos,

Latvijos ir Estijos žemėlapiai. Kiekvienas iš jų 1x2 m² dydžio. Juose pažymėtos surinkimo stotys, nurodytas suimtų žmonių vagonų skaičius, ištremiamųjų per kiekvieną stotį skaičius ir raudonomis rodyklėmis pažymėti rajonai, iš kurių pristatomi tremiamieji. Nurodytas sunkvežimių skaičius „specialiajam kontingentui“ nuvežti į stotį. Išliko ir bendras Baltijos šalių žemėlapis, kuriame nurodytas kiekvieno Lietuvos, Latvijos ir Estijos rajono tremiamųjų ir tremiančiųjų (čekistų, kareivių, sovietinių partinių aktyvistų) skaičius. Šis žemėlapis patvirtintas SSRS MGB vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos viršininko gen. lttn. P. Burmako parašu¹¹. Tačiau šių žemėlapių kserokopijų netgi po pakartotinio paklausimo 1994–1995 m. autorius negavo.

Trečia grupė dokumentų – tai sunaikinti operatyviniai dokumentai, kuriuos turėjo pulkų, batalionų vadai vykdydami operaciją. Antai komisija, susidedanti iš pulkininko Šimko, majoro Kalistratovo ir majoro Kiljačenkos, pagal aktą sunaikino 182 dokumentus ir 66 topografinius žemėlapius. Dokumentų sunaikinimo aktą 1949 m. rugpjūčio 23 d. patvirtino SSRS MGB vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos viršininkas pulkininkas Velikanovas¹². Taigi mano išvados grindžiamos tik man išduotais atslaptintais ir, žinoma, nesunaikintais dokumentais. Panaudoti operacijoje dalyvavusių divizijų ir pulkų archyvai, išskyrus karinių dalių istorinius formularius ir agentūros sąrašus.

Nurodytai vyriausybės užduočiai įvykdyti SSRS MGB vidaus kariuomenėje buvo įsteigtas laikinasis štabas, į kurį įėjo SSRS MGB, vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos ir SSRS MGB Karinio tiekimo valdybos atstovai:

- 1) P. Burmakas, generolas leitenantas, SSRS MGB vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos viršininkas – štabo viršininkas;
- 2) Golovka, generolas leitenantas, SSRS

MGB vidaus kariuomenės Pabaltijo apygardos Rygoje viršininkas;

3) P. Leontjevas, generolas majoras, Rygoje dislokuotos kariuomenės viršininko pavaduotojas;

4) Kotovas, papulkininkis, ryšių viršininkas;

5) Spektoras, papulkininkis, autotransporto viršininkas;

6) Sacharovas, pulkininkas, intendantas;

7) Rižovas, pulkininkas, SSRS MGB vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos atstovas¹³.

Pirminius variantus, kiek jėgų ir priemonių reikės anksčiau nurodytai vyriausybės

užduočiai įvykdyti, generolas leitenantas P. Burmakas parengė jau 1949 m. vasario pabaigoje. Pirmiausia buvo suskaičiuotos SSRS MGB vidaus kariuomenės pajėgos ir priemonės 30 tūkstančių šeimų ištremti iš Baltijos šalių, kai ateis diena D-1, kurią nustatys anksčiau minėtas štabas. Lietuvoje dislokuota SSRS MGB vidaus kariuomenės 4-oji divizija (jos štabas buvo Šiauliuose) sutelkė per daug baudžiamosios kariuomenės (5250 žmonių daugiau negu reikia), tačiau operatyviniais sumetimais jos permesti į Latviją ir Estiją nebuvo galima. Todėl į Estiją buvo pasiųsta 4350, o į Latviją – 4500 kareivių, iš viso 8850 kareivių iš kitų vietų.

1 lentelė. Papildomai pritraukta SSRS MGB kariuomenės operacijai „Priboj“ vykdyti Estijoje ir Latvijoje¹⁴

Estija	
1. Karininkų kvalifikacijos kėlimo mokykla Sortavaloje	400 žm.
2. SSRS MGB 13-osios motorizuotųjų šaulių divizijos pulkas iš Leningrado	700 žm.
3. SSRS MGB 7-osios divizijos pulkas iš Minsko	1000 žm.
4. 1-osios motorizuotųjų šaulių divizijos jungtinis būrys iš Maskvos	850 žm.
5. SSRS MGB apsaugos korpuso seržantai	1400 žm.
Iš viso:	4350 žm.
Latvija	
1. 1-osios motorizuotųjų šaulių divizijos du pulkai iš Maskvos	2000 žm.
2. MGB karo mokykla Saratove	1000 žm.
3. SSRS MGB 4-osios divizijos jungtinis pulkas iš Lietuvos	1000 žm.
4. SSRS MGB apsaugos korpuso seržantai	500 žm.
Iš viso:	4500 žm.
Iš viso:	8885 žm.

Kokia svarbi buvo visiškai slapta operacija „Priboj“ Baltijos šalyse, rodo tai, kad tremiant gyventojus dalyvavo SSRS MGB Lenino ordino Raudonosios vėliavos F. Dzer-

žinskio 1-oji motorizuotųjų šaulių divizija. Ši karinė dalis Nr. 3111 buvo dislokuota Parnaskvėje.

2 lentelė. Operacijos „Priboj“ išvakarėse į Baltijos valstybes įvežta papildomos ginkluotės

Respublika	Automatai	Šautuvai
1. Latvijos SSR	2435	500
2. Lietuvos SSR	510	–
3. Estijos SSR	1470	1400
Rezervas	550	–
Iš viso:	5025	1900

Iš 2 lentelės matyti, kad vidaus kariuomenei, naikintojų batalionams, sovietiniams partiniams aktyvistams papildomai apginkluoti iš Maskvos į Baltijos šalis buvo atgabenta 5025 automatai, 1900 šautuvų ir tiek kiek reikia šovinių bei šovininių.

Baltijos šalių gyventojų trėmimui aktyviai rengėsi SSRS MVD konvojinės kariuomenės

48-oji divizija, kurios štabas buvo Rygoje (karinė dalis Nr. 00149). Kaip matyti iš divizijos vado 1949 m. sausio 6 d. įsakymo, divizijai vadovavo generolas majoras Jevgenijus Kemeras, o jo pavaduotojas buvo pulkininkas P. Kochanovskis. Divizijos štabo viršininkas buvo pulkininkas Nagornas. Divizijos pulkai buvo įsikūrę Lietuvoje, Latvi-

joje ir Estijoje. Jos štabą sudarė trys skyriai: I – operatyvinis, II – parengiamasis, III – ryšių. Taip pat kaip skyrius dirbo ir slaptoji divizijos raštvedyba¹⁵. SSRS MVD konvojinės kariuomenės viršininko 1949 m. sausio 27 d. įsakymu Nr. 00664 konvojinės kariuomenės 48-ajai divizijai buvo pavesta konvojuoti tremiamuosius į įvairias SSRS sritis. Laikinai einančio divizijos vado pareigas pul-

kininko P. Kochanovskio 1949 m. kovo 4 d. įsakymu Nr. 12, atsižvelgiant į SSRS MVD įsakyme Nr. 588-41 ir SSRS MVD konvojinės kariuomenės viršininko 1949 m. sausio 27 d. direktyvoje Nr. 02000 išdėstytus reikalavimus, buvo paskirti 108 konvojinės kariuomenės 48-osios divizijos ešelonų viršininkai 1949 m.¹⁶

3 lentelė. SSRS MVD konvojinės kariuomenės 48-osios divizijos ešelonų viršininkai 1949 m.¹⁷

Konvojų pavadinimas	244 ŠP	132 ŠP	392 ŠP	Iš viso
1. Pirmos kategorijos konvojų viršininkai (YSK – ypač slapti konvojai)	15	15	12	42
2. Antros kategorijos konvojų viršininkai (SK – slapti konvojai)	8	5	8	21
3. Trečios kategorijos konvojų viršininkai (PSK – pernelyg slapti konvojai)	19	6	20	45
Iš viso:	42	26	40	108

Taigi iš 244-ojo šaulių pulko, kuris „ap-tarnavo“ Latviją, parengtos 42 konvojaus komandos, iš 132-ojo ŠP (Lietuva) – 26 ir iš 392-ojo ŠP (Estija) – 40 konvojaus komandų, kurios galėjo lydėti mažiausiai 108 tremiamųjų ešelonus nuo 100 tūkstančių iki 150 tūkstančių žmonių. Konvojuojant 76 tremiamųjų ešelonus dalyvavo 2738 SSRS MVD konvojinės kariuomenės kariai – vienam ešelonui vidutiniškai teko 36 žmonės.

SSRS MGB ypač rūpinosi operacijos „Priboj“ slaptumu. SSRS MGB vidaus ka-

riuomenės viršininkui generolui leitenantui P. Burmakui 1949 m. kovo 7 d. pateikus, Sovietų Sąjungos valstybės saugumo ministro pavaduotojas generolas leitenantas S. Ogolcovas patvirtino „Priemonių planą kariuomenės sukoncentravimo operacijos rajonuose tikslo slaptumui garantuoti“¹⁸. Įsakymu buvo nustatyta nepranešti paskirties stoties nei vidaus kariuomenės kariškiams, pasiųstiems į operaciją „Priboj“ iš Maskvos, Saratovo, Leningrado ir Minsko, nei jų šeimoms. Dalių vadai gavo paketus asmeniškai

4 lentelė. Paketų apie išlaipinimo stotį gavimas¹⁹

Karinė dalis	Paketo gavimas stotyje
1. MGB vidaus kariuomenės 1-osios divizijos dalys	Velikije Lukai
2. Saratovo mokykla	Rževas
3. Sortavalos mokykla	Kingisepas
4. 7-osios divizijos pulkas	Dvinskas
5. 13-asis pulkas	Kingisepas

likus nedaug laiko iki išlaipinimo.

„Siekiant dezinformuoti gyventojus, – rašoma plane, – Estijoje ir Latvijoje inscenuoti kariuomenės pavasario mokymus“²⁰. „Uždrausti dalių vadams rašant kokius nors dokumentus vartoti sąvoką „operacija““. Visokie nurodymai ir apskaičiavimai, telefoniniai pokalbiai ir kt. buvo apibendrinami žodžiu „mokymas“. Be to, pagal planą buvo numatyta „MGB kariuomenės dalims parengti specialius nurodymus, kad pagamintų ir išsiųstų į ešelonus mokymams reikalingų

elementarių prietaisų (barškalių, tuščiųjų šovinių, granatų ruošinių ir pan.)“²¹. Taigi SSRS MGB sumanymu MGB kariai iki operacijos pradžios neturėjo žinoti būsimosios operacijos vietos ir pobūdžio tikriausiai dėl to, kad būtų išvengta gandų apie eilinę genocido priemonę ir kad tie gandai nepasiektų „kapitalistinės stovyklos“. Remiantis minėtu SSRS MGB 1949 m. kovo 7 d. planu, buvo patvirtinti operacijos „Priboj“ Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje įslaptinimo planai. Antai 1949 m. kovo 15 d. Latvijos SSR valstybės

saugumo ministras generolas majoras A. Novikas patvirtino „Planą, kaip panaudoti kariuomenę, atvykusią kovoti su banditizmu, ir kaip surengti vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos planinius mokymus“²².

Planą 1949 m. kovo 10 d. parengė ypatingos paskirties 5-osios šaulių divizijos vadas generolas leitenantas P. Leontjevas ir divizijos štabo viršininkas pulkininkas Lopuchinas²³. Pirmiausia plane numatyta sustiprinti kovą su tautiniais partizanais Latvijos rajonuose, kuriuose labiau „išplitęs banditizmas“²⁴, – beje, ne pasitelkiant vidaus kariuomenės dalinius, o vykdant atskiras operacijas pagal Latvijos SSR MGB planą. Antra, plane numatyta nuo kovo 16 iki 19 d. išžvalgyti dalinių dislokavimo vietas. Toms dienomis SSRS MGB vidaus kariuomenė drauge su čekistais patikrino, ar tremiamieji yra vietoje.

Be operacijos „Priboj“ išlaptinimo, politiniai organai, komunistų ir komjaunimo organizacijos ėmė uoliau rengti karius būsimiesiems „mokymams“. Partijos ir komjaunimo organizacijose buvo svarstomas klausimas „Komunistų (komjaunuolių) uždaviniai būsimuosiuose mokymuose“. Buvo perskaitytos paskaitos: „Budrumas – pagrindinis kario čekisto ginklas“, „Ginti MGB kariuomenės garbę ir orumą“ ir kt. Pradėta aktyviau kovoti su girtuokliavimu ir pasmerkti tokie atvejai Sortavalos karo mokykloje, SSRS MGB 1-osios divizijos 1-ajame pulke, divizijos 261-ajame pulke ir kt.

Remiantis Maskvos planais ideologiškai apdoroti MGB vidaus kariuomenės karius, buvo parengti respublikiniai partinio ir politinio darbo planai. Ypač platus „Politinio darbo planas operacijai užtikrinti“²⁵ parengtas Estijoje.

5 lentelė. Visiškai slaptos 1949 m. operacijos „Priboj“ aprūpinimas ryšių priemonėmis (be to, kad radistų ryšiai nebuvo asmeniškai)

1. Radijo stotys	812
2. Radistai	862
3. Ryšių karininkai	136
4. Telefonininkai, elektromechanikai, šifruotojai, koduotojai	400
Iš viso:	2210

Operacijai „Priboj“ buvo pasitelktos modernios ryšių priemonės.

5 lentelė rodo, jog papildomai buvo pasitelkta 2210 ryšių darbuotojų. Radijo ryšiai buvo palaikomi su tolimesniais KGB valsčių skyriais, taip pat su „pakrovimo stotimis“. Operacijos vadovų ryšiai su respublikų MGB buvo palaikomi aukštųjų bangų ryšio linijomis. MGB apskričių skyrių ryšiai su respublikų MGB, valsčių skyriais, operatyvinėmis grupėmis daugiausia buvo palaikomi telefonu. Visas telefonų stotis, kaip savo suvestinėje ataskaitoje rašė P. Burmakas, kontroliavo MGB.

SSRS vyriausybės užduotis buvo paskelbta visiems kariams ir sovietiniam partiniam aktyvui 1949 m. kovo 25 d. rytą, likus 6–10 valandų iki operacijos pradžios.

Atsakingi respublikų komunistų partijos

CK, VLKJS CK, komunistų partijos ir komjaunimo visų apskričių ir rajonų komitetų būdintieji, užsakydami telefoninį pokalbį su respublikų MGB, pasakę slaptažodį „Priboj“, tučtuojau buvo sujungiami pokalbiui, o pasakę slaptažodį „Suvestinė“, buvo sujungiami kalbėti netrukus.

SSRS MGB vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos ataskaitos apie operacijos „Priboj“ vykdymą rodo, kad baudžiamajame darbe dalyvavo daug gerai parengtos kariuomenės ir civilių asmenų, kaip buvo numatyta preliminariniuose operacijos planų variantuose.

Iš 6 lentelės matyti, kad ištremiant Baltijos šalių gyventojus dalyvavo 76 212 žmonių, tarp jų – 8215 čekistų, kurių dauguma buvo operatyvinių grupių viršininkai. Čekistai sudarė 10,78% visų baudėjų. Iš SSRS MGB ka-

6 lentelė. Baltijos šalių gyventojų trėmimo operacijoje 1949 m. kovo 25 d. dalyvavo SSRS MGB vidaus kariuomenė, kadriniai čekistai, MGB naikintojų batalionų kariai ir sovietinis partinis aktyvas²⁶

	Bendras skaičius	%
1. Čekistai	8 215	10,78
2. SSRS MGB kariuomenė	21 206	27,82
3. MGB naikintojų batalionai	18 387	24,13
4. Sovietinis partinis aktyvas	28 404	37,27
Iš viso:	76 212	100,00

riuomenės buvo 21 206 žmonės – dvi pilnosios divizijos, kurios sudarė 27,8% baudėjų. Tačiau pagrindinė baudėjų masė buvo vietiniai Baltijos šalių baudėjai. 18 387 baudėjai, arba 24,13%, buvo MGB naikintojų batalionų kariai. Didžiausią baudėjų dalį sudarė Estijos, Latvijos ir Lietuvos sovietinis partinis aktyvas – 28 404 baudėjai, arba 37,27% baudėjų būrio. Taigi turime atsisakyti komunistinio mito, esą mus trėmė čekistai ir MGB kariuomenė. Faktiškai 61,4% baudėjų, tai yra dauguma, buvo Baltijos valstybių vietiniai komunistai, komjaunuoliai ir sovietiniai aktyvistai. Baudžiamosiose ekspedicijose tiesiogiai dalyvavo 46 791 komunistas, komjaunuolis ir naikintojų batalionų kariai. Tačiau kiek papildomai, be šių „lauko darbuotojų“, budėjo komjaunuolių ir komunistų CK apskričių, rajonų ir miestų komitetuose, taip pat kaimo, apskričių ir miestų sovietuose, paaiškės tik tada, kai bus gauta Baltijos šalių komunistų partijų CK suvestinė ataskaita VKP(b) centro komitetui, jeigu tokia išliko. Aišku, kad, be „lauko baudėjų“, buvo ir „užstalės baudėjų“. Iš SSRS MGB ataskaitų aiškėja ir „lauko baudėjų“ veiksmų technika.

Gyventojus trėmė operatyvinės grupės po 9–10 žmonių. Joms vadovavo MGB operatyvinis darbuotojas. Operatyvinėje grupėje buvo du SSRS MGB kariuomenės kariai, du

naikintojų bataliono kariai, 4–5 sovietiniai partiniai darbuotojai²⁷. Taigi žemutinio lygmens sovietiniai partiniai aktyvistai sudarė nuo 44,4% iki 55,5% tiesioginių vykdytojų. Sovietiniai partiniai aktyvistai iš dalies buvo ginkluoti ir vykdė kariuomenės vedlių vaidmenį, jie aprašinėjo ir atiminėjo tremiamųjų turtą saugomi SSRS MGB vidaus kariuomenės. Kiekviena operatyvinė grupė turėjo ištremti vidutiniškai 4 šeimas.

12% šeimų, gyvenusių 15–20 km atstumu nuo surinkimo stočių ir tremiamųjų telkimo punktų, buvo atvežamos vežimais. Tačiau daugiausia tremiamųjų nuveždavo 8422 sunkvežimiai, iš kurių 3412 (40,5%) davė sovietinė armija ir 5010 (59,5%) – liaudies ūkis. Be to, rengiant operaciją dalyvavo 700 MGB vidaus kariuomenės automašinų, kurios vežiojo operatyvinius darbuotojus ir vidaus kariuomenės dalinius. „Specialiesiems pervežimams“ buvo panaudota 2000 Pabaltijo, 1202 Leningrado ir 210 Baltarusijos karinės apygardos automašinų. Automašinos buvo iš anksto sutelktos prie trijų Baltijos valstybių sienų ir pasiūstos į paskirties vietas šiose valstybėse tik kovo 25 d. prieš operacijos pradžią. MGB karininkai iš anksto patikrino, ar mašinos techniškai tvarkingos. „Specialiųjų pervežimų“ autotransportui vadovavo 106 SSRS MGB karininkai²⁸.

7 lentelė. Operacijos „Priboj“ aprūpinimas autotransportu 1949 m. kovo 25 d.

Respublikos	Automašinos	Automašinos	Iš viso	%
1. Estija	1202	1956	3158	37,5
2. Latvija	1500	1816	3316	39,4
3. Lietuva	710	1238	1948	23,1
Iš viso:	3412	5010	8422	100,0

„Specialiajam kontingentui“ išvežti iš Baltijos šalių buvo pristatyta 1250 tonų benzino²⁹.

Be 8422 sunkvežimių, „specialiajam kontingentui“ Baltijos šalyse buvo paskirta 118 geležinkelio stočių, į kurias buvo pristatyti

4437 prekiniai vagonai, specialiai įrengti tremiamiesiems išvežti. 1949 m. kovo 25 d. pagal specialų signalą D-1 Baltijos šalyse bu-

vo suimtos 29 973 šeimos, iš viso 92 204 žmonės, kurie ir buvo nuvežti į surinkimo bei telkimo punktus.

8 lentelė. Operacijos „Priboj“ vyksmo 1949 m. kovo 28 d. 18 val. operatyvinė suvestinė³⁰

	Šeimų skaičius	Žmonių skaičius	
		bendras skaičius	%
Lietuva			
Pakelta	8 407	27 929	98,9
Pakrauta	8 012	25 951	
Išsiųsta ešelonų	20		
Latvija			
Pakelta	13 537	41 811	104,0
Pakrauta	13 537	41 811	
Išsiųsta ešelonų	31		
Estija			
Pakelta	7 743	20 134	103,2
Pakrauta		19 827	
Išsiųsta ešelonų	15		
Iš viso:			
Pakelta	29 687	89 874	102,3
Pakrauta	29 251	87 589	
Išsiųsta ešelonų	66		

Iš 8 lentelės matyti, kad iki kovo 28 d. 18 val. buvo „pakelti“ 89 874 žmonės, iš jų

87 589 (97,45%) buvo „pakrauti“ ir išvežti 60 ešelonų (86,9% išsiųstų ešelonų).

9 lentelė. Gyventojų trėmimas iš Baltijos šalių 1949 m.³¹

	Šeimų	Žmonių	%
1. Lietuva	9 518	31 917	33,7
2. Latvija	13 624	42 149	44,5
3. Estija	7 488	20 713	21,8
Iš viso:	30 630	94 779	100,0

Taigi iš 9 lentelės matyti, kad 1949 m. iš Baltijos šalių ištremta 30 630 šeimų, iš viso 94 779 žmonės. Jei tikėsime operacijos „Priboj“ vadovo ataskaita, kovo 25 d. buvo ištremta 29 873 šeimos, iš viso 92 204 žmonės. Taigi iš Baltijos šalių turėjo būti ištremtos dar 757 šeimos, iš viso 2775 žmonės (2,5%). Matyt, tai buvo šeimos (2,9%), kurioms pavyko laikinai pasislėpti nuo baudėjų, kurios

buvo per klaidą neištremtos ir kt.

Būsimųjų specialiųjų tyrimų uždavinys – nustatyti tremtinių tautinę ir socialinę sudėtį, jų išsilavinimą, kiek vaikų gimė tremtyje ir ar ilgai ištremtieji gyveno „specialiosiose gyvenvietėse“. Tačiau kai kurie prieinami nepatikrinti duomenys leidžia spręsti apie tremtinių lytį, amžių, apgyvendinimą ir pagrindines įdarbinimo vietas.

10 lentelė. Ištremtųjų iš Baltijos šalių 1949 m. lytis ir amžius³²

	Žmonių	%
1. Vyrai	25 708	27,1
2. Moterys	41 987	44,3
3. Vaikai	27 084	28,6
Iš viso	94 779	100,0

Ištremtųjų iš Baltijos šalių analizė pagal lytį ir amžių dar kartą rodo, koks klastingas buvo komunistinis okupacinis režimas. Iš 10 lentelės matyti, kad 72,9% tremtinių buvo

moterys ir jaunesni kaip 16 metų amžiaus vaikai. Vadinasi, du trečdaliai iš Baltijos šalių ištremto „klasinio priešo“ buvo moterys ir vaikai.

Jei tikėsime SSRS KGB pirmininko V. Čebrikovo 1988 m. rugsėjo 23 d. duomenimis, pateiktais SSKP CK politinio biuro komisijai apie ketvirtojo– šeštojo dešimtmečių represijas, į SSRS iš Baltijos šalių nuo 1941 iki 1953 m. buvo ištremti 195 707 žmonės³³ (neskaitant suimtų, priklausiusių sunaikin-

toms organizacijoms, sušaudytų). Vykdamt operaciją „Priboj“, buvo ištremta 94 779 (48,64%) žmonių. Papildoma kariuomenė, atsiųsta į Estiją ir Latviją, buvo evakuojama nuo balandžio 3 d. iki 8 d. ir į nuolatines dislokavimo vietas grįžo balandžio 11 d.

11 lentelė. 1949 m. iš Baltijos šalių ištremtų žmonių paskirstymas³⁴

Apgyvendinimo vieta	Šeimų	Žmonių	Vid. šeimos	% žm.
1. Krasnojarsko kraštas	3 671	13 823	3,76	14,6
2. Novosibirsko sritis	3 152	10 064	3,20	10,6
3. Omsko sritis	7 944	22 542	2,80	23,8
4. Amūro sritis	2 028	5 451	2,60	5,7
Iš viso ištremta	16 795	51 888	3,10	54,4
1949 m.	30 630	94 779	3,10	

Iš 11 lentelės matyti, kad išliko duomenys apie 54,4% ištremtųjų iš Baltijos šalių paskirstymą. 23,8% Baltijos šalių gyventojų buvo apgyvendinti Omsko srityje, maždaug tiek

pat Krasnojarsko krašte ir Novosibirsko srityje. 5,7% tremtinių buvo apgyvendinti Amūro srityje.

12 lentelė. 1949 m. ištremtųjų iš Baltijos šalių įdarbinimas³⁵

	Žmonių	%
1. Kolūkiai	75 790	80,0
2. Sovietiniai ūkiai	16 005	16,9
3. Pramonė	2 031	2,1
4. Miško paruošos	953	1,0
Iš viso:	94 779	100,0

Iš 12 lentelės sužinome, kad 96,9% ištremtųjų iš Baltijos šalių pradėjo dirbti labiausiai neperspektyvų raudonosios imperijos darbą – kolūkiuose ir sovietiniuose ūkiuose. Tik 2,1% pateko į pramonę.

Iš 1949 m. ištremtų žmonių iki 1950 m. gruodžio 31 d. mirė 4123 tremtiniai (4,54%). Tarp ištremtųjų buvo 2080 vaikų (2,3%). Tremtyje tuo metu gimė 903 vaikai³⁶.

Operaciją „Priboj“ gyrė ir jai pritarė komunistinės organizacijos ir komunistų partijos respublikų centro komitetai. Apskričių, rajonų ir miestų komunistų partijos komitetai svarstė „specialiųjų objektų pašalinimo“ operacijos rezultatus, dėkojo už puikų darbą³⁷. Latvijos KP(b) CK biuras apsvarstė puikius „buožių ir nacionalistinių elementų“ išvežimo iš Latvijos rezultatus. Posėdyje dalyvavo SSRS MGB vidaus kariuomenės Pabaltijo apygardos viršininkas generolas majoras Golovka.

Už „vyriausybės specialiosios užduoties“ įvykdymą buvo pagirta ir SSRS MGB vidaus kariuomenė. SSRS MGB vidaus kariuomenės 24-ojo jungtinio pulko (karinė dalis Nr. 3179) operatyvinėje suvestinėje Nr. 002 pažymėta, kad 1949 m. kovo 25 d. pulkas dalyvavo „vykdant specialiųjų objektų pašalinimo operaciją“³⁸ 12 Rytų Latvijos apskričių. SSRS MGB vidaus kariuomenės 5-osios jungtinės divizijos vado 1949 m. balandžio 4 d. įsakymu Nr. 00163 „Dėl įvykdytos operacijos rezultatų, susijusių su pulko operatyviniu aptarnavimu, ir dėl karių paskatinimo“ 14 žmonių buvo „apdovanoti asmenine nuotrauka, kuri buvo padaryta prie išskleistos pulko kovinės vėliavos“, 7 gavo 10 dienų atostogų, 274 kariai ir seržantai gavo padėką. Teistumas buvo panaikintas kapitonui V. Pugačiovui, kapitonui V. Pavlovskiui ir jaunesniajam leitenantui Kostrikovui³⁹. 1949 m. gegužės 12 d. SSRS MGB Lenino ordino Rau-

donosios vėliavos F. Dzeržinskio 1-osios motorizuotųjų šaulių divizijos vadas generolas majoras Pijaševs prašė vidaus reikalų kariuomenės Vyriausiosios valdybos viršininką generolą majorą P. Burmaką tarpininkauti, kad 84 šios divizijos karininkai būtų apdovanoti koviniais ordinais už drąsą ir didvyriškumą išvežant taikius Baltijos šalių gyventojus⁴⁰.

1949 m. gegužės 30 d. įsakymu Nr. 032 „Dėl užduoties vykdymo konvojuojant tremiamuosius divizijos konvojinių dalių ešelonais rezultatų“ buvo apibendrinti divizijos darbo rezultatai. Divizijos pulkai iš esmės puikiai susitvarkė su tremiamaisiais. Trūkumų pastebėta 132-ojo jungtinio pulko, „aptarnavusio“ Lietuvą, konvojų veikloje. Iš ešelonu Nr. 97360 Smolensko stotyje pabėgo 4 tremiamieji. Leitenantas Alolisenas patrauktas drausminėn atsakomybėn už tai, kad 1949 m. kovo 28 d. Ignalinos rajone iš ešelonu Nr. 97359 pabėgo 11 tremiamųjų ir buvo pagauti tik trys bėgliai. Iš ešelonu Nr. 97377 Minske pabėgo 6 tremiamieji, iš jų buvo pagauti 4. Eiliniai Nedelinas, Zacharovas ir Mendelevas gėrė degtinę ir leido pabėgti daugeliui tremiamųjų. Tačiau už gerą tremiamųjų pristatymą į paskirties vietą šiuo divizijos vado įsakymu buvo pareikšta padėka 392-ojo jungtinio pulko konvojaus viršininkui kapitonui Važinui ir kapitonui Mironščikui, taip pat 132-ojo jungtinio pulko konvojų viršininkams kapitonui Vasiljevui ir leitenantui Kuzmenkai⁴¹. Iš 329-ojo jungtinio pulko padėką gavo tarnybinių šunų, kurie surado bėglius tremiamuosius iš Estijos, būrio vadas.

Padėką už „specialiosios užduoties“ įvykdymą operacijos vadovams bei aktyviausiems dalyviams pareiškė ir SSRS vyriausybė. SSRS aukščiausiosios tarybos prezidiumo slapto įsaku „Dėl SSRS valstybės saugumo ministerijos ir SSRS vidaus reikalų ministerijos organų ir kariuomenės generolų, karininkų, seržantų bei eilinių apdovanojimo ordinais

ir medaliais“, kuris iš dalies buvo paskelbtas „Pravdoje“ 1949 m. rugpjūčio 25 d. ir rugsėjo mėn., „už sėkmingą vyriausybės specialiosios užduoties įvykdymą“ ordinais ir medaliais buvo apdovanota daugiau kaip šimtas žmonių. Raudonosios vėliavos koviniu ordinu apdovanoti 75 žmonės. Iš jų latviai – MGB pulkininkas Janis Vėveras, MGB majoras Ivanas Zujanas, milicijos pulkininkas Nikolajus Platkajis, kapitonas Pėteris Reingoldas, MGB generolas majoras Augustas Eglytis. Šiuo ordinu buvo apdovanoti estai – generolas majoras Borisas Kuma, pulkininkas Dmitrijus Gajeverė, lietuviai – pulkininkas Leonardas Martevičius, kapitonas Vincas Tutinas, kapitonas Šalmas-Jokūbas Mikelevičius. Pirmojo laipsnio Tėvynės karo ordinu buvo apdovanota daug čekistų, tačiau įsakas daugiau nebebuvo publikuojamas.

Per pastarąjį tūkstantmetį Baltijos tautos ir šalys buvo okupuotos kelių didžiųjų valstybių arba valstybių, kurios manė tokios esančios. Tik per pastarąjį šimtmetį komunistai tris kartus „išvadavo“ Baltijos tautas ir šalis. Tačiau nė viena pastarojo tūkstantmečio okupacinė valdžia, išskyrus 20 amžiaus abu totalitarinius režimus – nacizmą ir komunizmą, nevykdė genocido prieš Baltijos tautas. Pastarąją pusę šimtmečio komunistinis genocidas buvo nukreiptas prieš Baltijos šalių vietinius gyventojus, gyvenančius savo žemėje 7000–5000 metų. Tai buvo didžiausias Baltijos tautų naikinimas per jų istoriją, o jų naikinimo apogėjus – 1949 m. įvykdyta operacija „Priboj“.

Kai kurios išvados:

1. Masinė slapta baudžiamoji operacija „Priboj“ Baltijos šalyse, per kurią ištremta apie 100 tūkstančių žmonių, buvo suorganizuota komunistų partijos ir sovietinių valstybinių įstaigų iniciatyva.

2. Pažymėtina, kad tiek Osvencimo mirties stovykla bei kitos nacių stovyklos, tiek visiškai slapta operacija „Priboj“ labai pa-

našios ir pagal jų planavimą, ir pagal vykdymą.

3. Daugelis ūkiškai, visuomeniškai ir politiškai aktyvių žmonių 1944–1945 m. emigravo iš Baltijos šalių, buvo suimti arba žuvo mūšiuose tautinių partizanų būriuose, arba dar slapstėsi, todėl masinį trėmimą 1949 m. reikia vertinti ne kaip „klasinio priešo“ naikinimą, o kaip bausmę Baltijos tautoms už jų aktyvų ir pasyvų priešinimąsi trečiajai komunistinei Baltijos šalių okupacijai.

4. Visiškai slapta operacija „Priboj“, kai buvo masiškai tremiami Baltijos šalių gyventojai, yra komunistų partijos ir sovietinės vyriausybės okupacinės valdžios nusikaltimas žmonijai. Šiam nusikaltimui niekada negalios senaties terminas.

5. Komunistų partija ir sovietinė vyriausybė, vykdydamos operaciją „Priboj“, siekė:

- a) galutinai nuslopinti Baltijos tautų ginkluotąjį ir neginkluotąjį priešinimąsi okupacijai siekiant nepriklausomybės;
- b) palengvinti Baltijos šalių valstiečių prievartinį kolektyvizavimą;
- c) pašalinti iš Baltijos šalių gyventojus, kad būtų lengviau jas kolonizuoti.

SSRS MGB slaptumas ir dezinformaci-

jos skleidimas vykdant operaciją „Priboj“, nepaisant visuomenėje sklandžiusių gandų apie galimą „klasinio priešo“ trėmimą, davė laukiamų rezultatų, nes operacija praktiškai buvo vykdoma prieš gyventojus, nepasirengusius trėmimui. Nors dezinformacijos srityje SSRS MGB pirmavo pasaulyje, tačiau visiško slaptumo nepavyko pasiekti daugiausia todėl, kad visuomenė buvo įžvalgi, be to, visur klaidžiojo trėmimo šmėkla.

Neseniai Maskvoje išleistas straipsnių rinkinys „Budeliai neapsitaškę krauju“, kuriame atskleisti komunistų valdžios ir jos garsiųjų čekistų juodi darbai. Neaptaškytos krauju ir čekistų bei jų pagalbininkų komunistų rankos ir Baltijos šalyse, kuriose komunistų okupacijos metu nukentėjo kas trečias šių šalių pilietis. Todėl Baltijos šalyse turi būti vykdomi moksliniai tyrimai, organizuojamos mokslinės diskusijos, konferencijos ginkluotajam ir neginkluotajam pasipriešinimui tirti. Šiuos tyrimus pirmiausia turėtų finansuoti valstybė. Morališkai ir kitaip nepasmerkus komunistinio režimo, neįmanoma įveikti okupacinės praeities, taip pat atkurti demokratijos Baltijos šalyse.

Nuorodos

¹V. Čebrikov, „O vyselenii v 40–50 godach nekotorych kategorij graždan iz zapadnyh rajonov SSSR. 23.09.88“, *Istočnik*, 1996, Nr. 1, s. 137–138.

² Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 38650.

³ RVKA, f. 38657.

⁴ Ibid., f. 38671.

⁵ Ibid., f. 38672.

⁶ Ibid., f. 38673.

⁷ Ibid., f. 38686.

⁸ Ibid., f. 38058.

⁹ Ibid., f. 38650, ap. 1, b. 408. Saugojimo laikas nuolatinis.

¹⁰ Operacijos „Priboj“ dokumentai, 1949 m. vasario 28 d. – rugpjūčio 23 d. Visiškai slapta. Ypatingai svarbūs. Byla be numerio, saugojimo laikas nuolatinis, RVKA, f. 38650, ap. 1, b. 408, l. 45–65.

¹¹ Estijos, Latvijos ir Lietuvos SSR įvykdytos operacijos „Priboj“ ataskaitinis žemėlapis, 1949 m. Slapta, ibid., l. 432.

¹² Ibid., l. 428–442.

¹³ Ibid., l. 3.

¹⁴ Ibid., l. 48.

¹⁵ SSRS MVD konvojinės kariuomenės 48-osios divizijos įsakymai, 1949 m. sausio 6 d. – rugpjūčio 27 d. Visiškai slapta, ibid., b. 39, l. 2–3.

¹⁶ Slaptieji divizijos įsakymai, 1949 m. sausio 4 d. – gruodžio 29 d., ibid., b. 40, l. 21–23.

¹⁷ Op. cit., ibid., l. 47.

¹⁸ Visiškai slapta. Ypatingai svarbu, ibid., f. 38650, ap. 1, b. 408, l. 31.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., l. 32.

²² Ibid., l. 292–293.

²³ Ibid., l. 292–294.

²⁴ Vilianų, Alūksnės, Jekabpilio, Ilūkstės, Jelgavos, Talsu rajonai.

²⁵ Ibid., l. 280–287.

²⁶ Visiškai slapta. Ypatingai svarbu. Bendra jėgų ir priemonių, pasitelktų operacijai „Priboj“ vykdyti trijose respublikose, suvestinė, ibid., l. 47.

²⁷ Antrasis variantas. Visiškai slaptai. Ypatin-
gai svarbu. Apskaita, kiek reikia operatyvininkų,
liaudies gynėjų ir sovietinio partinio aktyvo Latvi-
jos Respublikoje vykdant operaciją „Priboj“, ibid.,
l. 10

²⁸ Estijoje – 17, Latvijoje – 30, Lietuvoje – 56 ir
operacijos vadovų grupėje – 3 karininkai.

²⁹ Estijai – 400 tonų, Latvijai – 600 tonų, Lietu-
vai – 250 tonų benzino.

³⁰ „KD“ pranešimas. Visiškai slaptai. Draugui
S. Ogoļcovui. Operacijos „Priboj“ vyksmo 1949 m.
kovo 28 d. 18 val. operatyvinė suvestinė. Priėmė Bur-
makas, perdavė Doncovas (Dmitrijevas), RVKA,
f. 38650, ap. 1, b. 408, l. 124.

³¹ Dokumentų iš Rusijos archyvų kopijų kolek-
cija Londono universitete.

³² Ibid.

³³ V. Čebrikov, op. cit., s. 137–139. (Rusijos Fe-
deracijos Prezidento archyvas, f. 3, ap. 108, b. 526,
l. 4–8. Originalas.)

³⁴ Dokumentų iš Rusijos archyvų kopijų kolek-
cija Londono universitete.

³⁵ Ibid.

³⁶ Spravka o količestve vyselencev, *Špion*, Mosk-
va, 1994, Nr. 2 (4), s. 62.

³⁷ Latvijos KP(b) Maduonos srities komitetas
padėkojo 5-osios jungtinės divizijos 24-ajam jungti-
niam pulkui, kuris „aptarnavo“ Rytų Latviją (pulko
štabas buvo Maduonoje), RVKA, f. 32916, ap. 1, b.
24, l. 249, 355.

³⁸ Mėnesinės operatyvinės suvestinės, praneši-
mai apie kovinę ir operatyvinę veiklą 1949 m. sau-
sio 1 d. – gruodžio 31 d., ibid., l. 97, 355 ir kt.

³⁹ Ibid., b. 143, l. 52–55.

⁴⁰ Operacijos „Priboj“ medžiaga, ibid., f. 38650,
ap. 1, b. 408, l. 321–326.

⁴¹ Slaptieji divizijos įsakymai, 1949 m. sausio
4 d. – gruodžio 29 d., ibid., f. 38058, ap. 1, b. 4, l.
78–80.

Heinrihs Strods

TOP SECRET DEPORTATION OPERATION OF THE POPULATION OF THE BALTIC COUNTRIES IN FEBRUARY 25–AUGUST 23, 1949

Summary

Genocide of the Baltic people was promulgated through
a top secret operation of MGB of March 25, 1949 under
code name “Priboj” (The Surf). The operation was
ordered by the VKP(B) CK of the USSR and the
Council of Ministers. Up to 100 000 Latvians, Estonians
and Lithuanians were exiled from their homelands
during the operation. Many of economically, socially
and politically active people in 1944–1945 either
emigrated from their countries or were imprisoned, or
perished fighting in national guerrilla detachments or

still were in hiding. Consequently the deportations of
1949 should not be named as the annihilation of “class
enemy” of the Soviet State but rather as the punishment
of the Baltic nations for their active and passive
resistance against communist occupation of Baltic
countries. This top secret operation of deportations of
the residents of Baltic countries is the crime against
humanity executed by the Communist party and the
Soviet government. The term of prescription shall never
be applied to the crime.

Centrinio karo archyvo fondų dokumentai apie Lenkijos kariuomenės karininkų politines represijas (1944–1956)

Lenkijos kariuomenės istorija po Antrojo pasaulinio karo glaudžiai susijusi su sistema, kuri kelerius metus valdė ne tik Lenkiją. Tai – vadinamojo stalinizmo sistema. Ši sąvoka susijusi su tam tikra vertybių ir visuomeninių bei ekonominių santykių sistema ir gali sukelti daug prieštaravimų. Vis dėlto paprastai vartojama „stalinizmo“ sąvoka siekiant apibūdinti politinį valdymo modelį, kai įvesta despotiška asmenybės diktatūra policijai, partijai ir administraciniam valstybiniam aparatui padedant. Be kita ko, stalinizmui Lenkijoje būdingas siekimas per politines, visuomenines ir ūkines struktūras sukurti panašų į sovietų valstybės modelį. Stalinizavimo procesas apėmė ir kariuomenę.

Lenkijos kariuomenė buvo labai svarbus elementas, daręs poveikį valstybės vidaus situacijai, taip pat iš dalies užsienio politikai. Antidemokratinei politinei santvarkai palaikyti Lenkijos Liaudies Respublikos valdžia nedvejodama panaudodavo kariuomenę. Komunistų partija visiškai kontroliavo Lenkijos kariuomenę, ir ji buvo vienas svarbiausių elementų, kuriais partija grindė savo valdžią. Kariuomenė turėjo slopinti režimui priešiškas politines jėgas, ir ji tai darė. Todėl iš jos gretų pirmiausia reikėjo pašalinti nepageidaujamus elementus. Lenkijos kariuomenėje nebuvo vietos karininkams ir kareiviams, kurių karinė praeitis nesusijusi su kariųjų organizacijomis. Pirmiausia tai lietė Armijos krajos (Armia krajowa, AK) narius, Nacionalines ginkluotąsias pajėgas (Narodowe sily zbrojne, NSZ) ir kitas organizaci-

jas, kurios per karą buvo pavaldžios Lenkijos vyriausybei Londone. Dauguma jų narių nuo 1944 m. vidurio įstojo į Lenkijos kariuomenės 1-osios ir 2-osios armijų gretas. Įtartinais politiniu atžvilgiu ir potencialiais šnipais buvo laikomi taip pat Lenkijos ginkluotųjų pajėgų (*Polskie sily zbrojne, PSZ*) Vakaruose kariai, nusprendę grįžti į tėvynę. Buvo sekami ir agentūriškai apdorojami taip pat kariai – buvę hitlerinių koncentracijos stovyklų karo belaisviai.

Siekiant Lenkijos kariuomenę tvirtai susieti su valdžia ir padaryti taip, kad ji būtų visais atžvilgiais efektyvi tam tikrų politinių sprendimų vykdytoja, buvo stengiamasi įtraukti į partiją kariškius. Iki 1948 m. partija veikė kariuomenėje neoficialiai, paskui buvo įkurti įvairių lygių partijos komitetai.

Kadangi kariuomenė pirmiausia privalėjo tarnauti darbininkų klasei, ji turėjo atitikti dominanto klasinį principą, t.y. jos pagrindą turėjo sudaryti darbininkai ir valstiečiai. Į tai buvo ypač atsižvelgiama vertinant karininkų kadrus. Tokį įvertinimą neoficialiai atliko Lenkijos kariuomenės Kadro departamentas 1949 m., ir tas įvertinimas turėjo lemiamą reikšmę tam tikrose sferose. Nuo to laiko karininkai buvo suskirstyti į klasiniu atžvilgiu patikimus, svetimus ir priešus. Patikimi – tai pirmiausia Lenkijos liaudies kariuomenės auklėtiniai, darbininkų, amatininkų, nenaudojusių samdomosios darbo jėgos, smulkiųjų tarnautojų ir valstiečių, turinčių ne daugiau kaip 10 ha žemės, sūnūs. Klasiniu atžvilgiu svetimi buvo smulkiųjų

valdininkų ir dirbančių samdomųjų inteligentų, amatininkų, samdančių ne daugiau kaip 3 darbininkus, sūnūs, taip pat atsargos karininkai iki 1939 m., nesvarbu, kokios jie kilmės. Klasiniais priešais buvo laikomi pirkliai, rangovų, aukščiausiųjų valdininkų iki 1945 m., Vidaus reikalų ministerijos tarnautojų ir kadrinių karininkų iki 1939 m., savarankiškai dirbančių inteligentų, dvarininkų ir valstiečių, turinčių daugiau kaip 15 ha žemės, taip pat buvusios Lenkijos kariuomenės šalyje ir užsienyje kadrinių karių, nesvarbu, kokios jie kilmės, ir atsargos kareivių, kilusių iš „priešiškos“ aplinkos, sūnūs.

Maždaug 1945 m. iš kariuomenės pradėta šalinti „priešiškus ir svetimus“ elementus, bet ši akcija buvo suaktyvinta vėliau, po 1948-ųjų. Vien 1949–1954 m. atleista apie 10 000 karininkų dėl to, kad netiko „organizaciniu atžvilgiu“. Iš jų 1200 atleisti dėl politinių priežasčių, o svarbiausi kaltinimai buvo tokie: „2-ojo skyriaus tarnautojas“ (tai Lenkijos kariuomenės Vyriausiojo štabo žvalgybos skyrius), „buvęs policininkas“, „Vakarų gerbėjas“, „susijęs su sanacija“. Atleistieji karininkai buvo pakeičiami sovietiniais karininkais.

Anksčiau minėtas Lenkijos kariuomenės karių skatinimas stoti į partiją susijęs su tuo, kad tarp kareivių ėmė plisti nacionalistinės nuotaikos. Tuo metu per politinius mokymus vis dažniau buvo kritikuojama Lenkijos II Žečpospolitos istorija (1918–1939 m.), taip pat karininkai, tarnavę Lenkijos ikikarinėje kariuomenėje.

Gerokai išsiplėtė Lenkijos kariuomenės Informacijos vyriausiosios valdybos (IVV) agentūros tinklas, padaugėjo slaptųjų informatorių, o IVV 1949 m. tapo pavaldi naujam nacionalinės gynybos ministrui maršalui Konstantinui Rokosovskiui. Kaip tik jo sprendimu buvo suimami Lenkijos kariuomenės vyresnieji karininkai, kuriuos IVV organai anksčiau buvo paskelbę „klasinais priešais“. Taip pat uoliai dirbo Lenkijos kariuomenės Vyriausiosios politinės valdybos organai ir jos visų lygių poskyriai.

Dešinėsios nacionalistinės pakraipos šalininkų kariuomenėje ieškojimų tikslas buvo organizuoti didelius parodomuosius politinius procesus, o pirmieji įtariamieji ginkluotosiose pajėgose buvo Lenkijos ginkluotųjų pajėgų Vakaruose ikikariniai karininkai, Armijos krajobos kariai. Po pirmųjų teismo bylų prieš gen. Stanislavą Tatarą, plk. Marianą Utniką ir plk. Stanislavą Novickį buvo kitos bylos. 1951 m. prasidėjo „samokslininkų organizacijos kariuomenėje vadovų“ procesas ir kartu vadinamųjų atskalūnų procesai. Tarp daugelio kaltinamiesiems pateiktų kaltinimų buvo šnipinėjimas, apibrėžtas kaip „diversinė šnipinėjimo“ veikla prieš Lenkiją.

Centrinis karo archyvas (*Centralne archiwum wojskowe, SAW*) ir jo fondai visada buvo susiję su šalies ir Lenkijos kariuomenės istorija. Dėl svarbių permainų, kurias lėmė užsienio ir vidaus priežastys, kito archyvo vieta ir vaidmuo kariuomenės struktūroje, jos taip pat darė poveikį karinio archyvinio fondo formavimui ir panaudojimui. Centriniam karo archyve saugomi dokumentai buvo ne tik istorinių šaltinių bazė karo istorikams. Stalinizmo laikotarpiu juos labai plačiai naudojo represinio aparato įstaigos kaip įrodymus, patvirtinančius atskirų asmenų kaltumą.

Nuo 1989 m. CKA fonduose yra ne tik minėta archyvinė kompromituojanti medžiaga, kuri tada buvo naudojama kaip kaltės įrodymai teismo procesų metu, bet ir tardymo įstaigose sudaryti dokumentai. Todėl juos galima moksliskai tyrinėti, nors didelė dalis archyvinės medžiagos buvo sunaikinta anksčiau, dar prieš atiduodant ją į Centrinį karo archyvą.

Palyginti išsami informacija šia tema – represijų prieš Lenkijos kariuomenės karininkus tema – yra sukaupta išlikusių Informacijos vyriausiosios valdybos dokumentų archyvine fonde. Pirmiausia reikia paminėti dokumentus, susijusius su vadovavimu: IVV viršininko įsakymai, potvarkiai, direktyvos ir aplinkraščiai dėl karininkų aplin-

kos, kuria itin domėjosi karinė kontržvalgyba, sekimo.

Represijos prieš Armijos krajevos karius, jos organizacijas ir ginkluotus būrius, palaičiusius ryšį su Nacionaline partija (*Stronnictwo narodowe*), be kita ko, yra susijusios su keliais potvarkiais: tai 1946 m. spalio 17 d. potvarkis, įpareigojantis pavaldžius Informacijos valdybos organus sekti AK bei organizacijos „Laisvė ir nepriklausomybė“ (*Wolność i Niezawistość, WiN*) narius; 1946 m. lapkričio 22 d. potvarkis, įsakantis sekti kiekvieną karininką, kuris praeityje buvo AK auklėtinis; aplinkraštis „Dėl akcijos „3“, taip pat „WiN“ struktūros ir uždavinių“; aplinkraštis „Dėl kontržvalgybos darbo ir su juo susijusių uždavinių“. Labai daug sekimo planų, pranešimų ir raportų operatyvinio-agentūrinio bei tardymo darbo klausimais. Čia reikia paminėti IVV Skrobovo lagerio (netoli Liublino) dokumentus. Tame lageryje buvo kalinami suimti Lenkijos kariuomenės karininkai, buvę Armijos krajevos nariai. Nuo 1945 iki 1948 m. suimti 382 AK nariai ir 163 WiN nariai, iš karo tarnybos atleisti 2142 karininkai, priklausę AK, taip pat užvestos 2705 kontrolės ir priežiūros bylos buvusiems AK nariams.

Kiti dokumentai rodo represinę veiklą prieš Vakarų šalyse buvusių Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius. Šia kryptimi buvo intensyviausiai dirbama nuo 1945 m. birželio iki 1946 m. gruodžio mėn. Šiai problematikai skirtuose norminiuose dokumentuose vienareikšmiškai nustatyta, jog tie kariai yra šnipai arba potencialūs kandidatai į anglų ir amerikiečių žvalgybos agentus. Įsakyta aktyviau stebėti šią sferą ir joje tvyrančias nuotaikas. IVV išleista keletas potvarkių ir instrukcijų, kaip „filtruoti“ buvusius Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius, kurie grįžo į tėvynę (mėginant surasti LGP žvalgybos ir anglų žvalgybos (*Intelligence Service*) agentus). Tuose dokumentuose šiems asmenims taip pat iškeltas kaltinimas, kad jie bendradarbiavo su vokiečių pogrindžiu. IVV archyviname fonde išliko daug dokumentų, susi-

jusių su akcijos prieš buvusius Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius rengimu, be kita ko, agentūrinių-operatyvinių priemonių planai, pranešimai apie operatyvinį darbą su grįžusiais iš Italijos ir Anglijos generolo Vladislavo Anderso armijos nariais; daug pranešimų apie įtariamų asmenų sekimą ir priežiūrą, tardymo bylų kontroliniai dokumentai, kaltinamųjų, įtariamųjų, taip pat liudytojų tardymo protokolai. Tie dokumentai įforminti kaip saugojimo vienetai, kurių antraštės atskleidžia jų turinį, pavyzdžiui: „Susirašinėjimas – anglų žvalgyba“, „Dokumentai apie asmenis, grįžusius iš Anglijos ir Italijos“. 116 kontrolės ir priežiūros bylų, kurias vedė IVV organai prieš Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius, rezultatas buvo su laikymas arba atleidimas iš kariuomenės už drausmės pažeidimą.

Buvusios ikikarinės kariuomenės karių, kurie karo metu buvo vokiečių stovyklų karo belaisviai, represavimas atsispindi kai kuriuose jau 1945 m. išleistuose IVV potvarkiuose. Jie rodo, kad tarp grįžtančių į Lenkiją buvusių karo belaisvių yra hitlerinės Vokietijos ir anglų žvalgybos agentų, taip pat Lenkijos vyriausybės emigracijoje agentų. 1946 m. daugiau kaip 1000 kontrolės ir priežiūros bylų buvo užvesta buvusiems karo belaisviams, daugiau kaip 900 – karininkams. Pagal IVV nurodymus demobilizuojant karininkus 1946 m. pirmiausia buvo orientuojamasi atleisti ikikarinius karininkus ir repatriantus iš gen. Anderso armijos.

Dauguma IVV dokumentų susiję su represijų banga kariuomenėje 1948–1951 m. Be vadovybės dokumentų, išliko tardymo, apklausos vykdymo planai, agentūrinio-operatyvinio darbo planai, šnipinėjimu įtariamų asmenų išaiškinimo planai. Yra daug pranešimų ir raportų apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1951–1952 m., daugiatomiai liudytojų apklausos protokolai vadinamajame Lenkijos kariuomenės generolų procese. Tarp IVV dokumentų taip pat yra sekimo bylos, kurias vedė centriniai karinės informacijos organai ir karinių apygardų informaci-

jos valdybos, suimtųjų sąrašai ir registracijos dokumentai, IVV Varšuvos 1947–1954 m. kalėjimo dokumentai. Atkreiptinas dėmesys į operatyvinių tardymo ir agentūrinių bylų, kurias vedė karinių apygardų informacijos valdybos, dokumentaciją: išaiškinimo, apklausos, tardymo planai, agentūriniai pranešimai, apklausos protokolai, taip pat kaltinamieji aktai ir nuosprendžiai.

Anksčiau minėtą IVV ir jos vietinių organų dokumentaciją, susijusią su represijomis, papildė apkaltintų karininkų, taip pat jų persekiotojų ir teisėjų asmens bylos, karinių teismų ir prokuratūros archyviniai dokumentai. Svarbi ir pačios IVV kanceliarinė dokumentacija, kuri detaliai atskleidžia tam tikrą veiklą – nuolatinį teroro organizavimą.

1944–1956 m. represijos Lenkijos istoriografijoje vadinamos „stalininėmis represijomis“. Tai tragiškiausias laikotarpis Len-

kijos kariuomenės istorijoje po Antrojo pasaulinio karo. Daug dokumentų, tiesiogiai susijusių su nusikalstama totalitarinio režimo veikla, sunaikinta. Išlikę archyviniai dokumentai atskleidžia represinių įstaigų organizacines struktūras, veiklos tikslus ir metodus, taip pat parodo kaltininkus – karinės informacijos organų karininkus, teisėjus ir prokurorus.

Lenkijos kariuomenės represijų problema ateityje turi būti nuodugniai mokslškai ištirta. Demokratėjimo procesas, politinių sistemų Rytų Europos šalyse pertvarkymas sudaro palankias sąlygas moksliniams archyvinų dokumentų tyrimams. Iki šiol slapti fondai tapo prieinami istorikams, todėl šia tema jau parašyta daug mokslinių disertacijų, bet dar daug problemų laukia savo tyrėjų.

Wanda Krystyna Roman

CENTRAL WAR ARCHIVE DOCUMENTS ABOUT THE REPRESSION AGAINST MILITARY OFFICERS OF POLISH ARMY IN 1944–1956

S u m m a r y

The history of Polish Army after the World War II is closely connected with the system under control of which for some years Poland was not the only one country. It was the so called Stalin's system. Polish Army was a very important element, which exerted an influence on interior situation of the country and partly on foreign policy. The Government of the Republic of Poland did not hesitate to use the army to uphold the anti-democratic political system. The army was used to suppress political forces hostile to the regime. This is the reason why undesirable elements were eliminated from the ranks. Undesirable military officers and soldiers were those, whose past histories were not related with leftist organisations. First of all this include the members of Armia Krajowa, Narodowe Siły Zbrojne and organisation, that were subordinate to the

Government of Poland in London during the WWII. Ten thousand officers alone in 1949–1954 were dismissed.

The repression of 1944–1954 is called "Stalin's repression" by the historians of Poland. This period is the most tragic period for Polish Army after WWII. Many documents related to the criminal activities of the Soviet totalitarian regime were been destroyed. Those that survived disclosed the structure of repressive institutions, their goals and methods. The history of the of the repression of the Polish Army by the Soviets needs a thorough scientific investigation. Present process of democratisation and restructuring in Eastern Europe creates positive conditions for scientific research of the surviving archives.

Latvijos SSR MGB specialiosios grupės ir specialieji agentai kovoje su tautinėmis ginkluotomis formuotėmis (1946–1953)

Siekdami nuslopinti Latvijos tautinio pasipriešinimo sąjūdį, sovietiniai valstybės saugumo organai turėjo imtis ypatingų priemonių. Nustatyta, kad tautinio pasipriešinimo sąjūdį valstybės saugumo organai efektyviausiai galėjo triuškinti ne tiesioginėmis karinėmis operacijomis, o panaudodami slaptus operatyvinio darbo metodus.

1944–1945 m. Latvijoje su ginkluotomis pasipriešinimo grupėmis kovojo NKVD (nuo 1946 m. kovo mėn. – MVD) Kovos su banditizmu skyrius (OBB), kuris turėjo gerai parengtą agentų ir informatorių aparatą.

Nuo 1947 m. kovo 1 d. kovoti su nacionalistiniu pagrindžiu buvo pavesta MGB, tuo tikslu buvo įsteigtas 2-N skyrius.

Latvijos SSR valstybės saugumo organų operatyvinė veikla buvo neįmanoma be agentūros, o kova su tautiniais partizanais – be specialiųjų agentų ir iš agentų smogikų sudarytų grupių.

Savo referate nagrinėsiu agentų smogikų specialiųjų grupių veiklą Latvijoje nuo 1945 iki 1956 metų. Atkreipsime dėmesį į specialiųjų grupių veiklos metodus ir evoliuciją, taip pat į tai, kuo jų veikla skyrėsi nuo specialiųjų grupių veiklos Lietuvoje. Mokslinį temos tyrimą apsunkina tai, kad Latvijoje išliko labai mažai dokumentų apie specialiųjų grupių veiklą. Daugiausia tai – NKVD ir MGB įsakymai, taip pat informacija iš Latvijos KGB baudžiamųjų bylų apie retus buvusių agentų smogikų teismo procesus ir kitų KGB baudžiamųjų bylų.

Žinoma, remiamasi ir žiniomis iš tų Latvijos KGB baudžiamųjų bylų (jų būta nedaug), kai buvo teisiami buvę agentai smogikai. Bet daugiausia informacijos mes, Totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro darbuotojai, semiamės iš liudininkų – tautinių partizanų ir jų rėmėjų – pasakojimų.

Su Lietuvoje veikusių sovietinių specialiųjų grupių metodais mus supažindina mūsų kolegos iš Lietuvos Mindaugo Pociaus darbas „MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m.“¹

1944 m. Sovietų Sąjunga antrą kartą okupavo Latviją. Įkandin Raudonosios armijos dalinių čia tuojau atskubėjo sovietinių vidaus reikalų ir valstybės saugumo komisariatų, taip pat armijos kontržvalgybos „Smerš“ skyriai.

1944 m. gegužės 26 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas Semionas Bedikas pasirašė pirmąją Latvijoje žinomą antrosios okupacijos laikotarpio saugumo organų direktyvą, kuriai pritarė ir LSSR NKGB viršininkas Augustas Eglytis. Toje direktyvoje abiem komisariatams buvo įsakyta atvykus į dislokacijos vietą pradėti naikinti partizanus, arba, vartojant sovietinio režimo terminologiją, banditų gaujas². Direktyvoje nurodyta panaudoti vidaus agentus ir maršrutinius agentus. Tačiau nei šioje, nei kitose iki 1946 m. išleistose direktyvose dar nekalbama apie agentų smogikų ir iš jų sudarytų specialiųjų grupių panaudojimą.

Pirmąsias žinias apie specialiųjų grupių veiklą Latvijoje randame LSSR NKVD komisaro A. Eglyčio ir LSSR NKGB komisaro Alfonso Noviko 1946 m. rugpjūčio 27 d. direktyvoje, kuri buvo išsiuntinėta visiems NKVD ir NKGB skyrių viršininkams. Direktyvoje pažymėta, kad Alūksnės apskrities NKGB skyriaus ryšiai su NKVD specialiąja grupe yra silpni³. Stebina tai, kad direktyva išleista taip vėlai, nepaisant smarkaus priešinosi sovietiniam režimui 1944–1945 m. Dėl nesuderintų NKVD ir NKGB veiksmų specialioji grupė 1945 m. apskritai negalėjo dalyvauti kovoje su partizanais Alūksnės apskrityje.

Kova su pasipriešinimo sąjūdžiu Latvijoje ypatinga tuo, kad pirmąją specialiąją grupę kovai su tautiniais partizanais sukūrė ne valstybės saugumo organai, o LKP(b). LKP(b) CK sušaukė apskričių, miestų ir rajonų komitetų sekretorių posėdį, kuriame svarstė, kaip kovoti su tautiniais partizanais. Be kitų idėjų, LKP(b) CK sekretorius Janis Kalnberzinis posėdyje pažymėjo, kad prieš tautinius partizanus reikia panaudoti tuos raudonuosius partizanus, kurie Antrojo pasaulinio karo metu kovėsi prieš okupacinį režimą⁴. Toks nutarimas buvo priimtas tikriausiai todėl, kad raudonieji partizanai:

- 1) žinojo vietos sąlygas,
- 2) mokėjo latvių kalbą,
- 3) buvo susipažinę su partizaninio karo ypatybėmis,
- 4) miestuose dislokuoti sovietinės kariuomenės daliniai negalėjo efektyviai kautis su miško broliais, kurių buvo kiekvieno valsčiaus miškuose.

LKP(b) CK 1945 m. kovo 28 d. nutarimu pritarė tam, kad būtų sukurtas „būrys kovai su banditizmu, kurį sudarytų 100 buvusių aktyvių partizanų“⁵. Komunistų partijos nutarimu tas būrys, arba specialioji grupė, veiklą pradėjo Maduonos apskrityje, kur, LKP(b) CK nuomone, miško broliai ypač aktyviai veikė. Trūkstant dokumentų, partinio būrio, kuris skirstėsi į grupes, veikla nėra visiškai

aiški. Nenuginčijamas tas faktas, kad būrys fiziškai sunaikino 27, suėmė 39 tautinio pasipriešinimo dalyvius ir daugiau kaip 20 jų rėmėjų, taip pat nužudė mažiausiai vieną rėmėją Rytų Latvijoje⁶.

Tačiau tebėra neaišku, ar svarbiausias minėto būrio maskuotės metodas buvo apsimetinėti miško broliais, ar agentai smogikai tik epizodiškai vaizduodavo miško brolius.

Būrio vado pavaduotojas Z. Vasiliuonukas nurodo, kad jo pogrupis „vaidino“ banditus ir 1945 m. rugsėjo 4 d. dalyvavo nesėkmingoje operacijoje prieš tautinius partizanus Jekabpilio apskrities Elkšnių valsčiuje, tačiau dviejose rastose specialiosios grupės veiklos ataskaitose Vasiliuonukas neaiškiai kalba apie specialiosios grupės taktiką. Tautinis partizanas Voldemaras Balanda savo atsiminimuose rašė, kad būrio grupės „<...> užpuлдavo valstiečių vienkiemius ir liepdavo juos maitinti...“⁷ Specialiųjų grupių nariai tikriausiai apsimesdavo miško broliais, nes nenorėjo, kad juos demaskuotų vietiniai gyventojai, kurių dauguma rėmė tautinius partizanus.

– V. Balandos teigimu, raudonieji partizanai ataskaitose pagražindavo faktinę savo veiklą. Antai ataskaitoje apie Maduonos apskrities Grašių valsčiaus Spruktų vienkiemio užpuolimą 1945 m. birželio 25 d. rašoma, kad kovoje su tautiniais partizanais žuvo 4 specialiosios grupės smogikai ir 8–10 partizanų⁸. Tačiau V. Balanda atsiminimuose rašo, kad troboje buvo tik vienas partizanas – Ernestas Stradinis ir jo motina. Specialiosios grupės agentai juos abu nušovė⁹.

1945 m. lapkričio 4 d., artėjant spalio revoliucijos metinėms, specialusis būrys buvo išformuotas¹⁰. Apie tikrąsias būrio išformavimo priežastis galima tik spėlioti. Veikiausiai tai padaryta todėl, kad apie grupės veiklą žinojo pernelyg daug vietinių gyventojų, ir žinios apie specialiuosius agentus galėjo pasklisti tarp miško brolių.

Latvijos NKVD nuo 1944 m. rugsėjo 20 d. pradėjo kurti operatyvines grupes¹¹. Tokią

grupę sudarydavo 3–4 operatyviniai darbuotojai, NKVD kariuomenės būrys ir operatyvinio darbuotojo vadovaujami vietiniai strībai. Reguliariosios kariuomenės apskrities skyrius paprastai laikydavo rezerve vieną visiškos kovinės parengties būrį, kad šis bet kurią akimirką galėtų ateiti į pagalbą operatyvinėms grupėms.

Tačiau, kaip matyti iš SSRS valstybės saugumo komisaro pavaduotojo B. Kobulovo ir Latvijos saugumo organų vadovų 1945 m. rugsėjo 1 d. įsakymo, operatyvinių grupių ryšys su kariuomene buvo silpnas: „<...> kariuomenės padaliniai, neturėdami iš NKVD–NKGB apskričių skyrių konkrečių duomenų apie gaujų dislokacijos vietas, daugiausia tik šukuodavo vietovę; žinoma, tai negalėjo duoti gerų operatyvinių rezultatų...“¹² Vien kariuomenės jėgomis atliekamos operacijos prieš miško brolius buvo nesėkmingos; tai rodo didžiausios partizaninio karo istorijoje kautynės, įvykusios Abrenės apskrities Stampakių pelkėse 1945 m. kovo 2 d., kai kariuomenė neįstengė nugalėti Latvijos tautinių partizanų junginio, kuriame buvo 360–400 žmonių¹³. Kad kariuomenės operacijos yra neefektyvios, patvirtino ir tų pat metų gruodžio 24 dienos įvykiai kitame regione – Kuržemėje, Rumbo valsčiuje netoli Kuldygos: 20 A. Legzdinio grupės partizanų įsitvirtino bunkeriuose ir beveik parą gynėsi nuo puolančios kariuomenės. Kariuomenės operacijų neefektyvumą rodo ir kautynės su Evaldo Pakulio grupės partizana: 1945 m. gruodžio 24 d. grupė užėmė Kabilo miestą ir parą jame laikėsi¹⁴.

Nelabai rezultatyvi operatyvinių grupių veikla atsispindi ir valstybės saugumo organų 1946 metų dokumentuose.

Antai LSSR vidaus reikalų ministro 1946 m. liepos 23 d. įsakymu Nr. 0072 kovai su Jaunzemo ir Arvido Silinio grupėmis Ilūkstės apskrityje buvo sukurtos dvi operatyvinės grupės¹⁵. MVD tų pat metų lapkričio 29 d. įsakyme pažymima, kad tos grupės dirba prastai: kadangi operatyvinės grupės

net nesugebėjo sužinoti partizanų buvimo vietos, įsakyta sukurti specialiąją grupę, kuri susidorotų su Jaunzemo ir Silinio partizana:is¹⁶.

Minėtos priežastys paaiškina, kodėl valstybės saugumo organai 1946 m. daugiausia vilčių dėjo į gerai užsikonspiravusias specialiąsias grupes, kurios buvo sudaromos iš agentų smogikų – daugiausia užverbuotų tautinių partizanų. Tokios specialiosios grupės veikė kur kas sėkmingiau. Pirmoji didelė specialiųjų grupių operacija buvo įvykdyta Vetalvos valsčiuje 1946 m. liepos 2 d. naktį. Tą naktį 4 agentai smogikai nužudė 10 miegančių Richardo Parupo grupės partizanų. Minėti 4 specialieji agentai iš pradžių apsimetė esą Latvijos tėvynės gynėjų (partizanų) sąjungos nariai. Po antrojo draugiško susitikimo specialieji agentai užpuolė R. Parupo grupę. Šią operaciją kaip puikios veiklos pavyzdį LSSR MVD paminėjo 1946 m. rugsėjo 30 d. direktyvoje Nr. 143 „Dėl buvusių banditų ir nelegalų panaudojimo agentais smogikais kovoje su banditizmu“¹⁷. Direktyva buvo išsiuntinėta visiems ministerijos miestų ir apskričių skyrių viršininkams.

Vienas iš keturių minėtos grupės specialiųjų agentų slapyvardžiu Kalas (*Kāls*; Latvijos Respublikos prokuratūra nustatė, kad tai – Janis Klimkanis) anksčiau veikė kaip vidaus agentas. Jam padedant 1946 m. vasario 9 d. sunaikintas Latvijos tėvynės gynėjų (partizanų) sąjungos štabas¹⁸. J. Klimkaniui, sėkmingai atlikusiam šią užduotį, buvo patikėta vadovauti specialiajai grupei, kuri turėjo sunaikinti kitą gana didelę partizanų organizaciją – Latvijos tautinių partizanų junginį (LTPJ).

Tačiau aplinkybės susiklostė taip, kad specialioji grupė negalėjo būti panaudota šiam tikslui. 1946 m. balandžio 1 d. J. Klimkanis vienas nužudė LTPJ vadą Pėterį Supę ir jo pavaduotoją Henriką Kuzmaną. Minėtoje MVD direktyvoje teigiama, kad P. Supė, neva norėdamas patikrinti J. Klimkanio

grupe, įsakė sekti ją. Tačiau turint galvoje partizanų patiklumą, dažnai netgi naivumą, šis faktas kelia abejonių. Štai ką apie vado P. Supės klaidas pasakoja jo sesuo Mikalina Supė: „<...> Mano brolis nepatikėjo kai kuriais partizanais, kurie įspėjo jį, kad Jaungulbenių Jaunžemės šeimininkas, Latvijos armijos pulkininkas leitenantas Klucis palaiško ryšius su čekistais. Kartu su savo pavaduotoju Henriku Kuzmanu, slapyvardžiu Teraudis, Pēteris nuvyko pas jį, kaip vėliau paaiškėjo, norėdamas susitikti su tariamųjų partizanų grupės vadovu, tai yra su Janiu Klimkaniu“¹⁹.

Taigi dalyvaujant MVD ir jos agentui smogikui Janiui Klimkaniui buvo sunaikintos trys stipriausios Rytų Latvijos partizanų grupuotės – Latvijos tėvynės gynėjų (partizanų) sąjunga, Latvijos tautinių partizanų junginys ir Richardo Parupo grupė.

MVD 1946 m. rugsėjo 30 d. direktyvoje „Dėl agentų smogikų ir specialiųjų grupių, sudarytų iš buvusių banditų ir nelegalų, panaudojimo kovoje su banditizmu“ davė pagrindinius nurodymus, kaip panaudoti specialiąsias grupes. Po kurio laiko tie nurodymai buvo patikslinti. Svarbu pridurti, kad tai – vienintelis Latvijoje išlikęs dokumentas, paaiškinantis specialiųjų grupių taktiką. Šioje direktyvoje Latvijos vidaus reikalų ministro pavaduotojas Albertas Sieksas ir MVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas Rytikovas įsakė operatyviniams darbuotojams kurti specialiąsias grupes visoje Latvijoje²⁰.

Svarbiausias specialiųjų grupių tikslas buvo susekti ir sunaikinti tautinių partizanų centrus, jų vadus ir aktyviausias grupes. Pavienius partizanus specialiosios grupės naikino rečiau.

Kita užduotis specialiosioms grupėms buvo tokia: „<...> agentais verbuoti partizanus, pakviestus į slaptus susitikimus, Raudonosios armijos dezertyrus ir asmenis, kurie susikompromitavo palaikydami ryšius su vokiečių okupantais, prisipažino dėl padarytų nusikaltimų ir pasižadėjo išpirkti savo

kalnę sovietų valdžiai padėdami MVD organams...“²¹

Tačiau iš tikrųjų verbuoti specialiuosius agentus buvo toli gražu ne taip paprasta kaip MVD direktyvoje. Kodėl? Štai kelios svarbiausios priežastys:

Pirmoji:

Miško broliai agentais smogikais tapo ne todėl, kad jie aktyviai prisistatydavo valdžios organams, ir ne todėl, kad norėjo „išpirkti kalnę“ žudydami buvusius draugus. Dažniausiai jiems iškildavo dilema, ką rinktis: mirties bausmę ar bendradarbiavimą su valstybės saugumo organais. Agentais smogikais užverbuotus partizanus valstybės saugumo organai kontroliavo grasindami nuosprendžiu už partizaninę veiklą, tarnavimą vokiečių kariuomenės latvių legione ir pan. Kad žmonės bijojo sovietinio represinio aparato grasinimų, iš tiesų galima suprasti.

Būdingas pavyzdys – LSSR MGB specialiojo agento Jurio Upmanio likimas. Jis du kartus buvo užverbuotas ir įtrauktas į specialiąją grupę, kuriai buvo pavesta naikinti partizanus. Bet J. Upmanis du kartus sugebėjo pereiti į miško brolių pusę, todėl valstybės saugumo organai jį suėmė ir nuteisė mirties bausme. Upmanio baudžiamoji byla dabar yra svarbus šaltinis specialiųjų agentų verbavimo ir veiklos tyrimams²².

Direktyvoje nurodytas kriterijus verbuoti specialiaisiais agentais „<...> asmenis, kurie susikompromitavo palaikydami ryšius su vokiečių okupantais, prisipažino...“²³ gyvenime nebuvo toks „švarus“ kaip popieriuje. Antai vienas žymiausių Latvijos SSR specialiųjų agentų 1941 m. dalyvavo masinėse taikių piliečių žudynėse, o KGB organams dirbo mažiausiai iki 1964 m.²⁴ Tai toli gražu ne vienintelis atvejis, kurį patvirtina dokumentai ir liudijimai.

Antroji:

Agentais smogikais taip pat buvo verbuojami nelegalai, kuriems grėsė pataisos darbų lageris (ITL) pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso (BK) 58 straipsnį. Tas straipsnis galėjo

būti pritaikytas vokiečių kariuomenės kariškiams latviams ir vokiečiams, kuriuos irgi verbavo Čeka. Antai specialusis agentas slapyvardžiu Grosbergas tapo MGB specialiosios grupės vadu. Kaip išaiškino Latvijos prokuratūra, tai buvo Arvidas Gailytis, latvių legiono leitenantas. Jo grupė buvo sukurta kovai su partizanais ir turėjo priiminėti Vakarų žvalgybininkus nuo 1940 iki 1950 m.

Su tautiniais partizanais penktajame šeštajame dešimtmetyje kovota nesilaikant įstatymų. Specialųjį agentą Kaulinį – Leonidą Fominą – už partizaninę veiklą „nuteisė“ mirties bausme, jam įforminę baudžiamąją ir teismo bylą. Tačiau jį pasiuntė kaip specialųjį agentą, kad likviduotų vieną didžiausių Kuržemės partizanų grupių. Fominas iki mirties gyveno tikrąja pavarde. Tai galima paaiškinti tuo, kad Latvijoje buvo ne tiek daug agentų smogikų, kurie, kaip teigiama sovietinės kontržvalgybos nuostatuose, turi būti „<...> idėjiškai pasirengę imtis ryžtingų veiksmų, nebijodami rizikuoti gyvybe, turėti tam galimybių ir sugebėjimų...“²⁵ Dokumentai ir liudijimai rodo, kad tikrų specialiųjų agentų, atitinkančių valstybės saugumo kriterijus, Latvijoje buvo tik apie dvidešimt. Užduotys Latvijos specialiosioms grupėms taip pat buvo numatytos šiame pranešime minėtoje LSSR MVD 1946 m. rugsėjo 30 d. direktyvoje:

1) grobti arba fiziškai naikinti vadovaujančius partizanų centrus, vyriausiuosius vadus,

2) likviduoti pavienes smulkias partizanų grupes, jų vadus,

3) rengti grupes operatyviniam saugumo organų ir kariuomenės smūgiui,

4) rinkti žvalgybos duomenis apie tautinių partizanų turimų ginklų kiekį, jų slaptavietes ir ryšius,

5) išaiškinti partizanų grupėms priklausančias ginklų, šaudmenų, ryšių priemonių ir kitas slaptavietes.

LSSR MVD 1946 m. rugsėjo 30 d. direktyvoje Nr. 143-ss nurodyta: „<...> atsižvel-

giant į tai, kad vienas svarbiausių ir įslaptintų kovos su banditizmu metodų yra agentų smogikų bei specialiųjų grupių panaudojimas, MVD apskričių skyrių viršininkams imtis būtinų saugumo priemonių, kad šis metodas nebūtų demaskuotas ir nesužlugtų...“²⁶ Saugumo organai griežtai laikėsi slaptumo principo, tam padėjo ir nerašyti Sovietų šalies įstatymai. Pavyzdžiui, ministras arba ministro pavaduotojas kreipdavosi į SSRS ypatingąjį pasitarimą ir prašydavo specialiosios grupės suimtų partizanų bylą nagrinėti tame pasitarime, o ne paprastame teisme, nes, kaip rašė LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojas Janis Vėveras, „<...> šią bylą nagrinėjant teisme gali būti atskleisti mūsų darbo ir agentūros metodai...“²⁷ Valstybės saugumo organams tai buvo ypač nepageidaujama tuo atveju, jei specialioji grupė ir toliau būdavo panaudojama tautiniams partizanams naikinti. Kitais atvejais, kai suimtieji partizanai per tardymą paminėdavo specialiuosius agentus ir jų parodymai būdavo užrašomi baudžiamosios bylos protokoluose, saugumo organai susitardavo su vyriausiuoju teisėju, kad tų liudininkų nešauktų į teismą. Liudininkų parodymai apie specialiuosius agentus dažnai išvis nebūdavo užfiksuojami protokoluose.

Norėdama įslaptinti specialiosios grupės metodus, MGB kartais (specialiojo agento J. Upmanio byla) prašydavo teismą kokia nors dingtimi nubausti buvusius agentus mirties bausme.

Antai nors J. Valdmanis priklausė specialiajai grupei, kuri turėjo priiminėti Vakarų žvalgybininkus ir dalyvavo daugiau kaip dvidešimtyje sėkmingų operacijų, tačiau už partizaninę veiklą ir žmogaus nužudymą baigęs dirbti MGB buvo nuteistas mirties bausme. Valdmanio brolis 1990 m. teigė, kad jam žinomi asmenys, kurie buvo su jo „broliu [J. Valdmaniu] gaujoje, visi taip pat žuvo įvairiomis aplinkybėmis“²⁸.

Buvo įslaptintas ir specialiųjų grupių agentų atlyginimas. Kaip liudijo LSSR MGB

darbuotojas Viktoras Žurakovskis, „specialiosios grupės agentai gaudavo mėnesinį atlyginimą kaip naikintojų bataliono kariai, kiek pamenu – 600 rb. Specialioji grupė būdavo išlaikoma naikintojų bataliono lėšomis dar tada, kai egzistavo Kovos su banditizmu skyriai prie MVD...“²⁹ Tai patvirtina ir LSSR KGB 4-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas Nikolajus Voroninas: „<...> Naikintojų batalionų lėšomis MGB 2-N skyrius iš dalies išlaikė specialiosios grupės agentus...“³⁰

Operatyviniam darbui Latvijoje specialiosios grupės daugiausia buvo panaudojamos penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai LSSR MGB (nuo 1954 m. kovo mėn. – KGB) varžėsi su Didžiosios Britanijos žvalgyba. Operatyviniame žaidime su Vakarų žvalgybos atstovais dalyvavo ne tik operatyviniai darbuotojai, bet ir dvi agentų smogikų specialiosios grupės. Latvijos MGB ir KGB minėtoms rizikingoms operacijoms parinkdavo tik patyrusius specialiuosius agentus, kurie savo profesionalumą ir patikimumą jau buvo įrodę kovoje su tautiniais partizanais. Pavyzdžiui, toks specialusis agentas buvo šiame referate jau minėtas Janis Klimkanis. LSSR KGB, panaudodama operatyvinį žaidimą, jį du kartus (1952 ir 1956 m.) buvo išsiuntusi į Didžiąją Britaniją neva kaip Latvijos pasipriešinimo sąjūdžio dalyvį.

Latvijos teritorijoje buvo dislokuotos dvi agentų smogikų specialiosios grupės: viena Kuržemėje, kita – Vidžemėje. Abi specialiosios grupės gyveno miškuose neva kaip tautiniai partizanai. Tuo buvo siekiama patraukti Didžiosios Britanijos žvalgybos (SIS) dėmesį ir kontroliuoti SIS agentus. Britanijos žvalgyba su Latvijos pasipriešinimo sąjūdžio pagalba tikėjosi gauti žvalgybai reikiamos informacijos ir palaikyti radijo ryšį. Vėliau į specialiąsias grupes buvo siunčiami Britanijos žvalgybos agentai latviai.

Operatyvinio žaidimo metu pirmąją tariamųjų partizanų grupę Tukumo apskrities

Engūrės miškuose MGB dislokavo 1950 m., norėdama iš Rygos į bunkerį perkelti SIS agentus – Vituoldą Berkį ir Andrejų Galdinį³¹. Kiekvieną britų žvalgybos arba tautinio pasipriešinimo veiksmą specialiojoje grupėje buvo galima neutralizuoti. SIS agentai to nė nenutuokė. Didžiosios Britanijos agentai ir vėliau buvo nukreipiami ne pas tikruosius partizanus, o į MGB ir KGB specialiąsias grupes. Didžiosios Britanijos žvalgybai 1953 ir 1954 m. demaskavus KGB operatyvinį žaidimą, specialiosios grupės neteko reikšmės.

Iki to laiko specialiosios grupės, panaudojant operatyvinį žaidimą, neleido Vakarų agentams bendrauti su Latvijos gyventojais ir vykti toliau į SSRS gilumą siekiant gauti žvalgybai reikalingos informacijos. Specialiosios grupės taip pat neleido Britanijos agentams užmegzti ryšių su tautiniais partizanais. Antai Arvido Gailyčio vadovaujama specialioji grupė, panaudojusi narkotikus, 1950 m. lapkričio 2 d. sulaikė Pėterio Čevero grupės tautinius partizanus³². Tai atsitiko todėl, kad partizanai, kaip jau minėjau anksčiau, pernelyg pasitikėjo žmonėmis. Šiuo atveju partizanų vadas P. Čeveras pasitikėjo savo draugu, su kuriuo tarnavo latvių legione – specialiosios grupės vadu A. Gailyčiu.

Lyginant Latvijos ir Lietuvos specialiųjų grupių veiklą, galima nustatyti tam tikrus skirtumus. Statistika rodo, kad nuo 1946 m. (kai abiejose respublikose ypač suaktyvinta specialiųjų grupių veikla) iki 1950 m. Latvijoje specialiosios grupės padarė daugiau nuostolių negu Lietuvoje. 1946–1949 m. specialiosios grupės Lietuvoje nužudė apie 20 partizanų ir 50 taikių gyventojų³³, o Latvijoje – mažiausiai 88 partizanus³⁴.

Šeštajame dešimtmetyje (tiksliau – 1950–1953 m.) Lietuvoje specialiosios grupės nužudė kelis šimtus partizanų³⁵, o Latvijoje apie specialiųjų grupių aukas šeštajame dešimtmetyje žinių mažai. Dokumentais patvirtinta informacija, kad nužudyta 10 ir suimta 6 partizanai³⁶. Tokius skirtingus spe-

cialiųjų grupių veiklos rezultatus Latvijoje ir Lietuvoje šeštajame dešimtmetyje galima paaiškinti tuo, kad šeštojo dešimtmečio antroje pusėje pasikeitė Lietuvos specialiųjų grupių sudėtis ir taktika.

Lietuvoje šeštojo dešimtmečio pradžioje iš buvusių partizanų, ką tik užverbuotų agentais, sukomplektuotos specialiosios grupės sėkmingai veikė ankstesnės savo dislokacijos vietose, ne taip kaip penktojo dešimtmečio specialiosios grupės, kurios būdavo siunčiamos į kitas vietas. Latvijos partizanai beveik niekada nedemaskuodavo specialiųjų grupių. Galimas daiktas, Lietuvoje daugiau išlikusių buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų geriau apmokė partizanus priešintis MGB veiklai negu Latvijos partizanų vadai, nes tik apie 20 iš jų turėjo kapitono laipsnį. Dauguma latvių kariuomenės vadų žuvo Antrojo pasaulinio karo metais, SSRS pataisos darbų lageriuose ir filtravimo lageriuose. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, iš 146 000 legionierių žuvo apie 50 000, o maždaug 50 000 buvo nuteisti karinio tribunolo arba sėdėjo filtravimo lageriuose³⁷.

Kadangi specialiosios grupės Latvijoje nebuvo demaskuotos, tai jų darbo nereikėjo reorganizuoti. Specialiųjų grupių taktika Latvijoje liko ta pati: ir penktajame, ir šeštajame dešimtmetyje Latvijos specialiosios grupės laikėsi tokios pačios taktikos kaip ir Lietuvos specialiosios grupės penktajame dešimtmetyje: atsirasti netoli partizanų grupių ir susitikus jas sunaikinti. Taip pat naudotasi ir Lietuvos specialiųjų grupių šeštojo dešimtmečio metodu – įdiegti specialiąsias grupes į partizanų būrį ir žudyti partizanus.

Nuo 1944 m. iki 1953 m. spalio 5 d. valstybės saugumo organai nužudė 2422 ir suėmė 7342 partizanus³⁸. Kiek partizanų nužudė ir suėmė specialiosios grupės, sunku pasakyti, nes Latvijoje nėra operatyvinio darbo dokumentų.

Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro bendradarbis Janis Vasiļevskis, vienintelis iki šiol apibendrinęs spe-

cialiųjų grupių aukų skaičių pagal KGB dokumentus, nustatė, kad specialiosios grupės nužudė 98 ir sulaikė 45 partizanus³⁹. Tačiau, turint galvoje liudininkų parodymus ir dokumentus, kuriuose partizanų pavardės neišvardytos, aukų skaičius yra didesnis.

Specialiųjų grupių ir specialiųjų agentų panaudojimas padarė daugiau žalos tautinių partizanų sąjungai negu mūšiai su valstybės saugumo organų kariuomene. Specialiųjų grupių padedami valstybės saugumo organai 1945–1946 m. sunaikino vieną didžiausių Rytų Latvijos formuočių – Latvijos tautinių partizanų junginį ir Latvijos tėvynės gynėjų (partizanų) sąjungą ir Kuržemėje – Latvijos tautinių partizanų organizaciją. Specialiosios grupės užblokavo partizanų ryšius su Vakarų žvalgybų agentais ir šitaip sutrukdė Vakarams teikti pagalbą penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo dešimtmečio pradžioje. Tuo laikotarpiu specialiosios grupės sėkmingai kovojo su partizanais. Visa tai lėmė partizanų pralaimėjimą ir vėliau, iki 1955 m.

Pagal Hagos 1899 ir 1907 metų Konvencijas dėl karo veiksmų Latvijos tautinius partizanus reikia prilyginti kombatantams, kurie su ginklu rankose gina savo valstybę, o tai, kad SSRS valstybės saugumo organai ir komunistų partija naikino juos panaudodami specialiąsias grupes, reikia laikyti šių Konvencijų pažeidimu.

Pagal sovietinę justiciją LSSR valstybės saugumo organų veikla buvo neteisėta. Agentai smogikai, „vaidindami“ miško brolius, provokavo partizanus pažeidinėti sovietinius įstatymus.

Tai, kad SSRS, stiprindama Latvijos aneksiją, ėmėsi tokių antihumaniškų metodų – naudojo specialiąsias grupes, – rodo totalitarinio režimo esmę. Norėdami išlaikyti valdžią, LSSR komunistų partija ir saugumo organai buvo pasirengę griebtis bet kokių, net nusikalstamų priemonių. Į tai reikia atsižvelgti vertinant Latvijos sovietinį laikotarpį.

Nuorodos

¹ M. Pocius, „MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1, 2.

² LVA, f. 1822, ap. 1, b. 244, l. 3.

³ H. Strods, *Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956*, Rīga: Preses nams, 1996, p. 299.

⁴ LVA PA, f. 101, ap. 7, b. 44, l. 6.

⁵ H. Strods, op. cit., p. 252.

⁶ LVA PA, f. 101, ap. 9, b. 69, l. 159–162.

⁷ V. Balanda, „Par Ernestu un viņa māti“, *Uz ežinas galvu liku*, Rīga: NDVLA, Daugava, 1993, p. 20.

⁸ LVA PA, f. 101, ap. 8, b. 18, l. 104 ir tol.

⁹ V. Balanda, op. cit., p. 220.

¹⁰ LVA PA, f. 101, ap. 9, b. 69, l. 162.

¹¹ LVA, f. 1822, ap. 1, b. 244, l. 67–68.

¹² LR MVD archyvas, f. 1, ap. 3, b. 2, l. 8.

¹³ LVA PA, f. 112, ap. 2, b. 8, l. 3–4.

¹⁴ LVA, f. 1986, ap. 1, b. 28055, t. 4, l. 172.

¹⁵ LR MVD archyvas, f. 1, ap. 3, b. 2, l. 137–138.

¹⁶ Ibid., l. 204.

¹⁷ LVA, f. 1822, ap. 1, b. 244, l. 260–264.

¹⁸ J. Vasiļevskis, „Aģenti kaujinieki pret nacionālajiem partizāniem“, *Uz ežinas galvu liku*, Rīga: NDVLA, Daugava, 1995, p. 70.

¹⁹ M. Supe, „Tālā Purvmala sapņos sēst nāk...“, *Tālā Purvmala sapņos sēst nāk*, Rēzekne: LKC izdevniecība, 1997, p. 67.

²⁰ LVA, f. 1822, ap. 1, b. 244, l. 263.

²¹ Ibid.

²² Ibid., f. 1986, ap. 1, b. 29683.

²³ Ibid., f. 1822, ap. 1, b. 244, l. 263.

²⁴ Ibid., f. 1986, ap. 1, b. 45028.

²⁵ *Sovetskaja kontrrazvedka: Naučno-praktičeskoe posobie*, pod obšč. red. S. K. Cviguna, Moskva: VKŠ KGB pri SM, 1976, s. 58, Latvijas totalitarizma pārdarīnī dokumentācijas centro (toliau – LTPDC) biblioteka.

²⁶ LVA, f. 1822, ap. 1, b. 244, l. 264.

²⁷ Ibid., f. 1986, ap. 1, b. 4118, sekimo byla, l. 107.

²⁸ Ibid., b. 25474, sekimo byla, l. 47.

²⁹ Ibid., b. 42670, papildomo patikrinimo medžiaga, l. 19.

³⁰ Ibid., l. 23.

³¹ Pažyma apie LSSR KGB archyvinę bylą „Liursen-S“, l. 1–101, LTPDC biblioteka.

³² Ibid., l. 23, LTPDC biblioteka.

³³ M. Pocius, op. cit., Nr. 1, p. 72.

³⁴ J. Vasiļevskis, „LPSR VDK agentu - kaujinieku nošautie vai sagūstītie Latvijas nacionālie partizāni (1945–1951 g.)“, *Uz ežinas galvu liku*, Rīga: NDVLA, Daugava, 1995, p. 90–98.

³⁵ M. Pocius, op. cit., Nr. 2, p. 67.

³⁶ J. Vasiļevskis, op. cit., p. 90–98.

³⁷ Vilciņš Tālivaldis Latviešu leģionārs 50 gadu pēc kara, *Latvijas Arhīvi*, 1994, Nr. 2, p. 32.

³⁸ LVA PA, f. 101, ap. 16, b. 41a, l. 185.

³⁹ J. Vasiļevskis, op. cit., p. 90–98.

Ritvars Jansons

LATVIAN SSR MGB SPECIAL TROOPS AND SPECIAL AGENTS AGAINST NATIONAL ARMED UNITS IN 1946–1953

Summary

Soviet KGB organs had to apply special measures to suppress national resistance movement in Latvia. KGB decided to use secret strategical methods of work against military operations as the effective way to achieve its objectives. With the assistance of special troops KGB in 1945–1946 annihilated one of the largest armed units in East Latvia - Latvian National Partisan Formation and the Alliance of the Defenders of Latvia. In Kurzeme they annihilated the Organisation of National Partisans of Latvia. Special groups blocked communication of partisans with Western intelligence

services and consequently prevented the West to render assistance for the movement at the end of forties and the beginning of fifties.

Due to the fact that Latvian national partisans with arms in their hands defended their own State, according to the Hague Conventions of 1899 and 1907 have to be conferred the status of combatants. And the fact that KGB of the USSR and the Communist party annihilated Latvian partisans by using special troops has to be acknowledged as violation of the Conventions.

Ginkluoti tautinio pasipriešinimo junginiai – SSRS (Latvijos SSR) ir Didžiosios Britanijos specialiųjų tarnybų operatyvinių žaidimų terpė (1945–1956)

Nors mes turime labai nedaug dokumentų šaltinių apie Latvijos SSR KGB veiklą tuo laikotarpiu, kai Baltijos respublikų KGB organai žaidė operatyvinius žaidimus su Švedijos ir Didžiosios Britanijos žvalgybos tarnybomis, tačiau jais remiantis vis dėlto galima bendrais bruožais apibūdinti Latvijos SSR KGB organų darbo metodus. Svarbiausias šaltinis, kuriuo naudotasi rengiant šį pranešimą, yra „Pažyma remiantis archyvinės bylos „Liursen-S“ dokumentais (Latvijos SSR KGB operatyvinis žaidimas su anglų žvalgyba 1948–1954 m.)“; „Pažymą“ parengė Latvijos SSR KGB darbuotojai – tiesioginiai to operatyvinio žaidimo vadovai ir dalyviai. Be to, panaudoti taip pat kai kurie Latvijos SSR KGB darbuotojų asmeninių archyvų dokumentai – generolo majoro J. Lukaševičiaus ir pulkininko A. Bundulio; tie dokumentai saugomi Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro bibliotekoje.

Kapituliavus Vokietijos kariuomenei, Latvijoje, kaip ir visame Pabaltijyje, toliau vyko tautinių ginkluotų junginių pasipriešinimas. Kai kurios tautinio pasipriešinimo organizacijos Latvijoje pradėjo veikti dar vokiečių okupacijos laikotarpiu. 1943 m. Rygoje susikūrė Latvijos centro taryba (LCT), kurios tikslas buvo atkurti Latvijos nepriklausomybę. LCT atstovai suorganizavo didelės grupės latvių pabėgėlių (apie 3000) pergabenimą į Švediją (Gotlando salą). Aišku, visa tai turėjo būti suderinta su Švedija.

Dar 1943 m. buvęs Latvijos ambasadorius Švedijoje V. Salnajis informavo švedų ir anglų žvalgybos tarnybas, kad Latvijoje veikia tautinio pasipriešinimo organizacija¹. Kadangi švedai ir anglai buvo suinteresuoti gauti informacijos apie padėtį Sovietų Sąjungos ir Vokietijos fronte, o vėliau – apie tai, kiek ir kur dislokuota Latvijoje sovietinės kariuomenės, tai LCT atstovai gavo švedų sutikimą padėti². *Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, Didžiosios Britanijos žvalgyba buvo taip pat suinteresuota rasti naujų galimybių žvalgybai Baltijos valstybių teritorijoje ir nutarė tam tikslui pasinaudoti tautinio pasipriešinimo organizacijomis.* Šiuos Didžiosios Britanijos žvalgybos tarnybos ketinimus SSRS KGB panaudojo ilgai trukusiam (nuo 1946 iki 1956 m.) operatyviam žaidimui Estijos, Latvijos ir Lietuvos teritorijoje prieš Švedijos ir Didžiosios Britanijos žvalgybos tarnybas.

Kaip jis prasidėjo Latvijos teritorijoje? 1945 m. spalio 14 d. į Latvijos pajūrį Kuržemėje atvyko pirmoji 4 žmonių grupė; ji turėjo atstatyti nutrauktus kontaktus ir užmegzti radijo ryšį tarp Latvijos centro tarnybos atstovų Švedijoje ir Latvijoje. Arturo Arnyčio grupei buvo pavesta užmegzti ryšį su LTC radistu A. Bergmaniu. Netrukus visą grupę sulaikė KGB darbuotojai, jie atėmė radijo ryšio šifrus ir kodus, ryšininkų ir konspiracinių butų adresus Latvijoje.

Tačiau Kuržemės miškuose sužinota, kad atvyko kažkokie užsienio žvalgybos atstovai.

Latvijos tautinio pasipriešinimo grupės neturėjo bendro vadovaujančiojo centro. Kai kurios jų ieškojo galimybės užmegzti ryšius su emigrantų centrais užsienyje. Šia aplinkybe – tuo, kad tautiniam pagrindžiui tapo žinoma apie užsienio žvalgybos atstovų atvykimą, – LSSR KGB sėkmingai pasinaudojo ir įsiskverbė į tautinio pasipriešinimo dalyvių gretas Kuržemėje. Tai sudarė sąlygas imtis operatyvinių veiksmų prieš tautinį pagrindį.

1945 m. lapkričio mėn. KGB organai suėmė ir A. Bergmanį. Siekiant sudaryti sąlygas kontroliuoti agentūros perimetimą į Latvijos teritoriją kanalą, buvo nutarta pradėti operatyvinį žaidimą. Latvijos SSR KGB panaudojo Bergmanį radijo žaidimui: būdamas jau užverbuotas KGB ir turėdamas slapyvardį Draugas, 1946 m. kovo mėn. jis pradėjo ieškoti ryšio su Stokholmo radijo centru. Radijo žaidimas prasidėjo 1946 m. birželio 15 d., kai Stokholmo radijo centras pagaliau atsiliepė³.

1946 m. rugpjūčio 6 d. Rygos įlankos pakrantėje išsilaipino antroji grupė – R. Zandė ir E. Tomsonas. Kaip liudija Zandė, jam buvo pavesta užmegzti ryšį su Arnyčio grupės nariais, perduoti jiems atvežtą raciją, naują šifrą, anglų žvalgybos parengtą raštišką žvalgomąją užduotį ir užmegzti radijo ryšį⁴. KGB organams atlikus tam tikrus agentūrinius operatyvinius veiksmus, po keturių mėnesių nuo radijo žaidimo pradžios Draugui pavyko pačiam su juo susitikti. Zandė, neįtardamas, jog Draugas susijęs su KGB – tai jis savo šifru pranešė centrui, – padėjo Draugui užmegzti ryšius su visais savo grupės nariais. Zandė, Tomsonas ir visi kiti 29 žmonės buvo suimti 1947 m. spalio pabaigoje.

Arnyčio ir Zandės grupių, jūra persikėlusių į Latvijos teritoriją, taip pat kai kurių Švedijos ir Didžiosios Britanijos žvalgybos agentų, grįžusių į Latviją repatriacijos kanalu, uždaviniai ir veikla paskatino LSSR KGB imtis aktyvių veiksmų. Nors KGB organai buvo pasiekę šiokių tokių laimėjimų kovoje su ginkluotojo tautinio pasipriešinimo grupėmis, tačiau buvo aišku, kad visiškai sunaikinti tautinį pagrindį bus labai sunku. Be to, KGB žinojo, kad tautinį

pagrindį ėmė remti švedų ir anglų žvalgyba.

Siekdamas paspartinti tautinio pasipriešinimo likvidavimo procesą, užkirsti kelią Vakarų žvalgybos tarnyboms remti jį ir sukliudyti Švedijos ir Didžiosios Britanijos žvalgybos tarnybų mėginimams imtis žvalgomosios veiklos Latvijos teritorijoje, Latvijos SSR KGB nutarė įsiskverbti į žvalgybos centrą Švedijos teritorijoje. Tuo tikslu buvo nutarta infiltruoti į anglų žvalgybos agentūrinį aparatą Latvijos SSR KGB slaptąjį bendradarbį Apuoką (Vidvudą Šveicą, KGB agentą nuo 1945 m.)⁵. Po tam tikrų operatyvinių veiksmų Apuokui pavyko gauti vieno iš aktyvių Latvijos centro tarybos narių O. Bileskalnio rekomendacinį laišką generolui V. Tepferiui, buvusiam Latvijos kariniam prokurorui, KGB manymu – Didžiosios Britanijos žvalgybos Švedijoje rezidentui⁶. 1948 m. spalio 11 d. Apuokas neva kaip tautinio pasipriešinimo atstovas buvo pasiųstas į Švediją, į Gotlando salą. Jam buvo pavesta:

- 1) susitikti su gen. Tepferiu ir įgyti jo pasitikėjimą;
- 2) per jį užmegzti kontaktą su švedų ir anglų žvalgybos atstovais;
- 3) išsiaiškinti šių žvalgybos tarnybų tolesnių veiksmų planus;
- 4) pasiekti, kad būtų įtrauktas į grupę, kurią numatyta permesti į SSRS teritoriją su kokia nors užduotimi;
- 5) prašyti materialinės paramos pagrindžiui;
- 6) pateikti adresus ir nurodyti „patikimus“ žmones Latvijoje atvykstantiems agentams priglausti⁷.

Norėdamas patikrinti Apuoką, Tepferis nuodugniai išklausinėjo jį apie tautinio pagrindžio padėtį ir nieko įtartino nepastebėjo. Neturėdamas jokių įtarimų, Tepferis pranešė Apuokui, kad anglų žvalgyba surinko lietuvių ir estų grupę, kurią ketina permesti į Pabaltijį, ir ėmė įkalbinėti jį, kad sutiktų grįžti su ta grupe į Latviją. Laikydamasis nustatytos elgesio linijos, Apuokas po ilgų „svyravimų“ sutiko grįžti. Jų pokalbis baigėsi tuo, kad Apuokas buvo užverbuotas kaip anglų žvalgybos agentas.

Nuo 1949 m. sausio iki kovo mėn. Apuo-

kas lankė specialius parengiamuosius kursus: mokėsi užmegzti agentūrinį radijo ryšį, šifruotės, šnipinėjimo metodų ir susirašinėjimo laiškais naudojant slaptaraštį.

Baigęs kursus, Apuokas gavo iš Tepferio anglų žvalgybos tarnybos parengtą instrukciją, kaip vykdyti žvalgomąjį darbą; instrukcija buvo skirta Latvijos tautinio pagrindžio vadovams. Be to, Apuokui buvo perduoti topografiniai žemėlapiai, fotoaparatas, slaptaraščio priemonės, brangenybės ir pinigai. Raciją ir ginklų grupę gavo iš švedų. Kaip „patikimus“ adresus Latvijoje, kuriais galėtų pasinaudoti permetama agentūra, Apuokas nurodė du fiktyvius adresus. Instruktodamas Apuoką, Tepferis patarė jam nebijoti net KGB, nes ištikus nesėkmei čekistai būtinai mėgins užverbuoti. Jis davė nurodymą tokiu atveju sutikti – tada atsirastų galimybė žaisti dvigubą žaidimą ir Apuokas galėtų grįžti į Švediją⁸.

1949 m. gegužės 1 dienos naktį grupė – J. Deksnys, K. Pyplys, Apuokas (Šveicas), V. Briedis, estai slapyvardžiais Maksis ir Niksis – išsilaipino Lietuvos teritorijoje netoli Palangos⁹. Laikydamasis savo legendos, Apuokas atsiskyrė nuo grupės, apie atvykimą pranešė vietiniams KGB organams ir nuvažiavo į Rygą. Taip buvo įvykdyta Latvijos SSR KGB organams sėkminga pirmoji operacija, kurios metu į švedų ir anglų žvalgybos agentūros tinklą buvo infiltruotas agentas ir anglų žvalgybai nurodyti fiktyvūs butai spąstai.

1949 m. lapkričio 1 d. Kuržemės pajūryje išsilaipino kita grupė – Vituoldas Berkis (Krauja) ir Andrejis Galdinis (Mednis), buvę latvių legionieriai, po vokiečių kariuomenės kapituliacijos atsidūrę anglų okupacinėje zonoje. 1949 metų vasarą, kai Berkis jau buvo Anglijoje, per R. Silarajį, kuris, KGB manymu, buvo anglų žvalgybos tarnybos rezidentas¹⁰, Berkis buvo užverbuotas tam, kad atliktų anglų žvalgybines užduotis, ir supažindintas su Medniu – jie abu turėjo būti parengti permetimui į Pabaltijo teritoriją. Perėję pasienio zoną ir pasiekę Apuoko nurodytą fiktyvų adresą, jie buvo nukreipti toliau į Rygą. Operatyvinėmis priemonėmis ir pa-

naudodamas Apuoką, Latvijos SSR KGB išsiaiškino Kraujos ir Mednio užduotį. Apuoko padedami jie turėjo įsiskverbti į vieną iš tautinio pasipriešinimo ginkluotųjų grupių ir pranešti duomenis apie grupių išsidėstymą bei veiklą, o vėliau aprūpinti jas radijo ryšio priemonėmis ir suteikti kitokią materialinę paramą¹¹.

Įvykiai klostėsi palankiai operatyviniam žaidimui tęsti, ir KGB organai nutarė nesuminti Kraujos ir Mednio. Buvo imtasi priemonių visiškai kontroliuoti jų veiklą. Krauja ir Mednis padarė išvadą, kad jie yra saugūs, o Apuokas – iš tiesų atsidavęs anglų žvalgybai žmogus. Šią informaciją per sutartus adresus jie slaptaraščiu perdavė anglų žvalgybos tarnybai. Be abejo, visą jų korespondenciją perliustravo KGB darbuotojai.

Žinodamas, kad anglų žvalgyba ketina panaudoti Kraują ir Mednį tarpininkais savo agentūros permetimui į Pabaltijo teritoriją, Šveicas informavo juos, kad palaiko ryšį su tautinių partizanų grupės nariais, ir pasiūlė jiems pereiti į tokią grupę. Gavę anglų žvalgybos centro sutikimą, Krauja ir Mednis išvyko iš Rygos. Numatytiems sumanymams įgyvendinti buvo sudaryta fiktyvi grupė, į kurią įėjo du KGB organų operatyviniai darbuotojai ir penki specialieji agentai.

1950 m. gegužės 12 d. Šveicui padedant Rygoje buvo suorganizuotas Kraujos susitikimas su tariamu tautinio pagrindžio vadovu Maksiu, kurio vaidmenį atliko Latvijos SSR KGB majoras Albertas Bundulis. Maksis trumpai išdėstė partizanų grupių veiksmų taktiką ir davė nurodymų. Jau kitą dieną Krauja ir Mednis, lydimi operatyvinio darbuotojo, neva atvykusio iš Kuržemės miškų, buvo pristatyti į fiktyvios grupės stovyklą.

Po kurio laiko susitikęs su Maksiu Krauja pareiškė, kad jis netrukus ketina kartu su tautinio pagrindžio atstovu grįžti į Vakarus. Buvo numatyta vėliau permesti į Latviją kelias žvalgybininkų grupes, kurios visus partizanų junginius aprūpintų ryšiais. Šiai veiklai Krauja numatė panaudoti fiktyvią specialiąją grupę. *Išanalizavę susidariusią situaciją, KGB organai nutarė grąžinti Kraują į Angliją,*

kad sustiprintų anglų žvalgybos pasitikėjimą Maksio organizacija. Užmegztą kontaktą atėityje buvo ketinama panaudoti agentūros permitimo kanalui kontroliuoti ir, jei to reikėtų, siunčiamiems agentams sulaikyti. Tačiau aplinkybės susiklostė palankiai KGB organams, ir Kraujos išsiuntimas užtruko iki 1951 metų rudens.

Tuo metu KGB organai nutarė išplėsti operatyvinio žaidimo mastą. Pagal žaidimo scenarijų fiktyvi Maksio grupė veikė tik vakarinėje Latvijos dalyje – Kuržemėje, o dauguma jos dalyvių neva priklausė nelegalioms ginkluotoms tautinių partizanų grupėms. Siekiant toliau plėsti žaidimą, buvo nutarta sukurti legendą, esą šiaurės rytinėje Latvijos dalyje – Rygos ir Vidžemės rajone – veikia pagrindinė organizacija, vadovaujama Roberto, kurio vaidmenį atliko majoras Reingoldas – vieno iš KGB Vidžemės rajono poskyrių viršininkas¹². Pagal legendą Roberto organizacijai priklausė daugiausia legaliai gyvenantys asmenys, dirbantys įvairiose įstaigose bei organizacijose ir turintys galimybę važinėti po visą SSRS teritoriją. *Svarbiausia idėja buvo sudaryti sąlygas kontroliuoti galimus anglų žvalgybos mėginimus įsiskverbti į SSRS teritorijos gilumą.*

Užduotis supažindinti anglų žvalgybą su šia legenda buvo pavesta Latvijos SSR KGB agentui Lapui – Stanislavui Kreicui (Latvijos SSR KGB agentas nuo 1945 m.)¹³. 1950 m. lapkričio mėn. Lapas buvo išsiųstas į Švediją. Kaip ir Apuoką, jį apklausė švedų žvalgybos tarnybos, kurioms jis pranešė esąs antisovietinės organizacijos narys ir turįs užduotį patekti į Didžiąją Britaniją ieškoti materialinės paramos organizacijai. Po susitikimo su Tepferiu Lapas buvo persiųstas į Vakarų Vokietiją, ten jį pagal slaptažodį sutiko anglų žvalgybos bendradarbis. Lapas buvo apklaustas – jis turėjo smulkiai papasakoti savo autobiografiją ir apie Roberto organizaciją. Ilgai klausinėję ir tikrinę, bet nieko neįtarę, anglų žvalgybos bendradarbiai padarė išvadą, kad jis iš tiesų yra Latvijos tautinio pagrindžio atstovas, ir nutarė jį pasinaudoti. Anglai pažadėjo supažindinti Lapą su žmonėmis, kurie realiai gali suteikti

nemažą paramą pagrindžiui. 1950 m. lapkričio 20 d. Lapas buvo nuvežtas į Londoną, ten jį kruopščiai įvairiapusiskai patikrino. Po to jam buvo pasiūlyta lankyti specialaus parengimo žvalgybos darbui kursų. Mokymas prasidėjo 1951 m. sausio 15 d. Jis mokėsi užmegzti radijo ryšį, žvalgybos darbo metodų, konspiracijos principų, šifruotės, kaip naudotis slaptaraščio priemonėmis¹⁴. Būdamas Londone, Lapas sutartu ryšio kanalu pranešė, kad užduotis vykdoma sėkmingai ir numatyta jį su trimis kitais žvalgybininkais 1951 metų pavasarį nuplukdyti per jūrą ir išlaipinti Kuržemėje. Prieš išsiunčiamas į Latviją Lapas gavo konkrečią užduotį – anglus domino Maskvos, Leningrado, Sverdlovsko ir kitų SSRS rajonų kariniai bei pramoniniai objektai.

Lapui buvo pavesta perduoti Robertui šią užduotį:

- žvalgybos darbui pasitelkti labiausiai patikrintus organizacijos narius, kartu verbuoti naujus agentus, ypač iš jaunųjų specialistų, siunčiamų dirbti į įvairius SSRS pramonės centrus;

- parinkti Latvijos teritorijoje keletą aikštelių kroviniams priimti;

- atrinkti patikimus žmones, kurie koordinuotų išplaukimus į jūrą.

Lapo grįžimas KGB organams buvo patvirtinimas, jog sumanymas pristatyti anglų žvalgybos tarnybai fiktyvią Roberto organizaciją pavyko. *Jį įgyvendinus buvo pradėta kontroliuoti visus tolesnius anglų veiksmus.*

Baigdami mokyti Lapą, anglai savo radiogramose pradėjo domėtis Kraujos reikalais. Jie nusiuntė paklausimą Maksiui, kaip rasti partizanų grupę, kuriai priklauso Krauja ir Mednis (adresai ir slaptažodžiai). Neinformavus nei Maksio, nei Kraujos, 1951 m. balandžio 12 d. Kuržemės pajūryje Užavos rajone buvo išlaipinta trečioji grupė. Be Lapo, joje buvo:

- radistas Tomas (Janis Berzinis) – Roberto organizacijai;

- radistas Pēteris (Liudis Upanis) – Maksio organizacijai;

- estas Gustavas – jis turėjo vykti į Estiją.

Išlaipinus grupę, Tomas pateko į Rygą, į KGB parengtą butą, o Pėteriui ir Gustavui pavyko pasiekti fiktyvų vienkiemį. Iš ten Pėteris pasiekė grupę (kelią jam nurodė Maksis), kurioje buvo Mednis ir Krauja. Gustavas, išėjęs iš fiktyvaus vienkiemio, jau nebebuvo kontroliuojamas; persekiojamas jis perkando nuodų ampulę ir nuskendo Užavos upėje. Pėteris atvežė instrukcijas dėl Kraujos grąžinimo į Angliją; jose buvo rašoma, jog anglai primygtinai reikalauja, kad kartu su juo atvyktų ir tautinių partizanų grupės vadas. Tai buvo agentų smogikų vadas Grosbergas (Arvidas Gailytis), KGB užverbuotas 1945 m.

Prieš pat Kraujos ir Grosbergo išsiuntimą Maksis suorganizavo fiktyvų jo organizacijai priklausančių partizanų grupių vadų pasitarimą; tų vadų vaidmenį atliko Latvijos SSR KGB agentai smogikai. Kalbėdamas pasitarime Krauja informavo, kad Anglijoje yra tautinio pasipriešinimo centras, kuris palaiko glaudų ryšį su anglų žvalgyba ir žadėjo ateityje suteikti materialinę paramą.

Grosbergas ir Krauja buvo išsiųsti 1951 m. rugsėjo 28 dienos naktį. Šį sykį greitaeigiu kateriu „Liursen-S“ į pajūrį Užavos rajone atplaukė 3 žmonės:

- Bertulis (Boleslavas Pitanis);
- Otas ir Antsas, estai.

1952 metų pradžioje Pėteris pradėjo perdavinėti per radijo ryšį informaciją, kad situacija komplikavosi, ir ėmė prašyti žvalgybos centro leisti jam grįžti atgal. Numatyta operacija buvo sėkmingai įvykdyta 1952 m. balandžio 20 d. Į Latviją grįžo Grosbergas, su juo atvyko Hugas (Janis Pilsetniekas) – Maksio žinion, lietuvis Maikas ir estas Georgas – jie vyko toliau: vienas į Lietuvą, kitas – į Estiją. Kartu su Pėteriu atgal į Švediją buvo išsiųstas lietuvis Senis (Šilaitis).

Apie Grosbergo veiklą. Kateris, kuriuo plaukė Grosbergas ir Krauja, 1951 m. rugsėjo 30 d. pasiekė Hamburgą. Ten juos sutiko R. Silarajis ir estas Rebanė. Kaip buvo numatyta pagal užduotį, Grosbergas smulkiai papasakojo apie Maksio organizaciją ir pateikė savo reikalavimus: padidinti materialinę ir techninę paramą grupėms. Patikrinę

Grosbergą, anglai išsiuntė jį mokytis į žvalgų diversantų mokyklą.

Pasinaudodami KGB turimu agentūros permetimo kanalu ir norėdami laiku gauti žinių apie tolesnius anglų žvalgybos ketinimus, operatyvinio žaidimo dalyviai tam tikromis priemonėmis stengėsi sustiprinti anglų tikėjimą tuo, jog gavusi didelę materialinę paramą „organizacija“ imsis darbo ir savo darbe aktyviai panaudos permestą agentūrą. Todėl 1952 m. liepos mėn. Maksis slapta rašė išsiuntė pranešimą, jame buvo išdėstyta „organizacijos“ vadovybės nuomonė klausimais, kuriuos savo rašte, Grosbergo parvežtame iš Anglijos, kėlė Silarajis. Tuo pat metu buvo pareikštas sutikimas išsiųsti į užsienį savo įgaliotąjį atstovą. Kaip tinkamiausias pristatyti anglų žvalgybai buvo išrinktas KGB agentas Kalas (*Kāls*, Janis Klimkanis, agentas smogikas, užverbuotas 1946 m.). Pagrindinė užduotis Kalui buvo tokia: sustiprinti anglų tikėjimą tuo, kad egzistuoja partizanų grupės, kurios pasirengusios būti baze anglų žvalgomiesiems veiksams; sužinoti Vakarų žvalgybos tarnybų planus ir ketinimus dėl ardomosios veiklos prieš SSRS. Agentui Kalui buvo parengti keli dokumentai, svarbiausi iš jų šie:

- Maksio laiškas Silarajui apie „organizacijos“ būklę;
- „organizacijos“ vadovo raštiškas įgaliojimas Kalui;
- specialiai anglų žvalgybai parengtos žinios apie pramonę, žemės ūkį ir kt.

1952 m. spalio 29 d. Užavos rajone buvo vėl išlaipinta dar viena grupė. Ją sudarė: Kurtas (Zigurdas Krūminis) – Roberto organizacijai ir Konradas (Kudirka) – radistas Lietuvos pagrindžiui. Kartu su jais grįžo anksčiau KGB užverbuotas Senis (Šilaitis). Grįždamas atgal kateris nuplukdė į Londoną agentą Kalą.

Iš Anglijos Kurtas atvežė Robertui Silarajo laišką. Laiško pabaigoje Silarajis rašė, kad nuo 1953 m. anglai prieš SSRS veiks kartu su JAV, todėl atsiveria galimybė gauti didelę materialinę paramą.

Rengdami Maksio ir Roberto atsakymus į Silarajo iškeltus klausimus, KGB organai

stengėsi būti atsargūs. Reikėjo, kad atsakymai nebūtų panašūs, antraip anglams būtų kilęs įtarimas, jog jie siunčiami iš vieno centro.

1953 m. gegužės mėn. Lapas, jau lankešis Anglijoje 1951 m., gavo anglų žvalgybos užduotį:

- iš Isetės upės Urale pasemti litrą tekančio vandens;

- išsiaiškinti, ar Nižnij Tagile gaminami tankai;

- aprašyti geležinkelio nuo Maskvos į Rytus būklę.

Šią užduotį Lapas atliko. Kaip teigiama operatyvinėje pažymoje „Liursen-S“, žinios ir vanduo, atitinkamai apdoroti, 1953 m. rugsėjo 11 d. per Maksį buvo išsiųsti į Angliją kateriu, kuriuo į Latviją grįžo agentas Kalas ir atplaukė nauja grupė – estas Albertas ir lietuvis Albinas¹⁵.

1954 m. balandžio pradžioje anglai pranešė, jog rengiamasi eilinei operacijai – išsiųsti Roberto organizacijos atstovą ir Estijos tautinio pagrindžio narį. Po kurio laiko anglų žvalgybos centras pasiūlė Robertui pačiam atvykti į Angliją. Šis KGB organams neparankus pasiūlymas buvo atmestas ta dingstimi, kad esą aplinkybės susiklostė taip, jog Robertas atvykti negali. Todėl buvo sukurta legenda, kad į kelionę rengiasi jo artimiausias padėjėjas. Roberto atstovo vaidmeniui buvo parengtas KGB agentas Tankistas.

Paiškėjo, kad tuo metu anglams kilo šiokių tokių abejonių dėl Roberto organizacijos. Jas sukėlė tokios aplinkybės:

- Maskvos laboratorijoje apdorotas Isetės upės vanduo buvo pernelyg radioaktyvus;

- Lietuvoje ir Estijoje 1953–1954 m. būta nesėkmingų mėginimų užverbuoti atsiųstus agentus ir kai kurie suėmimai nebuvo pakankamai nuslėpti nuo anglų žvalgybos;

- greitaeigis kateris „Liursen-S“, artėdamas prie Kuržemės pajūrio, patekdavo į pasienio lokatorių veikimo zoną, tačiau pasienio apsauga nė karto nesiėmė jokių priemonių kateriui sulaikyti¹⁶.

Visus šiuos klausimus anglai norėjo išsiaiškinti. Tankisto permetimo operacija įvyko 1954 m. rugsėjo 29 d. Tai buvo pirmas

kartas, kai operacija įvykdyta tik tam, kad į Angliją būtų permestas Tankistas. Per visas ankstesnes operacijas kartu būdavo išlaipinamos naujos siunčiamų agentų grupės. Į Londoną per Hamburgą atvykusį Tankistą anglai sutiko nepatikliai. 10–12 dienų jis buvo intensyviai apklausinėjamas. Anglams iš dalies pavyko sugauti jį pasakojant prieštaringus dalykus. Pavyzdžiui, Tankistas sakė, kad Robertas blondinas, o Lapas prieš trejus metus teigė, jog jis žilas. Iš pokalbių su anglų žvalgybos atstovais Tankistas suprato, jog anglams kilo didelių įtarimų, kad jie turi reikalą su KGB. Didžiausias įtarimas kilo tada, kai jie padarė vandens analizę, iš kurios paaikškėjo, kad tai ne upės vanduo.

Antroji anglus sutrikdžiusi aplinkybė buvo ta, kad jų agentai, kurie buvo siunčiami į Latviją savarankiškai, nepalaikant ryšio su Kuržemės organizacijomis, žuvo (estas Krumis, latvis Hugas). Tankistas turėjo gerokai pasistengti, kad bent kiek išsklaidytų kilusius įtarimus. Tankisto gražinimo operacija buvo įvykdyta 1954 m. lapkričio 20 d.

Paskutinė operacija buvo įvykdyta 1956 m. birželio 2 d. – tada agentas Kalas antrą kartą buvo išsiųstas į Angliją. Jau per pirmąjį susitikimą su juo anglų žvalgybos atstovai iškart pareiškė, kad jie visiškai įsitikinę, jog visą tą laiką bendradarbiavo su KGB organais, kurie labai sumaniai panaudojo tikrus tautinio pagrindžio dalyvius, jiems to nežinant. SIS bendradarbiai padarė išvadą, kad visa gauta medžiaga operatyviniu atžvilgiu jiems iš tikrųjų visiškai neįdomi.

Kaip vertinti Latvijos SSR KGB veiklą operatyvinio žaidimo laikotarpiu? Tame žaidime ilgą laiką dalyvavo gana gausios pajėgos – apie 15 KGB operatyvinių darbuotojų, o kartu su slaptaisiais bendradarbiais ir materialinio-techninio aptarnavimo jėgomis – apie 70 žmonių.

Šiandien kol kas dar neįmanoma tiksliai pasakyti, kada Didžiosios Britanijos žvalgyba pradėjo įtarinėti KGB, kad jis susijęs su anglų agentų permetimo į Pabaltijį operacijomis. Tačiau gana tvirtai galima teigti, kad septynerius aštuonerius metus tokių įtarimų nebuvo ir šia linkme anglai dirbo tuščiai, o

Lentelė. Operacijos, kuriose dalyvavo Latvijos SSR KGB												
Chronologija				Dalyvaujantieji asmenys								
Nr.	Laikas	Atv.–Išv.	Nr.	Vardas, pavardė	Slapyvardis	Tautybė	KGB ag.	Suimta	Nužudyta	Gražinta	Užverbuota	Pastabos
1.	1945 10 14	Atvyko	1	Arturas Arnytis		latv.		1945 10 16				Mirė Latv. 1986 m.
		— „ —	2	Janis Šmitas		latv.		1945 10 16				Mirė lageryje
			3	Eduardas Andersonas		latv.		1945 11 06				Mirties nuospr. 1946 m.
			4	Laimonis Petersonas		latv.		1945 11 05				
			5	Augustas Bergmanis		latv.		1945 11			1946 m., slap. Draugas	Dalyvavo radijo žaidime
2.	1946 08 06	Atvyko	6	Richardas Zandė		latv.		1947 10 12				
		— „ —		Erikas Tomsonas		latv.		1947 10 14				
			1	Margeris Vituolinis	Tankistas		*					Suimta 13 Kuržemės taut. partizanų grupių vadų
3.	1946 10 13		2	Vidvudas Šveicas	Apuokas		*					
4.	1948 10 11	Išvyko	7	Jonas Deksnys	Tarvydas	liet.					1949 m.	Užverb. Liet. SSR KGB
			8	Kazys Pyplys	Mažytis	liet.						Nužudytas Liet. 1952 m.
			9	Voldemaras Briedis	Uosis	latv.					1949 m.	Užverb. Liet. SSR KGB
		— „ —		Vidvudas Šveicas	Apuokas		*					Parengė švedų žvalg. tarn.
			10	?	Maksis	est.						
			11	?	Niksis	est.						
			12	Vitoldas Berkis	Krauja	latv.						
5.	1949 11 01	Atvyko	13	Andrejus Galdinis	Mednis	latv.		1952 02 29				Mirties nuospr. 1952 07 16
		— „ —		Stanislavas Kreicas	Lapas		*					Mokėsi angl. žvalg. m-loje
6.	1950 11 ...	Išvyko	3	Liudis Upanis	Pėteris	latv.						
7.	1951 04 12	Atvyko	14	Janis Berzinis	Tomas	latv.			1952 04 03			Nusižudė
		— „ —	15	Stanislavas Kreicas	Lapas		*					
			16	?	Gustavas	est.			1951 04			Žuvo Latvijoje
8.	1951 09 28	Atvyko	17	Boleslavas Pitānis	Bertulis	latv.						Legaliz. 1957 m.
		— „ —	18	?	Otas	est.						1952 m. išsiųst. į Estiją
			19	?	Antsas	est.						1952 m. išsiųst. į Estiją
		Išvyko	4	Arvidas Gailytis	Grosbergas		*					Mokėsi angl. žvalg. m-loje
				Vitoldas Berkis	Krauja					1951 09 28		Gražintas į D. Britaniją
9.	1952 04 20	Atvyko	19	Janis Pilsetniekas	Hugas	latv.						
		— „ —		Arvidas Gailytis	Grosbergas		*					
			20	?	Maikas	liet.						1952 m. išsiųst. į Lietuvą
			21	?	Georgas	est.						1952 m. išsiųst. į Estiją
		Išvyko		Liudis Upanis	Pėteris					1951 04 20		Gražintas į D. Britaniją
		— „ —	5	Šilaitis	Senis		*					
10.	1952 10 29	Atvyko	22	Zigurdas Krūminis	Kurtas	latv.		1955 06				1952 11 ... išsiųst. į Lietuvą
		— „ —	23	Zigmas Kudirka	Konradas	liet.						
				Šilaitis	Senis		*					Mokėsi angl. žvalg. m-loje
		Išvyko	6	Janis Klimkanis	Kalas		*					1953 11 ... išsiųst. į Estiją
11.	1953 09 11	Atvyko	24	?	Albertas	est.						1953 11 ... išsiųst. į Lietuvą
		— „ —	25	?	Albinas	liet.						
				Janis Klimkanis	Kalas		*					
			26	Janis Pilsetniekas	Hugas		*					Gražintas į D. Britaniją
		Išvyko		Margeris Vituolinis	Tankistas		*					Mokėsi angl. žvalg. m-loje
12.	1954 09 29	Išvyko		Margeris Vituolinis	Tankistas		*					
13.	1954 11 20	Atvyko		Janis Klimkanis	Kalas		*					
14.	1956 06 02	Išvyko		Janis Klimkanis	Kalas		*					
15.	1956 12 18	Atvyko		Janis Klimkanis	Kalas		*					

tiksliau – KGB naudai, nes KGB visiškai kontroliavo agentų permetimo kanalus (galimas daiktas, ne be Lubiankos supersnipo Kimo Filbio, SIS Rytų krypties vadovo). KGB gavo daug modernių tais laikais anglų ryšio priemonių ir operatyvinių-techninių priemonių pavyzdžių. KGB agentams įsiskverbęs į anglų žvalgybą, SSRS gavo vertingos informacijos apie jos žvalgomojo darbo metodus ir SIS agentūros mokymo sistemą. Galima sakyti, kad jie nebuvo labai gerai parengti, nes kai kurie jų veikė Latvijos SSR KGB agentų smogikų aplinkoje netgi ilgiau kaip metus ir nieko įtartino nepastebėjo. Net baigiamuoju operatyvinio žaidimo laikotar-

piu SIS bendradarbiai manė, kad Latvijos SSR KGB aklai panaudojo tikrus tautinio pasipriešinimo dalyvius¹⁷.

Susipažinus su buvusio SSRS KGB, taip pat Švedijos, Didžiosios Britanijos ir JAV specialiųjų tarnybų archyvais, galėtų atsirasti papildomos informacijos, kuri padėtų atkurti išsamesnį KGB organų veiklos okupuotose Baltijos respublikose vaizdą. Tačiau tvirtai galima sakyti, kad buvę Antrojo pasaulinio karo sąjungininkai šaltakraujiškai pasinaudojo okupuotų Baltijos valstybių tautiniu pasipriešinimu vienas prieš kitą nukreiptiems žvalgybos uždaviniams spręsti.

Nuorodos

¹ Pažyma remiantis archyvinės bylos „Liursen-S“ dokumentais, l. 4, Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro (toliau – LTPDC) biblioteka.

² S. Silinš, *Latvijskij centralnyj sovet*, Upsala, 1994, s. 138.

³ Pažyma, l. 4, A. Bundulio dokumentų kolekcija, LTPDC biblioteka.

⁴ Richardo Zandės tardymo byla, arch. Nr. 28635, t. 1, l. 230.

⁵ Latvijos SSR KGB generolo majoro J. Lukaševičiaus dokumentų kolekcija, LTPDC biblioteka.

⁶ J. Lukaševič, *Dolgij poedinok: Dokumental'nyj očerk*, s. 15, *ibid.*

⁷ Latvijos SSR KGB generolo majoro J. Lukaševičiaus dokumentų kolekcija, *ibid.*

⁸ Pažyma remiantis archyvinės bylos „Liursen-S“ dokumentais, l. 13, *ibid.*

⁹ V. Briedžio dienoraščio kopija, 1948–1949 m. užrašai, *ibid.*

¹⁰ Pažyma remiantis archyvinės bylos „Liursen-S“ dokumentais, l. 33, *ibid.*

¹¹ *Ibid.*, l. 16.

¹² *Ibid.*, l. 25.

¹³ Pažyma dėl ag. Lapas, Latvijos SSR KGB generolo majoro J. Lukaševičiaus dokumentų kolekcija, *ibid.*

¹⁴ Pažyma remiantis archyvinės bylos „Liursen-S“ dokumentais, l. 28, *ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, l. 72.

¹⁶ J. Lukaševič, *op cit.*, p. 117.

¹⁷ Pažyma remiantis archyvinės bylos „Liursen-S“ dokumentais, l. 97, LTPDC biblioteka

Janis Vasilevskis

ARMED NATIONAL RESISTANCE UNITS – THE MEDIUM OF THE GAMES OF THE SSSR/LATVIAN SSR AND GREAT BRITAIN SPECIAL OPERATIVE SERVICES IN 1945–1956

Summary

At the end of the World War II Great Britain Secret Service was looking for new chances for its service in Baltic countries. They decided for this purpose to use the organisations of national movements in Baltic countries. The intentions of Great Britain Secret Service had been exploited by SSSR KGB in lasting games in the territory of Estonia, Latvia and Lithuania against secret services of Sweden and Great Britain. An

exhaustive picture of the activities of KGB in occupied Baltic republics, can be restored from the archives of special services of the former SSSR KGB, Sweden, Great Britain and the USA. The study of the archives reveal that the former allies of the World War II exploited National resistance movements of occupied Baltic countries in working out the tasks of secret services on both sides.

MGB–KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje

Sovietinė okupacija sudarė pretekstą daliai visuomenės kolaboruoti su okupacine valdžia. Greta atvirų okupacinės valdžios rėmėjų atsirado visa armija slaptųjų bendradarbių – MGB–KGB agentų.

Šnipinėjimas ir ideologinis gyventojų apdorojimas – būtina totalitarinės sistemos egzistavimo sąlyga. Dvi šio šimtmečio totalitarinės ideologijos iš esmės skyrėsi tik tuo, kad fašistinė teikė prioritetą fiziniam sunaikinimui, o komunistinė – būtinai ir dvasiniam palaužimui. Hitlerio nuomone, tautų neįmanoma perauklėti, jas galima tik sunaikinti, tuo tarpu paskutinis SSRS KGB šefas V. Kriučkovas konstatavo, kad svarbiausia KGB užduotis yra „kasdienė kryptinga paieška asmenų, kurie gali būti užverbuoti ir aktyviai juos veikiant, auklėjant ir mokant parengti vertingi bei ypač vertingi agentai“¹.

Verbavimo motyvai. Svarbiausi MGB–KGB agentų verbavimo motyvai buvo trys: kompromituojanti medžiaga, asmeninis suinteresuotumas ir idėjinis bendrumas. Pirmasis motyvas reiškė prievartą, botagą, o kiti du – paskatinimą, papirkimą, ambicijų patenkinaimą, t.y. „riestainio“ politiką.

Per penkiasdešimt okupacijos metų verbavimo metodai ir taktika šiek tiek keitėsi. Nors minėtas KGB pirmininkas Kriučkovas 1983 m. teigė, kad prievarta – „tai tik pagalbinis, priverstinis metodas, kurio galutinis tikslas – įtikinimas ir perauklėjimas“², tačiau dauguma agentų 1940–1941 ir 1944–1953 m. buvo užverbuoti remiantis kompromituojančia medžiaga.

Tai lėmė tuomet vykdytų masinių represijų baimę. Kompromituojanti medžiaga buvo nepriklausomybės metais turėtos valstybinės pareigos ar socialinis statusas, priklausymas visuomeninėms organizacijoms, nelo-

jalūs okupacinei valdžiai pokalbiai, pažintis su areštuotais asmenimis, o ką jau kalbėti apie ryšius su pagrindžiu ar partizanais.

Daug rečiau kaip kompromituojanti medžiaga būdavo naudojami asmeniniai nekrektiški pomėgiai ar intymaus gyvenimo detalės. Šiais dalykais dažnai būdavo šantažuojami verbuojamieji dvasininkai ir tam tikrą visuomeninę padėtį užimantys intelektualai.

Asmeninio suinteresuotumo motyvas ėmė vyrauti pasibaigus partizaniniam karui. Nuo užverbavimo priklausė daug egzistencinės realizacijos galimybių: karjera, kūrybiniai laimėjimai, materialinė gerovė, mokslo laipsniai, kelionės į užsienį, net paskyra butui ar automobiliui. Verbuojant kompromituojančios medžiagos pagrindu būdavo išnaudojamas baimės jausmas, o šiuo atveju būdavo pasinaudojama žmogaus ambicijomis ir savanaudiškumu. Užverbavimas tapo sąmoningu sandėriu, kurį sudarius už suteiktą informaciją agentui būdavo atsilyginama „pagalba laikantis konspiracijos, tenkinant asmeninius, neprieštaraujančius įstatymams, prašymus ir norus“³.

Idėjiniu-politiniu pagrindu užverbuoti agentai buvo lojalūs okupacinei valdžiai ir komunistų partijos politikai asmenys, dažnai neturintys tautiško mentaliteto, o moralės atžvilgiu šnipinėjimo nelaikantys nuodėmė.

Tokiais galima laikyti Atgimimo metais užverbuotus KGB agentus. Tačiau kad ir kokių pagrindu agentas būdavo užverbuotas, jis būdavo auklėjamas ir ideologiškai veikiamas tol, kol tapdavo idėjiniu agentu. Prievarta, papirkinėjimu ir ambicijų skatinimu agentas būdavo įtikinamas, kad šnipinėti esą moralu.

Tokį asmenį trisdešimt ketverius metus GULAG'e iškalėjęs mokytojas Petras Paulai-

tis yra vaizdžiai pavadinęs „ištuštintu žmogumi“ su „suklaidintu protu, užšaldyta širdimi ir suluošinta psichika“⁴.

Čekistų auklėjimo priemonės būdavo gana primityvios. Valiai palaužti dažnai vartotas alkoholis, kuriuo ir pats verbuojamasis mielai maldydavo savo sąžinę. Antai 1952–1953 m. suimti ir verbuojami partizanai gegužės 1-ąją ir lapkričio 7-ąją būdavo uždaromi į tuos MGB rūmų kabinetus, pro kurių langus matydavosi sovietiniai šventiniai paradai⁵. Tuo būdavo siekiama įrodyti, kad visa Lietuvos liaudis palaiko okupacinę valdžią. Suimtiems „banditams“ humaniškumo dingstimi šia proga būdavo surengiamos vaišės, kurių meniu dominavo alkoholis. Verbujamiesiems būdavo demonstruojami propagandiniai filmai. 1949 m. desantu iš Vakarų į Lietuvą grįžusį Joną Deksnį vežiojo po Maskvos ir Kijevo muziejus, Ukrainoje rodė pasiturintį kolūki⁶. Įtakos agentas A. Zaskėvičius nuolat diskutuodavo su juo apie komunistinės pasaulėžiūros pranašumus ir pan.

Verbavimo technologija. Galima išskirti tris periodus, susijusius su SSRS vidaus politika; jie skiriasi tiek verbavimo taktika, tiek verbuojamojo reakcija į užverbavimo faktą.

Pirmasis periodas – tai partizaninio karo dešimtmetis. Tada čekistai nesigilino į kandidato psichologines savybes, o verbavo kiekvieną į jų akiratį pakliuvusį asmenį. Sutikimą bendradarbiauti išgaudavo šantažuodami kompromituojančia medžiaga. Iš verbuojamojo pirmiausiai išgaudavo bendradarbiavimo raštelį, kuris tapdavo šantažo priemone. Dažnas verbuojamasis būdavo nufotografuojamas šalia nukautųjų lavonų ar linksmoje čekistų draugijoje, būdavo grasinama nuotraukas išplatinti tarp gyventojų. Ypač išradingai čekistai naudodavo „pirmosios išdavystės“ efektą. Kartais tokia išdavystė būdavo inscenizuojama.

Antai 1953 m. suimtam partizanui Vitvyčiui parodė partizaną Ilgūną, kuris buvo suimtas jau anksčiau. Buvo sudarytas įspūdis, kad Ilgūnas suimtas remiantis Vitvyčio parodymais. Psichologiškai paveiktas Vitvytis pa-

rašė laišką apygardos vadui Povilui Morkūnui ir pakvietė jį susitikti⁷. Ryšininkei Marytei Pranevičiūtei tardytojai parodė žuvusių, smarkiai sužalotų, neatpažįstamų partizanų nuotraukas ir įtikino, kad dėl jos parodymų nužudytas LLKS visuomeninės dalies viršininkas Juozas Šibaila (tuo metu jis buvo gyvas ir laisvas). Patyrusi psichologinį šoką Pranevičiūtė buvo užverbauta ir nurodė, kur yra Prisikėlimo apygardos vado Grigonio bunkeris⁸.

Pirmą kartą išduoti čekistai priversdavo rafinuočiausiais metodais. Dažnai tam pasitelkdavo partizanaus persirengusius smogikus. Šie surengdavo savotišką inscenizaciją. Pavyzdžiui, pas partizanų rėmėją atveždavo neva sužeistą „partizaną“, paskui stebėdavo sodybą ir sulaikę išeinantį ūkininką kaltindavo jį, kad eina pranešti į MGB. Norėdamas įrodyti esąs partizanų rėmėjas, ūkininkas išvardydavo ryšių punktus, suvesdavo su tikrais partizanaus. Būdavo ir taip, kad suimtą ir į kitą punktą vežamą žmogų „išvaduodavo“ partizanai, t.y. jais persirengę smogikai. Išgavę raštiškus suimtojo parodymus, kad jis yra partizanų ryšininkas ar rėmėjas ir per tardymus nieko neišdavė, čekistai įvykdė atvirkščią operatyvinę operaciją – vėl suimdavo tariamai išvaduotą žmogų. Nevalingai išdavęs jam žinomas žinias nelaimingasis būdavo įtikinamas, kad kelio atgal nėra.

Pasibaigus partizaniniam karui būdinga verbavimo taktika – laipsniškas verbuojamojo įtraukimas į KGB užduočių vykdymą. Būta ir tiesioginių pasiūlymų bendradarbiauti. Prieš tai būdavo kruopščiai tiriamos numatyto užverbuoti žmogaus asmeninės savybės, sudaromas jo psichologinis portretas ir ieškoma tokių bruožų, per kuriuos lengviausia palenkti verbuojamąjį. Užmezgę su verbuojamuoju „operatyvinį kontaktą“, kuris kartais trukdavo net kelerius metus, čekistai pamažu įpratindavo jį bendrauti su operatyvininku. Galiausiai būdavo pasirašomas bendradarbiavimo pasižadėjimas ir pasirenkamas slapyvardis.

Stalino kulto pasmerkimas, KGB agentų

propaguojama idėja, kad lietuviams verta stoti į komunistų partiją (ar bendradarbiauti su KGB), nes tik šitaip galima užimti vadovaujančius postus ir apsaugoti kraštą nuo kolonizavimo, skatino daugelio inteligentų apsisprendimą kolaboruoti, cinišką karjerizmą ir savanaudiškumą pridengė tikro, neiškraipyto socializmo kūrimo idėja.

Būta ir kitokių priklausomybės bei suinteresuotumo motyvų. Truputį prasivėrus geležinei uždangai, suaktyvėjo ryšiai su Vakaraais, pasidarė įmanomos stažuotės, meno kolektyvų gastrolės užsienyje, susirašinėjimas ar susitikimai su išeivijoje gyvenančiais giminėmis ir kt. Visoks kontaktas su užsieniečiais dažnai buvo pretekstas verbavimui. Tokia pat sąlyga buvo keliama ir asmenims, repatrijuojantiems į Vokietiją ar Lenkiją. Ypač aktyviai buvo verbuojami grįžtantys į tėvynę 1956 m. SSRS AT komisijos iš konclagerių paleisti politiniai kaliniai: būdavo pasinaudojama jų troškimu grįžti į Lietuvą, prisiregistruoti režiminiuose miestuose, gauti darbą ir pan.

Nors užverbavimas priklausomumo ir asmeninio suinteresuotumo pagrindu buvo savotiškas savanoriškas sandėris, tačiau KGB vis tiek neatsisakė galimybės šantažuoti agentą. Už nepaklusnumą grėsė atleidimas iš darbo, žinių apie intymų gyvenimą išplatšinimas, o Atgimimo metais – ir bendradarbiavimo fakto paskelbimas.

Trečiasis periodas – Gorbačiovo „pertvarkos“ metai. Tada pavojingiau atrodė tapti agentu nei atsisakyti užverbavimo. Todėl svarbiausias verbavimo motyvas buvo idėjinis bendrumas. Tuo laikotarpiu KGB iškėlė mintį atsisakyti slapyvardžio ir pasižadėjimo raštelio, nes be šių atributų užverbuoti asmenys – ypač žinomi meno, mokslo, kūrybinių profesijų atstovai – „psichologiškai ir moraliai geriau jaučiasi“⁹. Verbavimo galimybės sumažėjo; be to, KGB neteko galingo šantažavimo įrankio – pasižadėjimo raštelio, o veiklos ribos suaktyvėjus visuomeniniams procesams išsiplėtė. Todėl KGB prisiminė seniai į „archyvą“ nurašytus agentus, ypač idėji-

nus. SSRS MGB 1952 m. rugsėjo 26 d. įsaku Nr. 161 buvo nurodyta iš agentūros tinklo išbraukti komunistų partijos, komjaunimo ir profsajungos veikėjus – sekretorius, aparato darbuotojus, sovietinių įstaigų vadovus¹⁰. 1983 m. šis sąrašas buvo išplėstas ir apėmė, be jau minėtų kategorijų, visų lygių deputatus, teismų ir prokuratūros darbuotojus¹¹.

Nepaisant šių instrukcijų, 1987–1990 m. buvo atnaujintas ryšys su minėtų kategorijų agentais. Naudoti įvairūs bendradarbiavimo stimulai: finansinė parama kuriant akcines bendroves, palaikymas darant politinę karjerą naujomis aplinkybėmis bei užimant lyderių pozicijas visuomeniniuose judėjimuose.

Be archyvinių agentų, tuo metu buvo pasitelkti ir rezerviniai agentai, užverbuoti ypatingajam periodui.

Agentų kategorijos. Iki agentūros tinklo reformos, kuri pradėta 1952 m., slaptieji MGB bendradarbiai sudarė dvi pagrindines grupes: agentų ir informatorių¹². Pagal veiklos pobūdį buvo kelių rūšių agentai: vidaus (įdiegiami į partizanų būrius ar pagrindines organizacijas), agentai maršrutininkai (siunčiami su užduotimi į konkrečią vietovę), agentai smogikai (vykdę smurto akcijas partizanų vardu), kamerų agentai (šnipinėję suimtuosius), įtakos agentai (formavę tam tikrą visuomenės nuomonę), agentai verbuotojai (patys verbavę kitus agentus), susitikimų ir konspiracinių butų šeimininkai ir pan. Aukščiausios kategorijos agentai – rezidentai – turėdavo keletą pavaldžių agentų, priminėdavo jų pranešimus, rengdavo jiems užduotis ir pan. Informatoriai buvo žemiausios kategorijos eiliniai šnipai, jie pranešinėdavo čekistams, kas vyksta jų aplinkoje, pateikdavo „signalų“ apie antisovietines apraiškas. Agentai atlikdavo sudėtingesnes užduotis, numatytas čekistų kuriamuose operatyviniuose planuose.

Nuo 1952 m. buvo panaikinta informatoriaus kategorija ir įvesta nauja: patikimas asmuo. Jis jau neturėjo slapyvardžio ir visuomenėje galėjo atvirai reikšti savo prosovieti-

nes pažiūras. Tai – „atsidavę tėvynei, sąžiningi sovietiniai piliečiai“¹³; santykiai su jais būdavo grindžiami savanoriškumo principu. Jie teikdavo žodinę informaciją KGB operatyviam darbuotojui, o kartais net vykdavo sudėtingesnes užduotis ar būdavo užverbuojami. Tačiau iki tol visuomenėje jiems nereikėdavo dangstyti legenda, ir toks bendradarbiavimas su KGB būdavo įvardijamas ne kaip šnipinėjimas, o kaip kolegiška pagalba.

Agentūros aparatą po 1952 m. sudarė pagrindinės ir pagalbinės kategorijos agentai. Pagrindinei kategorijai priklausė agentai tyrėjai, įtakos agentai, rezidentai ir perspektyvos agentai. Tyrėjai aktyviai dalyvaudavo sekant tam tikrą KGB operatyvinį susidomėjimą sukėlusį objektą – asmenį ar grupelę asmenų, kuriems būdavo sudaroma operatyvinio tyrimo byla. Įtakos agentai turėdavo šios bylos objektams daryti „pozityvų“ poveikį ar skleisti viešumoje KGB padiktuotą nuomonę. Perspektyvos agentai dalyvaudavo „aktyviose KGB priemonėse“, dažnai – kontržvalgybinėse. Juos buvo numatyta panaudoti tolimai ateičiai užplanuotose ideologinėse žvalgybinėse operacijose. Agentų kategorijos visada priklausė nuo jų funkcijų, kurias diktavo politinė situacija. Todėl, pavyzdžiui, nors po 1959 m. agentų smogikų grupės oficialiai nebeegzistavo, tačiau Atgimimo laikotarpiu vėl buvo sudaryti smogikų būriai, kuriuos buvo numatyta panaudoti įvairių provokacijų ir riausių kėlimui per mitingus, taip pat nepatikimų asmenų suėmimui (jei būtų pasisekęs 1991 m. sausio perversmas). Vidaus agentai, kurių nebereikėjo sunaikinus organizuotą pagrindį, vėl tapo aktualūs pradėjus kurti neformalioms visuomeninėms organizacijoms ir judėjimams. Konspiratyviai bendrauti su pagrindinės kategorijos agentais padėdavo pagalbinės kategorijos agentai: susitikimų ir konspiracinių butų, konspiracinių pašto dėžučių, telefonų šeimininkai, techniniai-operatyviniai darbuotojai.

Rezerviniai agentai, užverbuoti „ypatingajam periodui“ (tokiu buvo laikomas kari-

nis konfliktas, kai daugelis agentų mobilizuojami, o gyventojai turi būti ypač aktyviai šnipinėjami), priklausė, kaip ir patikimi asmenys, vienkartiniams ar ilgalaikiams „informacijos šaltiniams“.

Agentų funkcijos. Partizaninio karo metu dauguma agentų buvo nukreipti naikinti partizaninį judėjimą. 1944–1945 m. jie dažniausiai sekė besislapstančius asmenis, stebėjo partizanų stovyklas, jų maršrutus, jiems talkinančius gyventojus. 1946 m. pradėtos rafinuotos čekistų akcijos – partizanų junginių naikinimas „iš vidaus“.

Viena žymiausių tokio pobūdžio akcijų – legendinio pagrindinio centro kūrimas. 1945 m. MGB užverbavo Vilniaus universiteto dėstytoją Juozą Markulį, turėjusį pažinčių su nacių okupacijos metais pagrindinėje veikusiais asmenimis. Apsimesdamas esąs legaliai gyvenančių miesto inteligentų pagrindinės organizacijos narys, jis užmezgė ryšį su partizanų apygardomis. Žinodamas, kad partizanai siekia sukurti centralizuotą vadovybę, kartu su jų atstovais įkūrė vieningą politinę organizaciją – Bendrą demokratinio pasipriešinimo sąjungą (BDPS). Be to, MGB agentas Markulis ėmėsi kurti Vyriausiąją ginkluotųjų pajėgų štabą (VGPS), kurio vadu buvo numatytas kitas MGB agentas – buvęs Lietuvos Respublikos kpt. Kamarauskas. Šio didžiulio plano esmė buvo perimti vadovavimą visam Lietuvos pagrindžiui. Remiantis pasyvaus (t.y. neginkluotojo) pasipriešinimo teorija buvo įsakyta partizanams surinkti į sandėlius ginklus, o patiems „demobilizuotis“ – paimti MGB parengtus fiktyvius dokumentus. Gavę tokius dokumentus jie buvo suiminėjami. Nepaklūstančius „pagrindžio centrui“ partizanų vadus buvo nurodyta sunaikinti¹⁴.

Agentams pavyko užmegzti ryšį su 7 partizanų apygardomis. Inspektuodamas partizanų dalinius ir aiškindamas „naują taktiką“ J. Markulis nustatydavo štabų dislokacijos vietas, į kurias būdavo siunčiama MVD vidaus kariuomenė. MGB pavyko Didžiosios Kovos apygardos vadu paskirti agentą ir prak-

tiškai ją beveik visai sunaikinti: 1950 m. apygarda nebeegzistavo. Provokacijomis buvo sunaikinta ir Žemaičių apygardos vadovybė.

1947 m. pradžioje partizanams pasisekė išaiškinti provokaciją ir išvengti naujų aukų. Visą partizaninio karo laikotarpį MGB stengėsi sukurti legendinio pogrindžio centrą. Paskutinis toks centras, vadovaujamas užverbuoto partizano Jono Kimšto, buvo kuriamas 1952–1953 m.

Po tokių provokacijų partizanai pradėjo nepasitikėti legaliai gyvenančiais „pogrindininkais“. Todėl MGB ėmė aktyviau verbuoti slapta sulaikytus partizanus ir jų ryšininkus, taip pat diegti į partizanų junginius vidaus agentus. Dangstydamiesi įvairiais prasimanymais – neva pasislėpę nuo tremties ar mobilizacijos į Raudonąją armiją, „pabėgę“ iš kalėjimo, imituojantys pabėgimą iš tremties, – šie agentai įsiskverbė į partizanų būrius, susekdavo štabavietes, nušaudavo vadus. Antai 1949 m. MGB agentas Kostas Kubilinskas (vėliau tapęs garsiu sovietiniu poetu) buvo įdiegtas į Dainavos apygardos štabą, pats nušovė miegantį apygardos vadą ir iškvietė kariuomenę¹⁵. 1952 m. vidaus agentas Vytautas Remeika nušovė Prisikėlimo apygardos vadą Juozą Paliūną¹⁶.

Eiliniaais agentais užverbuoti kaimo gyventojai dažnai gaudavo ginklą ir užduotį nušauti užėjusį partizaną. Nuo 1949 m. MGB ėmė plačiai vartoti migdomuosius specialius preparatus. Kadangi partizanai, bijodami, jog neištvers tardymo kančių ir taps išdavikais, gyvi nepasiduodavo, agentams būdavo išduodami specialūs preparatai. Įdėjus juos į maistą ar gėrimą, partizanai būdavo užmigdomi ir suimami gyvi¹⁷. Tokią užduotį 1951 m. atliko kunigas Valantinas – MGB agentas Tupėnas, jis apnuodijo septynis partizanus, iš kurių du buvo nušauti, o penki – suimti¹⁸.

Ypač žiaurios buvo agentų smogikų funkcijos. Persirengę partizanų uniformomis, jie užmegzdavo ryšį su tikrais partizanais ir klastingai juos suimdavo ar išžudydavo, dažnai – miegančius. Kartu išžudydavo ir pasitaikiusius liudininkus – civilius gyventojus.

Sunaikinus partizaninį judėjimą, įvykdžius masinius gyventojų trėmimus ir žemės ūkio kolektyvizaciją, iš esmės pakeitus ūkininko socialinį statusą ir mentalitetą, pasikeitė ir KGB agentų funkcijos. Kaimo gyventojai nebekėlė pavojaus sistemai. KGB dėmesį sutelkė į kitas socialines gyventojų grupes: inteligentiją, jaunimą, Katalikų Bažnyčią, grįžtančius iš konclagerių ir tremties, turinčius ryšių su užsieniu ar ketinančius repatrijuoti asmenis. 1955–1960 m. plačiai pradėjus taikyti antisovietiskai nusiteikusiems asmenims „profilaktikos priemones“, t.y. viešą pasmerkimą, oficialų perspėjimą ar slapta „auklėjimą“, įtakos agentai privalėjo formuoti smerkiantį visuomenės požiūrį į tokius asmenis. Be to, sekdami ir šnipinėdami juos, agentai turėjo rasti „tokių poveikio priemonių, kurios nesukeltų nerimo ir skriaudos, o skatintų sąmoningą atgailą“¹⁹. Kitaip tariant, partizaninio karo metais agentai privalėjo fiziškai sunaikinti sistemos priešus, o vėliau turėjo pakeisti jų pažiūras. Dažnai agentai būdavo pasitelkiami, kad įtikintų buvusį politinį kalinį parašyti savo praeitį smerkiantį straipsnį, diskredituoti spaudoje ir į užsienį siunčiamuose privačiuose laiškuose lietuvius kaip žydšaudžių tautą, ir kitokioms propagandinėms akcijoms.

Per visą okupacijos laikotarpį neatslūgo KGB dėmesys Katalikų Bažnyčiai. Tačiau karo metais buvo labai mažai agentų dvasininkų, 1953 m. – vos 10 kunigų. 1978 m. SSRS KGB Kolegija nurodė į bažnytines bendruomenes siųsti įtakos agentus, stiprinti agentūros tinklą kunigų seminarijose²⁰. Agentai privalėjo ne tik šnipinėti kolegas, bet ir formuoti lojalų sovietinei valdžiai dvasininkų pasaulėžiūrą, neleisti į kunigų seminariją patekti „fanatikams, reakcingų klerikalų statytiniams“²¹. Tiems kunigams, kurie nesilaikydavo KGB nustatytų ribų, KGB užvesdavo operatyvinio tyrimo bylas. Ypač sustiprėjo Bažnyčios persekiojimas 1972 m. pradėjus eiti pogrindinei „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikai“. Viena iš jos leidėjų – kun. Juozą Zdebskį – sekė net 115 agentų!²² Nepajėgę

palaužti įprastais būdais, kunigui sukompromituoti jie griebėsi specialios priemonės: papylė ant automobilio sėdynės preparato, sukėlusio nudegimus, kuriuos medikams buvo liepta diagnozuoti kaip venerinę ligą²³.

1959 m. į Vatikano Šv. Kazimiero Kolegiją studijuoti buvo išsiųsti du KGB agentai, kurie teikė informaciją apie tenykščius lietuvius ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchus²⁴.

Į Vatikaną agentai buvo išsiųsti ir 1989 m. Jų užduotis – įtikinti, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčia nederą kištis į politiką ir palaikyti Sąjūdį, nes tai pakenks geriems sovietų valdžios ir Bažnyčios santykiams²⁵.

Atgimimo metais svarbiausios užduotys KGB agentams buvo kontroliuoti visuomeninius judėjimus, skverbtis į besikuriančias organizacijas, daryti įtaką jų veiklai ir jas skaldyti, kompromituoti lyderius ir kurti alternatyvias organizacijas. Paskelbus LR nepriklausomybę, 1991 m. balandžio mėn. KGB per agentus siekė propaguoti „kompetentingų“, ūkiškų specialistų vyriausybę, pereinamojo išstojimo iš SSRS laikotarpio idėjas, kompromituoti dešiniuosius, surengti pirmalaikius AT rinkimus ir „įstatymo keliu nušalinti Landsbergį nuo valdžios“²⁶.

Pirmosios sovietinės okupacijos metais Lietuvoje buvo užverbuota beveik 8 tūkst. agentų²⁷. Net karo metu buvo verbuojami lietuviai kaliniai, 1941 m. tremtiniai ir pasitraukę į Rusiją asmenys. Ypač intensyviai pradėta verbuoti antrosios sovietinės okupacijos pradžioje. Buvo verbuojamas beveik kiekvienas sulaikytas asmuo. Tuo rūpino si NKVD, NKGB, karinė kontržvalgyba „Smerš“, pasienio kariuomenės ypatingieji skyriai ir kitos represinės institucijos. Mėginimai užverbuoti dažnai būdavo nesėkmingi: pasirašę bendradarbiavimo pasižadėjimą žmonės dingdavo iš čekistų akiračio, daugelis jų dėl to išėjo partizanauti. Todėl kasmet apie 4 tūkst. agentų dėl neveiklumo tekdavo nurašyti į archyvinių agentų kategoriją. Tačiau Maskva spaudė kuo greičiau sunaikinti partizaninį judėjimą, tad buvo verbuojami nauji agentai, ir 1952 m. sausio 1 d. veikian-

čių agentų skaičius pasiekė 23,2 tūkstančio (626 rezidentai ir 637 konspiracinių butų šeimininkai)²⁸.

1952 m. pradžioje SSRS MGB reformavo agentūros tinklą: buvo įsakyta išbraukti iš jo menkaverčius, konkrečių užduočių neturinčius agentus. Per 1952 metus agentų skaičius buvo sumažintas 71%, jų liko 7,7 tūkstančio²⁹. Šis skaičius šiek tiek svyravo, tačiau per visus okupacijos metus išliko beveik stabilus. Mažiausiai agentų buvo 1962 m. – tik 2974. 1991 m. rugpjūčio mėn., paskutinėmis KGB egzistavimo Lietuvoje dienomis, buvo 6 tūkstančiai veikiančių agentų. Iki 1955 m. į archyvinę kategoriją buvo pervesta 78 tūkstančiai agentų.

Prie šio skaičiaus pridėję 36,1 tūkstančio nuo 1955 m. užregistruotų archyvinių ir veikiančių agentų, gauname 115 tūkstančių – tiek asmenų Lietuvoje slapta bendradarbiavo su MGB–KGB.

Keičiantis užduotims, keitėsi ir agentų socialinis statusas. Partizaninio karo metais daugiausia buvo verbuojami kaimo gyventojai.

Chruščiovo valdymo metais, užsimezgs šiokiems tokiems kontaktams su užsieniu, o ginkluotajam pasipriešinimui peraugus į pasyviąją rezistenciją, vis aktyviau verbuojami inteligentai. Per dvidešimt metų – nuo 1956-ųjų – beveik dešimt kartų sumažėjo pradinį išsilavinimą turinčių agentų (jų liko vos 7%). Tris kartus padaugėjo agentų su aukštuoju išsilavinimu. Technikumuose, kai kuriose aukštosiose mokyklose veikiančių agentų skaičius pasiekė 6% visų besimokančiųjų³⁰.

Baigiantis partizaniniam karui – 1953 m. – įvyko lūžis visuomenės sąmonėje prisitakymo linkme. 1953 m. iš 479 susitikimų butų šeimininkų lietuvių tebuvo vos 30% (tarp MGB darbuotojų – 28%), o vėliau jie sudarė absoliučią daugumą.

1988 m. Šiaulių mieste iš 300 veikiančių agentų 44% buvo tarnautojai, 26% – inteligentijos atstovai, 2% – studentai, 26% – darbininkai ir 2% – pensininkai.

Socialinio agentų statuso pasikeitimą liu-

dijo ir agentų, pašalintų iš agentūros tinklo dėl KGB dominančių ryšių praradimo, skaičius. 1950–1952 m. tokios kategorijos agentai sudarė tik 2–4%. Pasibaigus partizaniam karui, daugelis kaimo vietovėse užverbuotų agentų tapo nereikalingi. Todėl kasmet dėl šios priežasties 10–15% agentų būdavo pašalinama iš agentūros tinklo. 1961 m. dėl ryšių netekimo iš agentūros tinklo pašalinta net 20% visų agentų. Siekiant pakelti agentų „naudingo veikimo koeficientą“, verbavimas tapo tikslinis – imta verbuoti konkrečiai užduočiai. Nuo 1962 m. agentūra natūraliai atsinaujindavo: kasmet būdavo pašalinama apie 6–7% netekusių ryšių agentų ir užverbuojama apie 8% (300–400 asmenų) naujų.

Kaip tik nuo 1962 m. ilgesniam nei metų laikotarpiui pradėta siųsti agentus į užsienį. Naudotasi įvairiomis dingstimis: mokslinės stažuotės, darbas konsulatuose, šeimų susijungimas ir pan. Iš pradžių tokių agentų kasmet būdavo siunčiama po 6–7, aštuntojo dešimtmečio viduryje šis skaičius pasiekė 25³¹.

Visa tai leidžia teigti, kad nuo 1960 m. KGB dėmesys nukrypo į inteligentiją, jaunimą, Katalikų Bažnyčią ir išeiviją.

Bendradarbiavimo savanoriškumas. Nėra statistikos duomenų, kiek Lietuvos gyventojų buvo verbuota, todėl sunku pasakyti, ar lengvai žmonės sutikdavo būti užverbuojami. Tačiau kai kurie faktai, taip pat statistikos duomenys apie agentų pašalinimo iš agentūros tinklo priežastis liudija, kad daugelis užverbuotų žmonių jokių būdu nenorėjo dirbti okupantams. Aišku, buvo ir savanorių talkininkų, kurių šnipinėjimo stažas siekė daugiau nei 30 metų.

Nenorinčius bendradarbiauti agentus galima suskirstyti į dvi grupes: vieni atvirai pasipriešino čekistų valiai, kiti, nors formaliai ir buvo užverbuoti, tačiau visokiais būdais stengėsi išvengti užduočių: dirbo dviem pusėmis (dviveidžiavo), dezinformuodavo operatyvininkus, nieko nedarė, stengėsi simuliuoti, išsikonspiruodavo, t. y. pasipasakodavo aplinkiniams, kad yra užverbuoti, ir pan.

Tokių agentų 1951 m. buvo net 20%. Jų skaičius tolydžio mažėjo: 1955 m. jie sudarė 14%, 1956 m. – 6%, nuo 1971 m. – apie 1% visų veikiančių agentų. Partizaninio karo metais kasmet būdavo suimama po 70–80 užverbuotųjų. Tuo metu nesutikimas būti užverbuotam jau buvo traktuojamas kaip valstybinės paslapties išdavimas, už kurį bausdavo 3 m. kalėjimo. Kai tik Sovietų Sąjungoje prasidėjo šio „atšilimas“ ir už atsisakymą bendradarbiauti su KGB nebegrėsė įkalinimas, atsirado nauja kategorija – archyviniai agentai. Tai – atsisakiusieji bendradarbiauti. 1962–1963 m. jie sudarė apie 1,1% pašalintųjų iš agentūros tinklo, vėliau, pradėjus kruopščiau atrinkinėti numatytus verbuoti asmenis, šis skaičius sumažėjo iki 0,4%.

Nenorėjusiais dirbti okupantui galima laikyti ir dalį praradusių ryšius agentų, nes kai kurie žmonės, užverbuoti MGB, išvažiudavo iš savo gyvenamosios vietos, pakeisdavo darbovietę ir šitaip išvengdavo užduočių.

Ištyrus 2,5 tūkstančio žymesnių archyvinių agentų kartoteką paaiškėjo, kad net 26% iš jų okupantui nuoširdžiai nedarė, todėl iš agentūros tinklo buvo pašalinti³². 5,3% jų išvyko į užsienį (repatrijavo į Lenkiją, Vokietiją ir nutraukė ryšius su KGB), 2,3% išėjo partizanauti, 2,6% atsisakė bendradarbiauti, o 0,2% pabėgo į užsienį³³.

Šie duomenys rodo, kad ne mažiau kaip ketvirtadalis agentų buvo užverbuota prievarta. Pakliuvusio į MGB–KGB akiratį numatyto užverbuoti žmogaus likimas kartais būdavo tragiškesnis už rezistentų likimą.

Antai 1953 m. balandžio 10 d. buvo suimtas partizanas Mykolas Janulis-Tautvydas. Verčiamas išduoti ir vedžiojamas kartu su agentais smogikais, jau išdavęs trejetą partizanų, per paskutinę operaciją pabėgo. Čekistai visais įmanomais būdais ėmė jį kompromituoti – jie aiškino, kad Janulis tebevykdo jų užduotis. Janulis tarp gyventojų pradėjo platinti atsisaukimus, kuriuose prisipažino, ką išdavęs, ir nurodė, kas iš tikrųjų yra užverbuotas. Perspėjo saugotis Rytų Lietuvos vado Kimšto ir Vytauto apygardos vado Kaly-

čio, kurie tuo metu intensyviai vykdė MVD užduotis. Tačiau jo pastangos nuėjo perniek: čekistų propaganda buvo stipresnė. Žmonės juo netikėjo. Januliui niekur nebeliko vietos, jis buvo priverstas slapstytis ir nuo čekistų, ir nuo savųjų. Tais pačiais metais stribai jį nušovė.

Moraliniai aspektai. Okupacijos metai visus paženklino ypatinga žyme. Visi buvo priversti dėvėti kaukes: dauguma gyventojų – lojalumo sovietinei santvarkai ir okupacinei valdžiai kaukę, o agentai – tą kaukę, kurią parinkdavo darbdavys. Kolaboravęs su okupacine valdžia menininkas rašė: „Mainais už tariamą savo būties ramybę žmogus yra apdovanojamas dvilypiu gyvenimu: realiu, autentišku, akis į akį su savuoju „aš“ ir netikru, neautentišku – minioje, visuomenėje, šeimoje, kūryboje. Šis dvilypumas yra totali išlikimo sąlyga“³⁴.

Nuorodos

¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakas Nr. 00140 „SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatai“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 594.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Petro Paulaičio 1973 m. spalio 30 d. laiškas broliui Antanui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 440.

⁵ 2-N valdybos viršininko pavaduotojo 1952 m. lapkričio 1 d. raštas LSSR MGB ministrui P. Kondakovui, *ibid.*, b. 399, l. 380.

⁶ Agento Liepsnos 1951 m. vasario 3 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 426, l. 230.

⁷ Vytvyčio atsakymas į Rimanto 1953 m. balandžio 7 d. ir 8 d. laiškus, *ibid.*, b. 402, l. 59–60.

⁸ Marytės Pranevičiūtės 1950 m. liepos 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla P-9402; darbo su agentūrinėmis bylomis 1950 m. liepos mėn. ataskaita, *ibid.*, ap. 3, b. 336, l. 8–10.

⁹ S. Stepanov, „Kogo sčitat' agentom?“, *Sbornik KGB SSSR*, Moskva, 1990, Nr. 145, s. 43–44.

¹⁰ LSSR MGB Vilniaus srities valdybos 1952 m. spalio 8 d. nurodymai dėl SSRS MGB 1952 m. rugsėjo 26 d. direktyvos Nr. 161 vykdymo, *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 388.

¹¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsa-

Nepriklausomybės paskelbimas daugumai visuomenės reiškė prarastą, sunaikintojo mentaliteto atgavimą, grįžimą į gyvenimą be kaukės. Tuo tarpu agentams, kurių iš viso būta apie 5% suaugusių krašto gyventojų, šis laikas teatnešė tik naują vaidmenį ir naują kaukę. Tik maža buvusių agentų dalis išdrįso atvirai ją nusiimti.

Lietuvoje nepavyko priimti desovietizacijos įstatymo. Įvairių postkomunistinių kraštų liustracijos įstatymai yra ne kas kita, kaip mėginimas padaryti agentus nekenksmingus ir teisiškai nustatyti jų statusą, t. y. padėti jiems nusiimti kaukę. Tačiau yra dar ir moralinė problema. Idėjiniai KGB agentai – tai žmonės, tarnavę totalitarinei sistemai, patys ją kūrę ir stiprinę, persiėmę jos dvasios. Jų integravimas į laisvą pilietinę visuomenę vargu ar įmanomas.

kas Nr. 00140 „SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatai“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 594.

¹² MGB agentūra, *Lietuvos partizanų kovos [...]*, p. 57.

¹³ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakas Nr. 00140 „SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatai“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 594.

¹⁴ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 397–402.

¹⁵ Ibid., p. 392.

¹⁶ Ibid., p. 393.

¹⁷ N. Gaškaitė, „Specpriemonės KGB praktikoje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, t. 9, p. 203–209.

¹⁸ LSSR MGB 2-N valdybos 1951 m. gruodžio 6 d. pažyma apie kovą su lietuvių nacionalistų gaujomis, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 375, l. 162–172.

¹⁹ SSRS KGB pirmininko 1976 m. lapkričio 26 d. įsakas Nr. 00160 „Apie kontržvalgybinio darbo stiprinimą kovojant su priešais ideologinėmis diversijomis, nukreiptomis į sovietinį jaunimą“, *ibid.*, ap. 49, b. 594.

²⁰ SSRS KGB pirmininko 1978 m. rugsėjo 28 d. įsakas Nr. 00122 „Apie agentūrinio-operatyvinio darbo sustiprinimą kovojant su ardomąja užsienio klerikalinių centrų veikla tarp priešiškių elementų iš bažnytininkų ir sektantų tarpo“, *ibid.*

²¹ Ibid.

²² V. Spengla, „*Akiplėša*“, *KGB kova prieš Bažnyčią*, Vilnius, 1996, p. 34

²³ LSSR KGB 1981 m. rugpjūčio 10 d. šifrotelegrama SSRS KGB OTO viršininkui, V. Spengla, op. cit., p. 127–128.

²⁴ A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1996, t. 1, p. 202–203.

²⁵ N. Gaškaitė, „MGB agentūra pokario Lietuvoje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 12, p. 248–263.

²⁶ LSSR KGB 1-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio A. Charitonovo darbo sąsiuvinis, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 504, l. 3, 12.

²⁷ Agentų asmens bylų registracijos žurnalas, *ibid.*, ap. 6, b. 4.

²⁸ LSSR MGB 1952 m. sausio 1 d. ataskaita apie operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 3, b. 496.

²⁹ LSSR MGB 1952 m. lapkričio 17 d. pažyma apie agentūros tinklo sumažinimą, *Lietuvos partizanų kovos* [...], p. 389–392.

³⁰ N. Gaškaitė, op. cit., p. 248–263.

³¹ LSSR KGB statistikos duomenys apie agentūros skaičių ir judėjimą, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 534, l. 39; b. 621, 622, 625, 626, 627, 674, 675.

³² N. Gaškaitė, op. cit., p. 248–263.

³³ *Ibid.*

³⁴ M. Janulio-Tautvydo atsišaukimas „Visuomenės žiniai“, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 403, l. 24.

Nijolė Žemaitienė

MGB–KGB AGENCIES IN OCCUPIED LITHUANIA

Summary

Soviet occupation induced part of society to collaborate with occupation authorities. By the open supporters of the occupation authorities there appeared an army of secret collaborators – the agents of MGB–KGB. Espionage and ideological processing is a necessary condition for a totalitarian system to exist. There existed three basic motives of recruiting the agents: discrediting material, personal interest and ideological community. The interior policy of recruitment in the SSSR can be divided into three periods. The periods differ both in the tactics of recruitment and the reaction of an individual to the fact of being recruited. The first period covers the decade of partisan war. During the period the KGBists did not inquire much into psychological characteristics of a candidate and recruited any person that had fallen into their vision. The consent to collaborate was usually got by blackmail using discrediting material. With the end of the partisan war the tactics had changed. The candidate was gradually involved in fulfilling KGB tasks. The third period coincides with the years of Gorbachov's "perestroika".

It seemed more dangerous at that time to become an agent than to refuse to collaborate. Ideological community became the main motive for collaboration. The KGB objectives during the Revival were to control public movements, penetrate into newly born organisations, to make influence to their activities and to split them by discrediting their leaders and establishing alternative organisations. After the declaration of independence KGB through their agents tried to advocate the idea of gradual secession from the SSSR, to discredit the right wing, to organise early elections to SC and "to remove V. Landsbergis legally". Independence to many Lithuanian people meant getting back to their lost and destroyed mentality and life with no masks on. But for collaborators, that made up 5% of mature population, the period brought in new parts and new masks. Only a few of them took the courage to throw off the disguise publicly. Different Laws of Lustration passed in post-communist countries attempt to unharm the collaborators and to define their status by law, i.e. to help them to take off their masks.

Pasipriešinimo sąjūdis Estijoje (1955–1985)

Sovietų Sąjungai 1940 m. birželio mėn. okupavus ir aneksavus Estiją, iškart prasidėjo estų tautos priešinimasis svetimai valdžiai, kuris truko iki pat Estijos nepriklausomybės atkūrimo 1991 m. rugpjūčio mėn. Iš pradžių tai buvo pasyvus priešinimasis Estijoje vykdytiems sovietiniams pertvarkymams ir stengimasis išsaugoti tautines vertybes. Aktyviai priešintis pradėta tada, kai tik susidarė sąlygos tai daryti. Prasidėjus karo veiksmams tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, daugelis vyrų pasitraukė į miškus, ėmėsi ginklų ir pradėjo kovoti su atsitraukiančiomis nuo vokiečių Raudonosios armijos dalimis ir naikintojų batalionais.

1944 m. rudenį Sovietų Sąjungai vėl okupavus Estiją, priešinimasis vyko toliau. Pirmiausia su ginklu rankose aktyviai kovojo miško broliai, veikė jaunimo pasipriešinimo organizacijos, Estijos demokratai ir sukilėlių – atviro priešinimosi dalyvių – delegacijos kreipėsi į pasaulio visuomenę, siekdamos atkreipti dėmesį į tai, kad Estija okupuota ir joje pažeidžiamos žmogaus teisės. Nuolat veikė nedidelės grupės, kurių nariai rengė ir platino valdžios draudžiamą literatūrą bei lapelius, išskeldavo tautines vėliavas, dalyvavo masinėse manifestacijose ir t.t. Aktyviai priešinosi palyginti mažai žmonių. Tuo tarpu vyko pasyvus priešinimasis, kuris buvo apėmęs visą tautą: buvo priešinamasi okupacinės valdžios mėginimams sunaikinti tautinę savimonę, ginama estų kalba ir Estijos kultūra; didžiulė dauguma estų santūriai protestavo prieš rusinimą ir sovietinimą.

Sovietinio totalitarinio režimo sąlygomis aktyvus priešinimasis negalėjo būti masinis. Išskyrus kai kuriuos ypatingus atvejus

(1980 m. jaunimo demonstracijos), iki devintojo dešimtmečio pabaigos Estijoje nebuvo visuotinio pasipriešinimo protrūkių, kaip kad Vengrijoje 1956 m., Čekoslovakijoje 1968 m. ir Lenkijoje 1956, 1968, 1976 ir 1980 m.

Aktyvaus pasipriešinimo sąjūdį, remiantis įvairiu metu naudotomis pasipriešinimo formomis, glaudžiai susijusiomis su užsienio politikos įvykiais (sukilimas Vengrijoje, Pragos pavasaris, Helsinkio konferencija), galima sąlygiškai suskirstyti į penkis laikotarpius:

I – ginkluotasis pasipriešinimas pirmajai sovietinei okupacijai, prasidėjusiai 1941 m. birželio mėn., kilus karui tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Jis reiškėsi kova su besitraukiančiomis Raudonosios armijos dalimis ir naikintojų batalionais. Priešinimasis truko nuo 1944 iki 1953 m. kaip miško brolių kova.

II – jaunimo pagrindžio sukilėlių organizacijų veikla nuo 1944 iki 1962 m., kuri iki 1953 m. daugiausia apėmė pagalbą miško broliams. Nuo 1955 m. jaunimo organizacijos veikė visiškai savarankiškai.

III – demokratinių sąjūdžių veikla 1968–1975 m.

IV – atviras pasipriešinimas 1977–1985 m.

V – visuotinis išsivaduojamasis sąjūdis (dainuojanti revoliucija) 1987–1991 m.

Čia nagrinėjamas aktyvaus pasipriešinimo sąjūdis Estijoje 1955–1985 m., apimančias antrąjį laikotarpį, pradedant 1955 m., taip pat trečiąjį ir ketvirtąjį laikotarpius.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje miško brolių judėjimas baigėsi. Dauguma partizanų būrių kovotojų arba žuvo, arba pateko į nelaisvę. Didelę dalį miško brolių bunkerių MVD ir MGB organai susekė ir sunaikino.

Pasibaigus miško brolių judėjimui, liko suaugusiųjų karta, kuri ilgą laiką buvo beveik visiškai nuošalyje nuo pasipriešinimo sąjūdžio. Tuo baigėsi aktyvaus masinio priešimosi laikotarpis. Pasipriešinimo sąjūdyje daugiausia dalyvavo nelegalios mokyklinio jaunimo organizacijos. Kokio masto buvo sąjūdis šiuo laikotarpiu, galima spręsti iš KGB 4-ojo skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaitos apie išaiškintas ir sunaikintas antisovietines jaunimo organizacijas, pradedant 1954 m., kai čekistų represinis organas buvo pavadintas KGB. Deja, Estijos archyvuose išliko pranešimų tik iš 1954–1958 m. laikotarpio.

Nuo 1954 m. balandžio mėn. iki 1957 m. Taline ir ESSR rajonuose buvo susektos ir sunaikintos 9 antisovietinės jaunimo organizacijos, kurios turėjo 94 narius. Iš jų 21 suimtas ir 74 žmonėms pritaikytos profilaktikos priemonės.

Tuo pačiu laikotarpiu ESSR teritorijoje buvo užregistruoti 64 lapelių platinimo atvejai (361 egzempliorių lapelių parengė 59 autoriai), 149 anoniminių dokumentų platinimo atvejai (dokumentus sudarė 93 autoriai) ir išaiškinti 52 anoniminių laiškų autoriai.

Iš KGB 4-ojo skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1958 metų ataskaitos matyti, kad čekistams pavyko tais metais išaiškinti ir sunaikinti 8 jaunimo grupes, kuriose buvo 38 dalyviai.

Septintojo dešimtmečio pradžioje jaunimo organizacijų veikla susilpnėjo. Paskutinis politinis procesas įvyko 1962 m. Paskui teisminės represijos ilgesniam laikui nutrūko ir tik dešimtmečio pabaigoje prasidėjo nauji suėmimai.

Svarbiausia priežastis, dėl kurios nutrūko jaunimo organizacijų veikla, buvo ta, kad iš esmės pasikeitė vidaus politinė padėtis. Septintajame dešimtmetyje įvyko lūžis: prasidėjo sovietinės santvarkos pripažinimo procesas – šią santvarką pradėjo pripažinti dauguma Estijos gyventojų. Tas pripažinimas pasireiškė tiek lojalumu valstybės santvarkai, tiek

prosovietinių ritualų vykdymu. Stojimas į komunistų partiją imtas vertinti pragmatiškai. Stalino laikais stojimas į komunistų partiją arba netgi į komjaunimą reiškė atvirą perėjimą okupantų pusėn, o nuo septintojo dešimtmečio ši pažiūra pasikeitė. Ne taip kaip ankstesniu laikotarpiu į komunistų partiją žmonės stojo ne ideologiniais sumetimais, o dėl asmeninės karjeros ir buitinių privilegijų (aukštesnės pareigos, orderis butui, galimybė pirkti automobilį, išvažiuoti į užsienį ir t.t.).

Tais metais gerokai padaugėjo Estijos komunistų partijos narių estų: pokario metais jų buvo pirmą kartą daugiau kaip 50% visų Estijos komunistų partijos narių. 1956 m. EKP buvo tik 44,6% estų, 1961 m. jų padaugėjo iki 49,2%, o 1966 m. – iki 51,9%. Daugiausia buvo 1971 m. – 52,9%. Paskui estų komunistų ėmė mažėti (1981 m. jų buvo 50,8%).

Vadinamasis Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpis Estijai pirmiausia buvo kultūros atgimimas. Gerokai padaugėjo kūrybinių laisvių, vėl pradėta leisti nepriklausomybės laikų autorių ir netgi kai kurių emigrantų autorių knygas. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje atidarius kelto liniją tarp Talino ir Helsinkio, į Estiją atvykdavo daugiau užsienio turistų. Šiaurės Estijoje buvo gerai matyti Suomijos televizijos programos, o tai estams atvėrė langą į pasaulį. Tais metais gerokai pakilo ir žmonių gyvenimo lygis. Rusijoje „atšilimas“ sudarė sąlygas viešam sąjūdžiui už žmogaus teises, o Estijos pasipriešinimo sąjūdyje vyravo pagrindiniai demokratiniai judėjimai. Estijos pasipriešinimo sąjūdis iš pagrindžio išėjo tik aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje. Demokratinių judėjimų atsiradimas septintojo dešimtmečio pabaigoje reiškė kokybiškai naują sąjūdžio veiklos etapą. Jie gerokai skyrėsi nuo ankstesniųjų. Šeštajame ir septintajame dešimtmetyje veikusių jaunimo pagrindinių organizacijų veikla geografiškai apsiribojo Estijos teritorija ir politiškai – Estijos tematika. Užtat demokratai atidžiai stebėjo, kas vyksta pasaulyje ir Sovietų imperijoje, tuo grindė savo veiklą, ieškojo ryšių su Maskvos ir Leningrado disidentais ir

užmezgė su jais ryšius. Beje, demokratai nepritarė ginkluotajai kovai.

Šiuo laikotarpiu Estijoje veikė keturi demokratiniai judėjimai. Du iš jų – 1968 m. Baltijos karinio jūrų laivyno jūreivių įkurta Kovotojų dėl politinės laisvės sąjunga ir Sovietų Sąjungos demokratinis judėjimas (SSDJ) – buvo politinės organizacijos. Svarbiausias jų tikslas buvo ne Estijos nepriklausomybės atkūrimas, bet visos Sovietų Sąjungos demokratinimas. Tačiau šie judėjimai, ypač SSDJ, darė didelį poveikį Estijos demokratiniams sąjūdžiams.

Vien estų sąjūdžiai buvo Estijos nacionalinis frontas ir Estijos demokratinis judėjimas. 1972 m. šios organizacijos pasiuntė memorandumą JTO Generaliniam Sekretoriui Kurtui Valdheimui, kuriame reikalavo nutraukti okupaciją ir organizuoti Estijoje laisvus rinkimus JTO kontroliuojant. Dėl šio memorandumo 1974 m. pabaigoje buvo suminti keturi demokratai.

Vis dėlto pagrindinė veikla baigėsi. Atvira Rusijos disidentų veikla parodė, jog, norint informuoti pasaulio visuomenę apie savo tikslus, geriau tinka vieši kreipimaisi ir oficialūs raštai.

1975 m. liepos 30 d. – rugpjūčio 1 d. Helsinkyje įvykusiame Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarime buvo priimtas Baidgiamasis aktas, kuris turėjo didelę įtaką Sovietų Sąjungoje ir kitose Varšuvos pakto valstybėse veikusiems opoziciniams judėjimams. Maskvoje, Ukrainoje, Lietuvoje, Gruzijoje ir Armėnijoje kovotojai dėl žmogaus teisių įkūrė visuomenines grupes, kurios stebėjo, kaip vykdomi Helsinkio susitarimai. Buvusių politinių kalinių (Eriko Udamo, Eno Tarto) iniciatyva Helsinkio grupę buvo stengta si sukurti ir Estijoje, bet dėl įvairių priežasčių nepavyko to padaryti. Taip pat atsitiko ir Latvijoje.

Tuo metu glaudesnius ryšius užmezgė Estijos, Latvijos ir Lietuvos pasipriešinimo sąjūdžiai, prasidėję Mordovijos politinių kalinių lageriuose. Veiklai koordinuoti nutarta įkurti bendrą Baltijos šalių pasipriešini-

mo sąjūdžių organizaciją. 1977 m. rugpjūčio 25 d. Maskvoje rengtoje spaudos konferencijoje užsienio žurnalistams buvo numatyta paskelbti, kad įkurtas Estijos, Latvijos ir Lietuvos tautinio sąjūdžio Generalinis komitetas. Tačiau KGB pavyko sužlugdyti šį planą. 1977 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje buvo suimtas Viktoras Petkus – svarbiausias šio komiteto įkūrimo iniciatorius. Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje prasidėjo kratos ir tardymai.

KGB sužlugdžius bendrą organizaciją, Estijos pasipriešinimo dalyviai atsisakė kurti savo organizaciją ir ėmė stebėti, registruoti ir skelbti žmogaus teisių ir tautiškumo pažeidimus. Tuo laikotarpiu pasipriešinimo sąjūdis tapo viešas. Informacija buvo skleidžiama per Sovietų Sąjungoje akredituotus užsienio žurnalistus. Jiems padedant informacija buvo siunčiama emigrantų organizacijoms, kurios savo ruožtu informavo pasaulio visuomenę apie padėtį Estijoje.

1978 m. pasipriešinimo sąjūdis pradėjo leisti pagrindinę kroniką „Minčių ir naujienų laisvo skleidimo Estijoje papildymai“. Rinkiniai buvo spausdinami rašomąja mašinėle ant plono popieriaus ir surišami segtuvais. „Papildymai“ daugiausia buvo dauginami fotografuojant. Rinkiniuose buvo spausdinami visi svarbesni pareiškimai, memorandumai ir kreipimaisi, aprašomi politiniai teismo procesai, pateikiama informacija apie žmogaus teisių ir tautiškumo pažeidimus Estijoje ir t.t. „Papildymai“ iš esmės skyrėsi nuo einamųjų įvykių kronikos, kurią leido Maskvos disidentai. Be trumpo faktų ir įvykių aprašymo, juose buvo skelbiami įvairūs poleminiai straipsniai Estijos istorijos klausimais, taip pat apie padėtį kaimyninėse valstybėse – Latvijoje, Lietuvoje ir Rytų Europoje, pirmiausia Lenkijoje. Rinkiniai buvo leidžiami iki 1986 m., iš viso išėjo 25 numeriai.

Pirmasis viešas pasipriešinimo sąjūdžio aktas buvo įvykdytas tik 1979 m. Tų metų rugpjūčio 23 d. 45 estai, latviai ir lietuviai pasiuntė atvirą laišką Sovietų Sąjungos, VFR, VDR, Atlanto chartiją pasirašiusių valstybių vyriausybėms ir JTO Generaliniam

Sekretoriui Kurtui Valdheimui. Laiško siuntimo data sutapo su nepuolimo sutarties tarp stalininės Sovietų Sąjungos ir hitlerinės Vokietijos (Ribentropo–Molotovo pakto) pasirašymo 40-osiomis metinėmis. Laiške pakto šalių teisių perėmėjos – Sovietų Sąjunga ir dvi Vokietijos – buvo raginamos paskelbti slapto papildomo protokolo turinį dėl įtakos sferų Rytų Europoje, pripažinti jį negaliojančiu nuo pasirašymo dienos ir likviduoti pakto padarinius.

45 estų, latvių ir lietuvių laiške, kuris plačiau tapo žinomas Baltijos kreipimosi pavadiniu, nurodyta, kad Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje esantis režimas yra neteisėtas. Pasaulio visuomenę labai paveikė ta aplinkybė, jog tai buvo atviras laiškas, kurį parašė konkretūs asmenys. Tiesioginis Baltijos kreipimosi rezultatas buvo tas, kad Europos Parlamentas 1983 m. sausio 13 d. Oto fon Habsburgo iniciatyva 98 balsais už, 6 pasisakius prieš ir 8 susilaikius priėmė rezoliuciją, kurioje pasmerkė Sovietų Sąjungos įvykdytą Baltijos valstybių okupaciją ir pareikalavo atkurti jų nepriklausomybę.

Po Baltijos kreipimosi buvo parašyta daug atvirų laiškų. Svarbesni iš jų parengti ir pasirašyti drauge su latviais ir lietuviais.

Nuo 1981 iki 1985 m. Aukščiausiąjame teisme įvyko šeši pasipriešinimo sąjūdžio dalyvių teismo procesai, kuriuose už antisovie-

tinę veiklą buvo nuteisti ir ištremti į lagerius devyni žmonės.

Devintojo dešimtmečio pradžioje Estija buvo vienintelė Sovietų imperijos respublika, kurioje dar tebevyko atviras pasipriešinimas. 1984 m. pasipriešinimas represijomis buvo užgniaužtas. Vis dėlto pasipriešinimo sąjūdis nesibaigė, bet nuėjo į pagrindį. Kaip ir anksčiau, buvo renkama informacija apie žmogaus teisių ir tautiškumo pažeidimus ir, padedant Estijos pagalbos kaliniams, kovojusiems dėl nepriklausomybės, Centrui, apie visa tai buvo informuojama pasaulio visuomenė.

Atviras priešinimasis buvo gyventojų daugumai nežinomas; valdžia visai stengėsi nuslėpti, kad toks pasipriešinimas vyksta. Jei nepavykdavo, sovietiniai propagandistai mėgino pavaizduoti, jog tai Vakarų specialiųjų tarnybų prasimanymas. Taigi disidentų veikla negalėjo labai paveikti Estijoje vykstančių raidos procesų. Tačiau didelę reikšmę turėjo iš Estijos siunčiami pareiškimai ir kolektyviniai memorandumai. Jie rodė, kad estų tauta nesusitaikė su okupacija ir neprarado vilties vėl būti nepriklausoma. Itin svarbu tai, kad jau aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pasipriešinimo sąjūdyje buvo viešai išsakytos nuostatos, kuriomis remiasi dabartinis Estijos valstybingumas.

Viktor Niitsoo

RESISTANCE MOVEMENT IN ESTONIA IN 1955–1985

S u m m a r y

The resistance of the nation of Estonia against the hostile power started in June, 1940 when the Soviet Union occupied and annexed Estonia. The resistance movement lasted as long as August, 1991 when the independence of Estonia was restored. The scale of active resistance was, comparatively, low. Meanwhile the passive movement embraced all the nation. The nation resisted the attempts to destroy its consciousness by Soviet occupation, protected the Estonian language and culture. Many Estonians passively protested against their russification and sovietization.

The active resistance movement, according to its form,

which was closely connected with the events abroad (the uprising in Hungary, Prague spring, Helsinki conference), can roughly be divided into five periods: armed resistance movement against Soviet occupation in 1941, 1944, 1953; the activities of youth underground rebel organisation from 1944 to 1962; democratic movement activities in 1968–1975; open resistance in 1977–1985; the general liberation movement (“singing revolution”) in 1987–1991. The statehood of present Estonia is based on the ground of resolutions publicly spoken by the resistance movement at the end of seventies.

Pagrindinės neprievartinio pasipriešinimo formos ir slaptasis nacionalizmas – vidinis nepaklusimas sovietiniam režimui Latvijoje (aštuntasis–devintasis dešimtmečiai)

Šio tyrimo metodika pagrįsta „priešingo įrodymo“ principu, t. y. Latvijos SSR KGB ir SSRS KGB dokumentų bei kitos aštuntojo ir devintojo dešimtmečių medžiagos tyrimu. Tarp Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro (LTPDC) turimos dokumentacijos yra atkurta „Automatizuota informacinio aprūpinimo sistema, aptarnaujanti kontržvalgybinę Latvijos SSR KGB veiklą, „Delta Latvija““ (ASIO „Delta Latvija“), kurioje sukaupti duomenys apie 35 656 asmenis ir maždaug 8000 Latvijos SSR KGB informatorių (agentų) pranešimų referatų, gautų per tą laikotarpį. Informacinė sistema su elektroninėmis skaičiavimo mašinomis (ESM) Latvijos SSR KGB buvo sukurta aštuntajame dešimtmetyje. Ji buvo beveik visa sunaikinta 1991 m., bet LTPDC atkurta. Ši „foninė“ informacija tiksliai suklasifikuota pagal patekusių į KGB akiratį asmenų operatyvines kategorijas ir pagal įvykių, kurie buvo KGB operatyvinės veiklos objektai, pobūdį. Ji gana tiksliai atspindi pagrindines aštuntojo ir devintojo dešimtmečių pasipriešinimo formas. Pranešimų referatai, kaip faktologijos šaltiniai, ypatingi tuo, kad jie yra *arčiau gyvenimo*. Be to, juose esanti informacija kur kas mažiau apšlifuota ir pritaikyta politinei konjunktūrai negu KGB ataskaitos LKP centro komitetui. Mes neturime visos elektroninės informacijos nuo 1989 m. pabaigos, nes operatyviniai padaliniai dėl įvairių priežasčių (sustiprinta konspiracija, tarpusa-

vio nepasitikėjimas, reikalingos informacijos apdorojimo ir gavimo efektyvumas bei sparta) pradėjo kurti savas duomenų bazes asmeniniuose kompiuteriuose.

Pačioje J. Andropovo SSRS KGB valdymo epochos pradžioje SSKP CK ir SSRS ministrų tarybos 1967 m. liepos 17 d. nutarimu „Dėl savarankiškų kontržvalgybos padalinių įsteigimo KGB ir jo organuose kovai su ideologine priešo diversija“ buvo įkurta SSRS KGB 5-oji valdyba ir atitinkami padaliniai RSFSR kraštuose bei srityse, taip pat SSRS respublikose¹. Naujosios valdybos uždavinys buvo ideologinė kontržvalgyba Sovietų Sąjungoje ir užsienyje. Politinė organų darbo kryptis buvo paskelbta prioritetine. Įkurtoji valdyba priminė jau veikusią iki penktojo dešimtmečio saugumo organų struktūrą – Slaptąjį politinį skyrių, kurio kompetencijoje buvo politinė opozicija. Ideologinės diversijos sąvoka buvo suformuluota kaip „priešiškas idėjinis-politinis poveikis socialistinių šalių piliečiams <...> ir opozicinių grupių bei organizacijų kūrimas tose šalyse, siekiant inspiruoti antisocialistines tendencijas ir procesus, kurie, imperialistų nuomone, įgalina uždarą, „evoliuciniu“ būdu transformuoti socialistinę santvarką į kapitalistinę“². Taigi buvo įtvirtinamas postulatas, kad visokios anti-sovietinės ir nacionalistinės apraiškos yra užsienio inspiruotos. Nors ir buvo teigiama, kad disidentinės nuotaikos Sovietų Sąjungoje sklinda iš užsienio, tačiau pagrindinis

agentūrinis, represinis darbas (pavyzdžiui, patraukimas baudžiamojon atsakomybėn, administracinis išsiuntimas iš SSRS), auklėjamasis darbas (KGB priemonėmis – profilaktiniu darbu, kompromitavimu, poveikiu per darbovietę ar visuomenines organizacijas, administracinėmis priemonėmis, atsisakymu išleisti už SSRS ribų ir t. t.) vis dėlto buvo atliekamas su SSRS piliečiais³.

1989 m. rugpjūčio 11 d. SSKP CK patvirtino SSRS MT nutarimo projektą įsteigti Valdybą sovietinei konstitucinei santvarkai ginti (Z valdyba) ir likviduoti 5-ąją valdybą⁴. Kaip liudija Latvijos SSR KGB bendradarbiai, Latvijoje tai reiškė laipsnišką persiorientavimą į skyriaus deideologizavimą, praktiškai nekeičiant kadro.

Kontržvalgybos darbas kovojant su ideologine prieš diversija buvo organizuojamas linijiniu ir objektų linijiniu principais⁵. Linijiniu principu buvo organizuojamas darbas tam tikros kategorijos visuomenės grupėse: tarp nacionalistų, sionistų, vokiečių tautybės asmenų, aktyviai dalyvaujančių nacionalistinėje veikloje, bažnytininkų, įvairių kryptų sektantų ir kitų antisovietinių elementų. Objektų linijiniu principu kontržvalgybos darbas buvo dirbamas tuose objektuose, kur buvo priimami ir aptarnaujami užsieniečiai, atvykstantys į SSRS iš kapitalistinių šalių, kur mokėsi užsieniečiai ir pan.⁶ Buvo numatyta 5-ajai valdybai ir 5-iesiems poskyriams keisti informaciją su KGB prie SSRS MT 2-ąja vyriausiąja valdyba ir 3-iąja valdyba⁷.

Latvijos SSR KGB 5-ojo skyriaus kompetencija buvo kontroliuoti ir šiek tiek reguliuoti ideologinį visuomenės klimatą. Skyriuje įvairiu metu dirbo vidutiniškai 60 bendradarbių. 5-ojo skyriaus agentūra sudarė apie 13% visos veikusios Latvijos SSR KGB agentūros (570 iš 4300). Skyriaus darbo sfera apėmė praktiškai visus visuomenės sluoksnius. Iki 1990 m. jis buvo suskirstytas į tokius poskyrius:

– 1-asis poskyris – latvių emigracijos centrai, vadinamųjų „priešiškų balsų“ („Radijas „Svoboda““, „Amerikos balsas“ ir kt.) cen-

trai. Darbas tam tikrais aspektais sutapo su 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio (užsienio kontržvalgyba) funkcijomis; šis poskyris kuravo Latvijos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komiteto darbą;

– 2-asis poskyris – kūrybinė inteligentija, Latvijos liaudies fronto (LLF) priežiūra Atgimimo laikais. LLF nebuvo laikoma antisovietine ar nacionalistine organizacija, nes jis buvo įkurtas „pertvarkai įtvirtinti mūsų Latvijoje“⁸;

– 3-iasis poskyris – nacionalistai (tarp jų Atgimimo laikotarpio organizacijos „Aplinkosaugos klubas“, „Helsinkis-86“, „Judėjimas už Latvijos tautinę nepriklausomybę“ ir kt.). Poskyrio kūrimo laikotarpiu jo kadrai buvo formuojami daugiausia iš 3-iojo kontržvalgybos poskyrio (2-ojo skyriaus) darbuotojų, kurie ieškojo asmenų, įvykdžiusių ypatingai pavojingus valstybei nusikaltimus (*osobo opasnye gosudarstvennye prestuplenija, OOGP*), kvalifikuotus daugiausia RSFSR Baudžiamojo kodekso (BK) 58 str., taip pat prižiūrėjo asmenis, paleistus iš įkalinimo vietų, kur jie kalėjo už OOGP pagal tą patį RSFSR BK 58 str.;

– 4-asis poskyris – bažnytinės bei religinės grupės ir vadinamieji „sovietiniai vokiečiai“, norintys grįžti į Vokietiją;

– 5-asis poskyris – anoniminių autorių identifikavimas, ginklų paieška, Latvijos SSR pirmųjų asmenų apsauga iki 1990 m. (vėliau skyriuje tiems tikslams buvo sudaryta 9-oji grupė);

– 6-asis poskyris – žydai;

– 7-asis poskyris – akademinė inteligentija ir studentai.

1990 m. 5-ajame skyriuje buvo įkurti dar trys padaliniai, neturintys tiesioginio ryšio su ideologija:

– 8-asis poskyris – ryšiai su visuomene;

– 9-oji grupė – Latvijos SSR pirmųjų asmenų apsauga;

– 5-oji grupė – informacijos analizė.

Reikia pažymėti, kad ideologinės kontržvalgybos uždavinius vykdė taip pat periferiniai Latvijos SSR KGB skyriai ir poskyriai.

Signalai apie „neteisingus“ sovietinių ir užsienio piliečių veiksmus į 5-ąjį skyrių taip pat ateidavo iš 2-ojo skyriaus (kontržvalgyba) ir kitų skyrių. Kadangi 2-ojo skyriaus darbuotojai buvo daugiausia rusai, be to, skyriuje vyravo jų imperinės nuotaikos, tai tarp kontržvalgybininkų ir 5-ojo skyriaus buvo tam tikrų nesutarimų aiškinantis terminus „antisovietinis“ ir „nacionalistinis“.

5-ojo skyriaus kadru parinkimo principas buvo gana paprastas. Darbui su latvių nacionalistais būdavo parenkami latviai, darbui su žydais – žydai, darbui su rusais – rusai ir t. t. Septintajame dešimtmetyje, išsekus surusėjusių latvių čekistų rezervams, operatyvinių darbuotojų gretos buvo papildomos iš Latvijos SSR aukštųjų mokyklų auklėtinių, daugiausia iš Latvijos valstybinio universiteto humanitarinių fakultetų, taip pat iš Rygos politechnikos instituto. Pasirodo, Lubiankos nutenkino tai, kad latviai prižiūrėjo latvius, žydai – žydus, vokiečiai – vokiečius. Gausūs Latvijos SSR KGB bendradarbių liudijimai rodo, kad po Centro patikrinimų visada būdavo pažymima, jog LSSR KGB 5-ajame skyriuje jaučiama šiek tiek nacionalizmo. Tokios nuomonės laikėsi ir SSRS KGB 5-osios valdybos viršininkas F. Bobkovas. Tai vienas iš totalitarinės imperijos paradoksų – neįmanoma vasalinių respublikų tautinę aplinką kontroliuoti tautiniams metropolijos kadrams (rusams), bet, antra vertus, neefektyvu, kai vasalus kontroliuoja vasalai.

Gorbačiovo perestroikos metais, devintajame dešimtmetyje, Latvijos SSR KGB suskilo tautiniu principu (nominaliai) į *perestroikininkus* ir *tamsybininkus imperistus*. Ir vėl skiriamoji linija daugiausia ėjo tautiniu principu.

Įvairių tautinių grupių neprievartinis priešinimasis sovietinei diktatūrai Latvijoje turėjo bendrų ir skirtingų bruožų. Latviams svarbiausia buvo Latvijos nepriklausomybės idėja, žydams ir vokiečiams – kova dėl galimybės išvykti į etninę tėvynę. Net Pabaltijo karinėje apygardoje devintojo dešimtmečio antroje pusėje buvo pastebėta atvirų nacio-

nalizmo apraiškų¹⁰. Apibendrinant buvusio LKP partinio archyvo duomenis ir ASIO „Delta Latvija“ informaciją, galima teigti, kad kiekvienais metais Latvijos SSR buvo likviduota nuo 5 iki 12 antisovietinių, arba nacionalistinių, grupių. Tokia antisovietinės veiklos apraiškų statistikos sklaida greičiausiai priklausė nuo antisovietinės ir (arba) nacionalistinės veiklos sampratos įvairiu komunistinių sovietų valdymo laiku ir nuo buvusios politinės konjunktūros. Ypač didelį susirūpinimą organams kėlė grupės ir grupuotės, į kurias telkėsi jaunimas.

Pavyzdžiai:

1978 01. Daugpilis. I. Putanis reiškia anti-rusiškas mintis, jo bute renkasi nacionalistiškai nusiteikęs jaunimas, keliantis mintį, jog būtina „skelbti revoliuciją“ prieš sovietinę santvarką. Yra duomenų, jog naktį į 1977 m. lapkričio 18 d. virš Daugpilio vykdomojo komiteto jis gali iškelti buvusios buržuazinės Latvijos vėliavą ir 1978 m. kovo 23 d. mieste išklijuoti nacionalistinio turinio plakatų. 1978 05 užvesta DOP Nr. 2534 antrašte „Antisovietinė agitacija ir propaganda su nacionalistinio pobūdžio pasisakymais“. Putanį ir jo ryšius tyrinėja „Lvovas“, „Kalanas“, „Muoda“, „Berzinis“ <...>¹¹.

Grupė Uogrės 1-osios vidurinės mokyklos mokinių. U. Liaginis iš tos mokyklos suorganizavo grupę pavadinimu „Latvių jaunimo sąjunga“, vėliau pavadinta „Nacionalinė Latvijos jaunimo sąjunga“. Grupei priklausė (be L.): A. Krivmanis, V. Buchuoldis, J. Rubenis (iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos). Grupė svarstydavo kovos su rusų tautybės asmenimis klausimus: pagaminti ir išplatinti Uogrėje ir Jelgavoje nacionalistinio turinio lapelių, pagaminti sprogmenų ir susprogdinti karininkų namus Jelgavos m. <...> Profilaktika per visuomenę. 1971 01 28 Uogrės rajono skyrius atliko Uogrės vidurinės mokyklos mokinių A. Krivmanio, V. Buchuoldžio ir buvusio tos mokyklos mokinio U. Liaginio profilaktiką, dalyvaujant visuomenei, dėl to, kad mėgino sukurti nacionalistinę jaunimo grupę pavadinimu „Nacionalinė Latvijos jaunimo sąjunga“. 1971 01 28 Uogrės rajono skyriaus patalpose dėl tų pačių veiksmų

atliktas profilaktinis darbas su tos pačios mokyklos mokiniu J. Rubeniu. Profilaktikos medžiaga perduota 10-ajam skyriui. Profilaktikos metu buvo nustatyta, kad 1968 m. Uogrės vidurinėje mokykloje veikė nacionalistinė jaunimo grupė, pasivadinsi „Laisvojo jaunimo legionu“, kuriai priklausė minėtos mokyklos mokiniai V. Buchuoldis, U. Liaginis, J. Rubenis ir J. Gusevas. Dėl priklausymo šiai grupei su visais buvusiais dalyviais atliktas profilaktinis darbas 1971 01 28 <...>¹².

Norėdami įvertinti, kiek KGB buvo informuotas ideologinės priežiūros atžvilgiu, atlikome statistinę KGB agentūros tankio antisovietinėje aplinkoje analizę, taip pat lyginamąją statistinę įvairių formų antisovietinių, arba nacionalistinių, apraiškų analizę.

Kaip jau minėta, LSSR KGB veikiančiąją agentūrą (neskaitant armijos ir pasienio kariuomenės ypatingųjų skyrių) devintajame dešimtmetyje sudarė apie 4300 žmonių. 13% jų veikė ideologinėje kontržvalgyboje. Reikia pasakyti, kad, be agentų, KGB informatoriais dirbo patikimi asmenys, kurių, mūsų skaičiavimais, buvo trigubai daugiau negu agentų. Patikimi asmenys buvo partinės ir sovietinės nomenklatūros darbuotojai, kuriuos verbuoti buvo uždrausta KGB įsakymu¹³, taip pat žymūs inteligentijos, kūrybinių organizacijų atstovai, kuriems tiesioginis pasiūlymas bendradarbiauti su KGB būtų sukėlęs dvasinį diskomfortą.

Taigi tarp „dalyvių tos grupuotės, kurios veikla SSRS teritorijoje buvo siekiama ginkluota jėga nuversti ar pakeisti sovietinę valstybinę ir visuomeninę santvarką, įtvirtintą SSRS konstitucijos“ (kodas 1604)¹⁴, Latvijos SSR KGB Informacijos analizės skyriuje (IAO) buvo užregistruoti 54 asmenys. Beveik kas penktas jų buvo KGB agentas.

Tarp įregistruotų KGB Informacijos analizės skyriuje 330 „nacionalistinės organizacijos dalyvių, užsiimančių antisovietine, antikonstitucine veikla SSRS teritorijoje“ (kodas 1602)¹⁵, agentų tankis buvo mažesnis: maždaug vienas iš šešiolikos. Operatyvinės kategorijos asmenų, vykdančių (įtariamų vyk-

dant) ardomąją veiklą prieš SSRS, žodyną sudaro apie 400 kodų – kategorijų.

Pavyzdys:

1976 10 25. Maskva. J. Žukovskis, kalbėdamas su ag[entu] „Pušis“ (Liet. SSR KGB), sužinojo, kad KGB organams tapo žinoma, jog jis važinėja į Liet. SSR su tendencingo pobūdžio medžiaga, todėl paprašė šaltinį gerai ištirti asmenis, kurie skaitė tą medžiagą Lietuvoje; įtaria tuo lietuvių disidentą Jastrauską ir pasiūlė šaltiniui jį patikrinti, ar jis nepriklauso KGB organams; mano, kad jo slėptuvę su tendencinga ir antisovietine medžiaga kontroliuoja KGB organai¹⁶.

Agentų skaičius tiesiogiai koreliavo su režimui pavojingu lygiu. Agentūros tankio įvairiose visuomenės grupėse, keliančiose pavojų komunistinei diktatūrai, informatorių pranešimų referatuose esančios informacijos analizė ir įvykių (iki 1988 m.) liudytojų parodymai įtikinamai rodo, kad antisovietiskai ir nacionalistiškai nusiteikusioje aplinkoje baltų dėmių KGB organams praktiškai nebuvo. Galima padaryti išvadą, kad SSKP ir KGB, griūvant sovietinei imperijai, nesugebėjo realizuoti savo turimos informacijos net sistemai išlaikyti.

Tolesnis tyrimo etapas buvo IAO duomenų analizė pagal *priešiškų elementų veiklos SSRS teritorijoje požymius*¹⁷. Reikia pasakyti, kad labai daug kategorijų – apie 1300, netgi savo turiniu labai panašių, buvo sunku analizuoti ne tik mums, bet ir patiems KGB bendradarbiams. Tai matyti iš kategorijų priskyrimo tam tikriems įvykiams.

Viena populiariausių antisovietinių apraiškų, atitinkančių ASIO „Delta Latvija“ operatyvinės apskaitos kodą 15014, buvo „SSRS piliečio skleidžiami aiškiai melagingi prasimanymai, teršiantys sovietinę valstybinę ir visuomeninę santvarką“, taip pat „antisocialistinės, antikonstitucinės veiklos SSRS teritorijoje faktai ir požymiai“ (kodas 30006). Kiekviena šių kategorijų atsispindėjo 8% įtrauktų į Latvijos SSR KGB IAO informatorių referatų. Būtina pažymėti, kad kiekviena name referate gali būti keletas tokių opera-

tyvinės apskaitos kategorijų, nes informacijas KGB analizavo atskirais komponentais.

Pavyzdžiai:

1969 04 13. Ryga. Prie „Laisvės“ paminklo J. Ripis mėgino susideginti (apsipylė benzinu ir padegė save): iškėlė parengtą plakatą, kuriame reiškė savo nesutikimą su SSKP ir sovietinės vyriausybės politika (sovietinės kariuomenės įvedimu į ČSSR). Buvo sovietinių jūreivių su laikytas ir nugabentas į psichiatrinę ligoninę; KGB tardymo skyrius iškėlė J. R. baudžiamąją bylą. R. sionistiškai nusiteikęs, laikosi politiškai priešiško pažiūrų, kurios susiformavo veikiant Izraelio propagandai¹⁸ (kodas 15014).

1976 08 20. LSSR. Ryga. V. Kalniniui ir jo žmonai H. Celminiai buvo pareikštas oficialus įspėjimas kaip profilaktinio poveikio priemonė dėl to, kad jie, laikydamiesi sovietinei valstybei priešiško pozicijų, būdami nacionalistiškai nusiteikę, tarp savo vienminčių reiškia ideologiškai kenksmingus samprotavimus; gauna, skaito ir platina šmeižikišką antisovietinio turinio literatūrą tarp tų, su kuriais palaiko ryšį. V. Kalninis prisipažino, kad jo politiniai įsitikinimai neatitinka sovietinės vyriausybės politinės programos. Užtikrino, kad jis supranta jam pareikštą įspėjimą, ir pažadėjo savo veiksmais nepažeidinėti sovietinių įstatymų. H. Celminia taip pat pažadėjo nedaryti minėtų veiksmų¹⁹ (kodas 30006).

5,4% informacijos buvo kvalifikuota kaip „SSRS piliečio rodomas neigiamas nusistatymas socialistinės santvarkos atžvilgiu su keliaklupsčiavimu prieš Vakarų gyvenimo būdą ir buržuazinę demokratiją elementais“ (kodas 15069).

Pavyzdys:

1974 06. Jūrmala. R. Brakmanis darbo aplinkoje žuvininkystės kolūkyje „Uzvara“ reguliariai darbo vietoje klausosi antisovietinių dvasia: teigia, kad latvių jaunimas turi stoti į partiją, vėliau užimti aukštus postus ir vykdyti nacionalistinę politiką, siekti, kad Latvija atsiskirtų nuo SSRS; giria buržuazinės Latvijos laikus ir atvirai pareiškia, kad norėtų juos sugrąžinti (ag. Nikolajus) <...>²⁰.

Visos kitos operatyvinės apskaitos antisovietinės kategorijos sudaro mažiau kaip 2%, pavyzdžiui:

05036 – „sovietinę ir valstybinę santvarką šmeižiančios informacijos skleidimas“ – 1,8%.

Pavyzdys:

1978 07. Ryga. Viešbutis „Ryga“. Turistas iš JAV Pukytis papasakojo kartu su juo atvykusiems turistams iš JAV, kad viešbutyje jų klausomasi, kad užsieniečiai esą varžomi, taip pat keikė sovietinę tikrovę (patik. asm. „SIJA“) <...>²¹.

16012 – „SSRS piliečio dalyvavimas organizuojant ir įvykdant nacionalistinių elementų ir reakcingai nusiteikusių bažnytininkų priešstatyminius (oficialiai neleistus) sambūrius“ – 1,7%.

Pavyzdys:

1987 m. Latv. SSR. Agentas „Kliava“ pranešė, kad Jelgavos gyventojas A. Bergmanis, aktyviai dalyvaudamas 1987 m. birželio 14 d. ir rugpjūčio 23 d. akcijose prie Laisvės paminklo Rygos mieste, aktyviai fotografavo tų akcijų eigą, pasakojo aplinkiniams apie savo gyvenimą Sibire, apie „Helsinkį-86“, su kuriuo birželio 14 d. praleido 3 valandas; siūlė agentui, jei išvažiuotų į užsienį, negrįžti į SSRS; slėpė savo pavardę, kalbėdamasis su agentu prisistatė esąs Grosbergas <...>²².

16011 – „nacionalistiškai nusiteikusių asmenų nuolatinės grupės buvimas“ – 1,4%.

Pavyzdžiai:

1976 10 25. Maskva. J. Žukovskis, kalbėdamasis su ag[entu] „Pušis“ (Liet. SSR KGB), pranešė, kad gruzinų ir armėnų disidentų iniciatyva, vadovaujant Vasilianui, įsteigiamas jungtinis komitetas, į kurį pirmiausia įeis Armėnijos, Gruzijos, Lietuvos, Latvijos ir Estijos atstovai. Vėliau bus įtraukti taip pat Baškijijos, Jakutijos ir kt. respublikų atstovai, išskyrus RSFSR; smulkus to komiteto organizavimo ir darbo planas dar neparengtas. Tokį planą turi atvežti iš Armėnijos Ginzburgui, bet kol kas jo nėra; kitą kartą atvažiavęs į Maskvą jis žada susitikti su Vasilianu arba jo patikėtiniu. Paskui su to komiteto darbo pla-

no projektu važiuos į Lietuvą jo aptarti <...>²³.

1977 10 31. LSSR, Ryga. Agento „Vilkas“ ir pareiškėjo J. Bricikio duomenimis, egzistuoja nelegali antisovietinė nacionalistinė jaunimo grupė, kuri kelia sau uždavinį kovoti dėl „nepriklausomos Latvijos“ naudojant šiam tikslui tokius metodus: platinti nacionalistinio turinio lapelius, o vėliau panaudoti sprogmenis ir šaunamuosius ginklus. Apytikriai nustatyta, kad grupę sudaro daugiau kaip 10 žmonių. Jos organizatorius ir vadovas yra 1) Krūminis Pēteris Vladislavovičius, g. 1957 m., iš narių žinomi: 2) Višis Egonas Arnoldovičius, g. 1956 m., 3) Putrinis Dainis Laimonovičius, g. 1960 m., 4) Krastis Erikas Gunarovičius, g. 1958 m., 5) Darzinis Erikas Charijevičius, g. 1957 m., 6) Šenvaldis Janis Elmarovičius, g. 1958 m., 7) Nicmanis Andrejus Janovičius, g. 1957 m., 8) Vilcanis Imantas Vladislavovičius, g. 1956 m., 9) Olechnovičius Normundas Henrikovičius, g. 1958 m. <...> Siekiant galutinai išaiškinti ir dokumentuoti priešišką minėtos antisovietinės organizacijos veiklą, laiku įspėti ir užkirsti jai kelią, taip pat sudaryti sąlygas gautai medžiagai realizuoti, būtina užvesti operatyvinio darbo su grupės nariais bylą ir ją pavadinti „Piktžolės“: antisovietinė agitacija ir propaganda su nacionalistinio pobūdžio pasakymais“ (ag. „Vilkas“) <...>²⁴.

1978 10 06. LSSR, Ryga. Nacionalistinės jaunimo grupės nariai: 1) Alderis Aldis Raimonovičius, g. 1960 m., 2) Bendikis Elmas Janovičius, g. 1960 m., 3) Vanagas Aigars Gundarovičius, g. 1960 m., 4) Nelkē Ainaras Jurjevičius, g. 1960 m., per eilinį susitikimą kalbėjo, jog būtina sustiprinti drausmę, <...> pabrėžė, jog reikia griežtai laikytis konspiracijos, kad nepakliūtų į KGB ir nesusigadintų karjeros; svarbiausias draugijos uždavinys yra padėti jos nariams ateityje užimti vadovaujančius postus ir padėti latviams. Visi čia minėti asmenys nusiėmė labai nacionalistiškai, pareiškė norį 1978 metų lapkričio 18 d. padėti prie vad[inamojo] „Laisvės“ paminklo raudonų ir baltų gėlių (buržuazinės Latvijos 60-mečiui paminėti) (ag. „Džordžas“) <...>²⁵.

16013 – „SSRS piliečio siūlymas kitam as-

meniui stoti į antisovietinę, nacionalistinę nelegalią grupę“ – 1,4%.

Pavyzdys:

1983 12–1984 06. Ryga. Agento „Jekabo Smiltnieko“ duomenimis, patvirtintais operatyvinėmis techninėmis priemonėmis, grupė nacionalistiškai nusiteikusių jaunuolių vykdė veiklą, kuria siekiama sukurti organizaciniu atžvilgiu įformintą antisovietinę grupę. Šiai grupei priklausė: 1) Šulcas Ugis Janovičius, g. 1962 m., 2) Kulinskis Imantas Žanovičius, g. 1965 m., 3) Lūsis Janis Uldisovičius, g. 1962 m., 4) Rozenbergas Janis Elmarovičius, g. 1962 m., 5) Cepurnieks Vilnis Jurjevičius, g. 1962 m., 6) Zylē Edgaras Ivanovičius, g. 1962 m. Remiantis medžiaga, 1983 12 01 buvo užvesta DOP Nr. 3192 „Bepročiai“. Nustatyta, kad bylos objektai sudaro nelegalią nacionalistinę jaunimo grupę, pasivadinusią „Jaunųjų latvių klubu“. Grupė veikė pagal 1982 10 23 priimtus įstatus, kuriuose numatytas tikslas „padėti kurti nepriklausomą vieningą tautinę Latvijos valstybę“; grupė kėlė uždavinius: „<...> studijuoti ir propaguoti Latvijos istoriją ir kultūrą“, „teoriškai įsisavinti politinės kovos metodus ir praktiškai parengti savo teoriją“, užsiimti kariu ir sportiniu pasirengimu, įtraukti į grupę naujų žmonių. Praktinę grupės narių veiklą sudarė informacijos apie buržuazinę Latviją ir jos ginkluotąsias pajėgas rinkimas. Tuo tikslu klubo dalyviai aiškinosi ir fotografavo latvių baltųjų šaulių kovų vietas, jų palaidojimo vietas, paminklus, taip pat sudarinėjo žuvusiųjų sąrašus. Laikydami griežtos konspiracijos, klubo nariai kasdien rengė susitikimus, per kuriuos buvo planuojama grupės veikla, sprendžiami narių įnašų ir kitų pajamų klausimai <...>²⁶.

25014 – „SSRS piliečio veiksmai, žadinantys nacionalinę ir rasinę neapykantą, priešiskumą, nacionalinį išskirtinumą, nacionalinės garbės ir orumo žeminimą“ – 1,2%.

Pavyzdys:

1987 06. Ryga. LVU Finansų ir prekybos fakulteto 1-o kurso studentas I. Kupinis neiigiamai nusiteikęs prieš rusų tautybės asmenis, institute per SSKP istorijos seminarus dažnai dėsto ideologiškai žalingas nacionalistines min-

tis pareikšdamas, kad esą Latvijoje vyksta rusifikacijos procesas ir pan. Š. m. birželio 14 d. dalyvavo dedant gėles prie „Laisvės“ paminklo Lenino g. (ag. „Luodė“) <...>²⁷.

16002 – „SSRS piliečio pastangos įkurti organizaciją (grupę ir pan.), kurios veikla būtų nukreipta prieš sovietinę visuomeninę ir valstybinę santvarką“ – 1,1%.

Pavyzdys:

1976 09. LSSR, Ryga. Asmenų, praeityje teistų už organizuotą antisovietinę veiklą, atžvilgiu: 1) Kalninio Viktoro Janovičiaus, g. 1938 m., 2) Calyčio Into Maksovičiaus, g. 1931 m., <...> 3) Astros Gunaro Larionovičiaus, g. 1931 m., <...> užvesta grupinio operatyvinio apdorojimo byla „Autonomininkai“ Nr. DGOR-71, kadangi minėti asmenys ir paleisti iš įkalinimo vietų tebesilaikė priešišku esamai valstybinei santvarkai pozicijų, diskreditavo sovietinės vyriausybės vykdomą politiką, turi tikslą sukurti „opoziciją“ ir kovoti dėl „nepriklausomos“ Latvijos. Imasi praktinių priemonių blokuotis su Lietuvos ir Estijos nacionalistais, gauna iš Maskvos disidentų apolitiškai kenksmingos literatūros ir ją platina savo aplinkoje (tarp vienminčių), vykdydami Pabaltijo nacionalistų sambūrio dalyvių pavedimą. V. Kalninis turi parengti šmeižikiško turinio dokumentą, skirtą perduoti į užsienį, o toliau nurodyti asmenį, tikintis Vakarų paramos. Turi tikslą tęsti savo veiklą legaliai. DGOR-71 užvesta siekiant išaiškinti dokumentus ir nutraukti organizuotą antisovietinę nacionalistinę minėtų asmenų veiklą <...>²⁸.

Kaip jau minėta, informacijos analizė pagal antivalstybinių apraiškų kategorijas ir jos palyginimas su referatų teksta nedavė mums reikiamo atsakymo, kokie okupuotos valstybės žmonių elgesio bruožai ir jų įsitikinimai iš tikrųjų labiausiai rūpėjo KGB organams ideologinės kontrolės atžvilgiu. Tuo tikslu buvo atrinkti tekstai naudojant filtrus pagal tam tikrus raktažodžius ir jie išanalizuoti.

Populiariausi žodžiai IAO duomenų bazėje tie, kurių šaknis yra „nacionalist-“ – 25% viso duomenų bazės teksto.

17% sudaro šaknis „latv-“, 6% – šaknis „žyd-“. Praktiškai visais atvejais tai formuluojama kaip „nacionalizmas-antisovietizmas“, o latvių atveju – 15% kaip „nacionalistinės antirusiškos“ apraiškos. Tai pakankamai įtikinamai įrodo, kad vietiniams gyventojams sovietų valdžia asocijavosi su rusų tautybės atstovais.

Pavyzdys:

1984 02. Ryga. LVU Istorijos-filosofijos fakulteto 1-o kurso studentas I. Krekis, nacionalistiškai nusiteikęs, savo bendrakursiams pareiškia, kad rusai engia latvius. Nuo to laiko, kai Latvijoje atkurta sovietų valdžia, gyvenimo lygis ir sąlygos nuolat blogėja. I. Krekis bendrakursiams giria buržuazinės Latvijos laikų gyvenimo būdą (patik. asm. „LLAG“) <...> (ag. „Štirlicas“) <...>²⁹.

Šaknis „antisovietin-“ pasitaiko 15% atvejų. 15% pranešimų kopijų sutinkama šaknis „rusišk-i“, bet tekstų analizė rodo, kad praktiškai visais atvejais, t. y. beveik 100%, ji vartojama prasme „antirusišk-i“: pasisakymai, lapeliai, užrašai, rašiniai, kalbos ir pan.

Rusiškojo šovinizmo, t. y. antilatviškų apraiškų, prasme šaknis „rusišk-as“ IAO duomenų bazės tekstuose randama tik 6 pranešimuose, o tai sudaro 0,07% visų referatų. Tokia antirusiškų ir antilatviškų apraiškų proporcija – 0,07% ir 15%, t. y. 1:214, – rodo latvius esant baisius nacionalistus ir atvirkščiai, kalbant apie rusus. Būtų galima tuo patikėti, jei žmonės būtų visiškai praradę atmintį. Pabrėžiu, kad 1979 metų duomenimis rusai sudarė vidutiniškai 32,8% visų Latvijos SSR gyventojų (latviai – 53,7%), miestuose – 40%, o dideliuose miestuose netgi daugiau kaip 60%³⁰. Bet, tiesą sakant, 5-ojo skyriaus struktūra dirbo naikindama latvių, žydų, vokiečių nacionalizmą, ir kas, jeigu ne KGB, turėjo rinkti tokio pobūdžio informaciją. Rusiškasis nacionalizmas iki tam tikro meto nebuvo pavojingas SSRS egzistavimui, ir neskelbiamas, o kartais ir deklaruojamas visiems žinomas nacionalinis hegemonizmas padėjo komunistinei diktatūrai palaikyti šalies ir totalitarinės valdymo sistemos pusiausvyrą.

Pavyzdys:

1981 12 15. *Stučkos m. Vyno ir degtinės parduotuvė. Būdamas darbe, L. Rusanova pareiškė latvių tautybės pirkėjai, kad dabar valdžioje yra L. Brežnevas, todėl reikia mokėti kalbėtis rusiškai. Aš moku kalbėti latviškai, tačiau nesirengiu to daryti ir jūsų, latviškų kiaulių, neaparnausiu (patik. asm. „BOK“). <...> 1982 01 29 Stučkos rajono skyriuje įvyko profilaktinis pokalbis su L. Rusanova <...>³¹.*

Kitas tyrimo aspektas – dokumentais pagrįstų „nuodėmingų“ apraiškų rūšis. Populiariausia antisovietinė veikla – 17,5% – buvo „pasisakymai“ (daugiausia antisovietiniai, nacionalistiniai, antirusiški, taip pat tiesiog kenksmingi ir kt.).

Kitų apraiškų konstatuota mažiau kaip 4%: laisvės (nuo SSRS) idėjų skleidimas (3,7%); lapelių gaminimas (rengimasis gaminti), platinimas (3,5%), domėjimasis Latvijos paminklais, nacionalistinių elementų susitikimai prie paminklų (3,1%); Latvijos SSR, SSRS vėliavų nukabinimas, taip pat Latvijos Respublikos vėliavos iškėlimas ar netgi laikymas (2,5%). Mažiau kaip 1% galima rasti KGB domėjimosi anekdotais (0,48%) ir t. t.

Pavyzdžiai:

1977 12 18. *Balviai. Buvo išklijuota 21 nacionalistinio, šmeižikiško turinio lapelis. Lapeliai buvo parašyti greitraščiu latvių kalba. Sulyginus braižą, vykdytojas buvo nustatytas, ir tai yra Fominas Dzintaras Valerijanovičius, g. 1963 m. Rygoje, rusas, Viksnės 8-metės mokyklos mokinys, gyvenantis Balvių mieste, Raičio g. 54 bt. 3. Per pasikalbėjimą su juo Fominas prisipažino esąs autorius ir paaiškino, kad pagamino 25 lapelius. Jis paaiškino, kad lapelius pagaminti ir išplatinti jį paskatino Rygoje girdėtas pokalbis apie lapelių platinimą. Apie lapelių gamybą žinojo ir su jais susipažino Kikustas Vitalijus Janovičius, g. 1960 m., <...> ir Baulinis Aigaras Zigfridovičius, g. 1961 m. <...> Baulinis, be to, padėjo platinti lapelius. Su Fominu, Kikustu, Bauliniu ir jų tėvais įvyko profilaktiniai ir auklėjamieji pokalbiai. Apie lapelių platinimą buvo informuotas Latvijos KP Balvių RK <...>³².*

1984 02 16. *Ryga. Aklujų draugijos darbuotojas H. Aleksejevas perdavė draugijos pirmininko pavaduotojo žmonai Brailio raštu (akliesiems) pagamintą ryškiai politinio turinio lapelį <...> (patik. asm. „BVJA“) <...>³³.*

1974 02. *Ryga. O. Bruveris ir P. Bruveris parengė ir išplatino sociologinio pobūdžio anketą, norėdami išsiaiškinti respublikos gyventojų požiūrį į sovietinę tikrovę. Galimas daiktas, kad anketos išsiųstos į užsienį. Anketoje yra klausimai tokiomis temomis: socialiniai ir demografiniai požymiai (išsimokslinimas, užsiėmimas, amžius, tautybė); ar patenkintas savo darbu materialiniu atžvilgiu; kur leidžia atostogas (LSSR, SSRS kurortuose, užsienyje); kaip vertina visuomeninius renginius; kaip vertina kai kurias mūsų radijo laidų rūšis ir temas; esamos padėties šalyje vertinimas pagal penkiabalę sistemą ir anketuojamojo nuomonės tuo klausimu pagrindimas. Anketos klausimai akcentuoti siekiant gauti tendencingą informaciją apie sovietinių žmonių materialines gyvenimo sąlygas, požiūrį į masinės informacijos priemones ir visuomeninius politinius renginius, taip pat skatina neigiamą požiūrį į sovietinę tikrovę. Vieni iš tokių anketų platintojų yra J. Silinis ir J. Vinkelis. Išplatinta apie 250 anketų, iš jų užpildytų grįžo per 110 ir buvo paimtos darant kratą pas brolius Bruverius. Iš viso buvo paimta 700 anketų. Bruveriams iškelta baudžiamoji byla <...>³⁴.*

Vėliau broliai buvo išsiųsti iš SSRS. Pavelas tapo „Radijo „Svoboda““ latvių redakcijos bendradarbiu. Olafas grįžo į Latviją, tapo Latvijos seimo deputatu ir dabar yra Latvijos Respublikos valstybinio žmogaus teisių biuro direktorius.

1978 01. *Daugpilis. A. Nuorkalnis klausosi antisovietinių užsienio radijo laidų, savo aplinkoje skleidžia nacionalistines ir politiškai nesveikas mintis, aprūpinimo kai kuriais maisto produktais sunkumus aiškina iš nacionalistinių pozicijų, sako, kad „metas nuo žodžių pereiti prie darbų, reikalinga organizacija“. 1978 03 Daugpilio m. OKGB užvesta DOP Nr. 2519, pavadinta „Antisovietinė agitacija ir propaganda“ dėl Nuorkalnio ir jo ryšininkų na-*

cionalistinio pobūdžio pasisakymų. Tiria ag. „Leni“, „Alda“, „Grinevas“, patik. asm. L. A. Z. <...>³⁵.

1983 m. LSSR, JAV. Tardymo metu kaltinamajam antisovietine agitacija ir propaganda Freimaniui (1983 12 nuteistas pagal LSSR BK 65 str. 2 d. 4 metams laisvės atėmimo ir 2 metams trėmimo) buvo pateiktas kaltinimas, kad parengė ir išplatino savo gamybos eilėraščių rinkinį „Dziesmas Latvijai“ („Dainos Latvijai“), į kurį jis įdėjo ideologiškai kenksmingo nacionalistinio pobūdžio eilėraščių. Per tardymą G. Freimanis davė parodymą, kad dalį minėto eilėraščių rinkinio jis išsiuntė broliui L. Freimaniui į JAV. Pastaba: 1982 m. pabaigoje buvo gauta „PK“ [korespondencijos kontrolė. – I. Z.] medžiaga, iš kurios nustatyta, kad rinkinį „Dainos Latvijai“ ar jo dalį persiuntė į užsienį artimas G. Freimano ryšininkas – objektas „Kraštietė“ per vieną iš latvių emigrančių. Tardymo metu G. Freimanis šiuo klausimu duoti parodymus atsisakė <...>³⁶.

Disidentų Latvijoje nebuvo daug, ir šis judėjimas nedarė tokios įtakos žmonių sąmonei kaip Rusijos Federacijoje. Rusijos disidentai svarbiausiu savo uždaviniu laikė kovą dėl žmogaus teisių, o latvių disidentų veiklą galima apibūdinti kaip kovą dėl latvių tautos apsisprendimo teisės, naudojan-tis visomis leistinomis legaliomis galimybėmis.

Pavyzdžiai:

1977 02. Ryga. I. Calytis, kalbėdamasis su ag[entu] „Polis“, papasakojo, kuo, jo manymu, turi užsiimti latvių disidentai: būtina stengtis kuo labiau nuteikti nacionaline dvasia latvių kūrybinę inteligentiją, panaudoti kiekvieną jos nepasitenkinimą esama padėtimi, užsitikrinti kuo platesnę jos paramą; būtina padauginti ir išplatinti tokius dokumentus kaip JTO žmogaus teisių deklaraciją, Taikos sutarties tarp SSRS ir Latvijos tekstą ir kt.; būtina užmegzti kontaktus su Latvijos emigracija Vakaruose. Tie Latvijos disidentų kontaktai turi būti asmeniniai, individualūs, nes tik šitaip galima garantuoti jų konspiratyvumą. Toliau Calytis kalbėjo, kad šia kryptimi jis jau veikia: užmezgė

glaudžius ryšius su Latvijos dailininkais; konkrečiai „užčiuopė“ galimybę užmegzti kontaktus su Vakaraais per turistus, atvykstančius iš užsienio; apgailestauja, kad kol kas nepavyko gauti oficialios deklaracijos rusų ir latvių kalbomis <...>³⁷.

1976 05. LSSR, Ryga. V. Kalninis, kalbėdamasis su ag[entu] „Polis“, išskėlė idėją sušaukti Pabaltijo disidentų „konferenciją“, kurią organizuoti turėtų imtis latviai (parengti darbotvarkę, pagrindinius referatus). Svarbiausias „konferencijos“ klausimas – „nacionalinė politika, kurią vykdo centras Pabaltijyje, ir jos padariniai“. Kalninis prašė „Polį“ pagalvoti apie minėtos „konferencijos“ reklamą; jo manymu, pageidautina, kad apie tą „konferenciją“ praneštų radijo stotis „Amerikos balsas“. Kalninio nuomone, Latvijoje sunkesnės pusiau legalios veiklos sąlygos, bet užtat didesnė socialinė bazė negu, pavyzdžiui, Maskvoje. Jo nuomone, pageidautina taip pat leisti „almanachą“, analogišką lietuviškai „Katalikų kronikai“, ir jame nagrinėti kultūrinio bei istorinio pobūdžio klausimus („Polis“) <...>³⁸.

Disidentine veikla daugiausia užsiiminėjo ir 1959 m. represuotas už nacionalizmą Latvijos SSR ministrų tarybos pirmininko pavaduotojas E. Berklavas, nors pats savęs disidentu nelaikė:

1977 01 14. LSSR, Ryga. E. Berklavas agento „Anetė“ pašto dėžutėje paliko antisovietinį nacionalistinių dokumentų „42-jų laiškas“, kuriame kalbama apie tai, kad Sovietų Sąjungoje nėra demokratijos ir laisvės, be to, toks pareiškimas daromas neva didelės įvairių tautybių komunistų ir nepartinių grupės vardu. Remiamasi tuo, kad anksčiau tokia pati problema buvo keliama ir „17-os latvių komunistų laiške“ [1972 metais. – I. Z.]. Stengiamasi diskredituoti politiką, vykdomą SSKP, juodinti sovietinės demokratijos principus. Autorius iškreipta forma parodo valstybės valdymo mechanizmą; kaip „tikri sovietiniai patriotai“, neva drąsiai kovojantys dėl sovietinių žmonių teisių, išvardijami aršūs antisovietininkai, vadinamieji disidentai: Sacharovas, Solženicynas, Grigorenka, Marčenko, Medvedevai, Amalrik, Bu-

kovskis ir t. t. Minėtas antisovietinis „42-jų laiškas“ buvo paliktas agentui, kad šis perduotų per Maskvos ryšininkus į užsienį. Apie numatomą agento kelionę į Maskvą E. Berklavas žinojo iš ankstesnių susitikimų (1976 metų pabaigoje ir 1977 metų pradžioje), kai teiravosi agento, ar būtų galima persiųsti minėtą dokumentą į užsienį, taip pat ar sutinka agentas išversti dokumentą į vokiečių kalbą antisovietinei radijo stočiai „Vokiečių banga“. Agentas, vykdydamas KGB jam parengtą užduotį, davė Berklavui teigiamą atsakymą (siekiant perimti antisov[ietinį] dokumentą). <...> KGB organams įgyvendinus antisovietinės E. Berklavo veiklos dokumentavimo priemones, LSSR prokuratūra atliko pas Berklavą kratą, kurios metu buvo paimtas antisovietinis nacionalistinis dokumentas „42-jų laiškas“, parašytas pakeista rašysena (originalas nufilmuotas). Dėl šio fakto E. Berklavas buvo apklaustas LSSR prokuratūroje, bet jis neigė turįs ką nors bendra su šiuo antisovietiniu dokumentu („Anetė“) <...>³⁹.

E. Berklavas 1989 m. tapo vienas iš Sąjūdžio už Latvijos tautinę nepriklausomybę įkūrėjų ir vadovų, o atkūrus nepriklausomybę buvo išrinktas į Latvijos parlamentą.

Prie slaptojo nacionalizmo apraiškų galima priskirti tokias apraiškas, kurios įstatymo požiūriu buvo legalios ir prie jų nebuvo galima oficialiai „prikibti“. Tačiau tuo pat metu KGB protai suprato, kad šios apraiškos iš tikrųjų kelia realų pavojų komunistinės nacionalinės politikos įgyvendinimui ir pačiai SSRS. Apie tai galima rasti pakankamai daug Latvijos SSR KGB vadovybės pranešimų (įspėjimų) LKP CK adresu. Tokios apraiškos dažniausiai nebuvo fiksuojamos KGB informatorių pranešimų referatuose dėl to, kad jos buvo „neužčiuopiamos“, „legalios“, bet foninė informacija vis dėlto reikalavo į tai žiūrėti su tam tikru nepasitikėjimu, ir apie tai KGB informuodavo LKP CK. Tokie veiksmai buvo:

– Latvijos Respublikos valstybingumo atributikos gaminimas, laikymas ir naudojimas (himnas, vėliava ir kt.).

Pavyzdžiai:

1981 m. Cėsių r. Priekulės selekcijos-bandydymų stoties vyriausioji buhalterė Ziedinia, kilusi iš negatyvios aplinkos, sūnaus prašymu numezgė jam sportinę kepuraitę, kurioje suderino buvusios buržuazinės Latvijos valstybinės vėliavos spalvas. Ją jis demonstratyviai dėvėjo viešose Cėsių rajono vietose (žodinis milicijos darbuotojo 1981 01 09 pranešimas KGB Cėsių rajono skyriui). Iškviesta į KGB organus ir atliktas profilaktinis darbas. 1983 03 06 Cėsių rajono skyriuje įvyko profilaktinis pokalbis su Ziedinia. Raštiškame pasiaiškinime ji pažadėjo daugiau to nedaryti. Priežastis: nenoras išsiaiškinti politinių klausimų. Nutarta: stebėjimo neskirti <...>⁴⁰.

1984 04. Ryga. Buvęs LVU studentas V. Rikveilis, išmestas iš universiteto už nacionalistines kalbas, būdamas neblaivus stovėdamas sistemingai gieda buržuazinės Latvijos himną (kand. į „Tr.“, į „BAM'ą“) <...>⁴¹.

1984 01. Rygos r. Antisovietišškai nusiteikęs, darantis politiškai kenksmingus išsišokimus I. Pilikuopis pagamino trafaretus ir su jais piešia ant marškinėlių Latvijos herbą su užrašu: „Dievs, svētī Latviju“, taip pat Laisvės paminklo atvaizdą; saugo savo namuose trafaretą, priklausantį Adamui Einarui, kuriame pavaizduotas Latvijos herbas su užrašu: „Lai Latviju saule nenoriet“ (ag. „Krūminis“) <...>⁴².

1982 02 16. Limbažių m. Naktį į 1952 08 16 O. Vytinis ir J. Plaucytis išniekino Latvijos SSR vėliavą, nuplėšdami ją Limbažių mieste, Rygos g. 16, nuo Latvijos KPRK [Latvijos kompartijos rajkomas. – I. Z.] ir Limbažių RVK [rajono vykdomasis komitetas. – I. Z.] pastato, taip pat iškabino ant to paties pastato audeklą, simbolizuojantį buržuazinės Latvijos vėliavą. 1982 11 23 Latvijos SSR aukščiausiasis teismas patraukė juos baudžiamojon atsakomybėn pagal Latv. SSR BK 183 ir 204 str. 2 d. <...>⁴³.

– nuolatinė kova siekiant leidimo švęsti komunistų partijos uždraustą Lyguo šventę (birželio 23–24 d.). Šiuo atžvilgiu KGB pozicija buvo lankstesnė negu LKP CK: uždraudus Lyguo šventę iš tautinės virs nacionalis-

tine; verčiau ją leisti ir padaryti sovietine švente;

– folklorinio judėjimo plėtotė. KGB organai judėjimo reikšmę suprato kaip latvių tautinio orumo žadinimą ir dažnai šaukdavo jo dalyvius į profilaktinius pokalbius, tiesa, priekaištaudavo už ką kita, pavyzdžiui, „laikė ir platino tarp savo pažįstamų ir jo vadovaujamos folkloro grupės dalyvių politiškai kenksmingą literatūrą ir minėtoje aplinkoje reiškė ideologiškai kenksmingus samprotavimus“⁴⁴.

Pavyzdys:

1983 06. Ryga. J. Rainio dailės teatro artistas B. Pizičius parengė jo vadovaujamos folkloro grupės pasirodymo programą, skirtą latvių šauliams. Agentas, dalyvavęs 1983 06 25 minėto teatro mažojoje salėje įvykusioje pirminio programos varianto peržiūroje, pažymi, kad kai kurios dainos ragina kovoti dėl „laisvos Latvijos“, bet nenurodo, apie kokią laisvę kalbama; pasakojimas apie kovose patirtus latvių šaulių nuostolius pateiktas taip, kad žiūrovui gali asocijuotis analogija su caro vyriausybės 1914–1916 m. įvykdytu sąmoningu Latvijos šaulių sunaikinimu ir su panašiais Sovietų Rusijos vyriausybės veiksmais Latvijos raudonųjų šaulių atžvilgiu pilietinio karo metais; į programą taip pat įtraukta keletas dainų ir eilėraščių, kurių turinys idėjiškai nebrandus ir dviprasmiškas <...>⁴⁵.

– mirusiųjų pagerbimo diena, kuri kasmet vis labiau darėsi masinių manifestacijų formos⁴⁶;

Nuorodos

¹ *Istorija sovetskich organov gosudarstvennoi bezopasnosti*, Moskva: VKŠ KGB pri SM, 1977, s. 614, Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro (toliau – LTPDC) biblioteka.

² *Sovetskaja kontrrazvedka: Naučno-praktičeskoe posobie*, pod obšč. red. S. K. Cviguna, Moskva: VKŠ KGB pri SM, 1976, s. 171, ibid.

³ ASIO „Delta Latvija“ žodynas Nr. 018, ibid.

⁴ *Archivno informacionnyj biulleten'*, 1993, Nr. 1–2, s. 69.

⁵ *Sovetskaja kontrrazvedka*, s. 179.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid., s. 180.

⁸ LVA PA, f. 101, ap. 61, b. 9, l. 22.

– toks meno kūrinų kūrimo būdas, kuriuo draudžiamas temas galima atspindėti legaliomis, cenzūros neliečiamomis priemonėmis.

Referate nebuvo nagrinėjamos pasipriešinimo formos perestroikos laikotarpiu po 1987 metų, kai valdžia šiek tiek liberalizavo savo požiūrį į tautinius latvių siekius. Prasidėjo procesas, kurio metu susipriešino perestroikininkai ir tamsybininkai imperistai pačioje komunistų partijoje ir KGB. Šiam laikotarpiui būdingi visai kitokie pasipriešinimo komunistinei diktatūrai ir kovos dėl Latvijos valstybingumo atkūrimo metodai.

Kai kurios šio tyrimo, pagrįsto Latvijos SSR KGB ASIO „Delta Latvija“ analize, išvados:

– aštuntojo ir devintojo dešimtmečių pasipriešinimo sąjūdis įgyja maksimaliai leistinas, įstatymo atžvilgiu legalias formas; į rezistencijos judėjimą įsitraukia pokario karta;

– Latvijos SSR KGB buvo susidariusi visapusišką visuomenėje vykstančių procesų vaizdą, tačiau tai nepadėjo išgelbėti griūvančios imperijos;

– visų SSRS vykstančių dezintegracijos procesų priežastimi buvo laikyta Sovietų Sąjungoje ideologinę diversiją vykdančių užsienio centrų veikla. Ši teorinė nuostata neleido SSRS socialistinės santvarkos sargybos analitikams suvokti giluminių procesų, vykstančių daugiatautės imperijos visuomenėje.

⁹ *Ugolovnyj kodeks RSFSR redakcii 1826 goda*, LTPDC biblioteka.

¹⁰ LVA PA, f. 101, ap. 61, b. 3, l. 49.

¹¹ ASIO „Delta Latvija“ medžiaga, DS=0062080, LTPDC biblioteka.

¹² Ibid., DS=0012206.

¹³ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, p. 3, 15, LTPDC biblioteka.

¹⁴ ASIO „Delta Latvija“ žodynas Nr. 2. Asmenys, atliekantys (įtariamai atliekant) ardomąją veiklą prieš SSRS (asmenų operatyvinės kategorijos), ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ ASIO „Delta Latvija“ medžiaga, DS=0042543, ibid.

¹⁷ ASIO „Delta Latvija“ žodynas Nr. 1. Užsienio valstybių specialiųjų tarnybų, taip pat priešiško elementų ardomosios veiklos SSRS teritorijoje faktai ir požymiai, *ibid.*

¹⁸ ASIO „Delta Latvija“ medžiaga, DS=0040755, *ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, DS = 0046381.

²⁰ *Ibid.*, DS = 0062383.

²¹ *Ibid.*, DS = 0042222.

²² *Ibid.*, DS = 0306266.

²³ *Ibid.*, DS = 0042544.

²⁴ *Ibid.*, DS = 0042852.

²⁵ *Ibid.*, DS = 0063655.

²⁶ *Ibid.*, DS = 0301746.

²⁷ *Ibid.*, DS = 0310020.

²⁸ *Ibid.*, DS = 0046378.

²⁹ *Ibid.*, DS = 0301411.

³⁰ *Latvijskaja sovetskaja enciklopedija*, Riga, 1984, t. 5/2, p. 120.

³¹ ASIO „Delta Latvija“ medžiaga, DS=0062271, LTPDC biblioteka.

³² *Ibid.*, DS = 0063828.

³³ *Ibid.*, DS = 0301325.

³⁴ *Ibid.*, DS = 0053259.

³⁵ *Ibid.*, DS = 0062079.

³⁶ *Ibid.*, DS = 0302267.

³⁷ *Ibid.*, DS = 0042545.

³⁸ *Ibid.*, DS = 0041444.

³⁹ *Ibid.*, DS = 0042851.

⁴⁰ *Ibid.*, DS = 0062951.

⁴¹ *Ibid.*, DS = 0301744.

⁴² *Ibid.*, DS = 0301238.

⁴³ *Ibid.*, DS = 0055755.

⁴⁴ LVA, f. 1221, ap. 1, b. 2989, l. 9.

⁴⁵ ASIO „Delta Latvija“ medžiaga, DS=0300601, LTPDC biblioteka.

⁴⁶ LVA PA, f. 101, ap. 32, b. 42, p. 35–57.

Indulis Zalīte

THE BASIC NON-VIOLENCE RESISTANCE FORMS AND HIDDEN NATIONALISM AS INNER INSUBORDINATION TO THE SOVIET REGIME IN LATVIA IN SEVENTIES AND EIGHTIES

Summary

The study is based on the Latvian SSR KGB and SSSR KGB documents and other material of seventies and eighties. One of documents of the consequences of totalitarianism in Latvia that the Centre restored is ASIO “Delta Latvija” (Computerised Information Maintenance System for the activities of the Latvian SSR KGB). The system comprises the information about 35,656 persons and approximately 8000 abstracts of reports of the Latvian SSR KGB informers. The following conclusions were made on the basis of the study of the above mentioned document:

the resistance movement in the seventies and

eighties became legal to the extent possible at that time, post-war generation joined the resistance movement;

the Latvian SSR KGB had a thorough understanding of the processes going on, but the knowledge could not save the collapsing empire;

many Soviet analysts considered that the process of disintegration in SSSR was due to ideological sabotage committed by hostile foreign centres. This theoretical standpoint prevented analysts, standing in the guard of the socialist power, to realise the depth of the processes going on in a multinational empire's society.

Lenkijos karinės archyvinės komisijos veikla renkant ir tiriant dokumentus apie totalitarinių režimų aukas

Totalitarizmo esmė – masinėmis begalinėmis represijomis palenkti visus šalies gyventojus ir visas visuomeninio gyvenimo apraiškas valstybės vadovybei. Tos represijos buvo vykdomos remiantis įstatymais bei kitais aktais ir specialiai joms sukurtu represiniu aparatu. Jos apėmė visus gyventojų sluoksnius, taip pat aukščiausius partijos, valstybės ir represinio aparato pareigūnus. Sovietų Sąjungoje represijas patyrė visų respublikų, kaimyninių ir kitų šalių piliečiai, kurie atsitiktinai arba dėl karinės agresijos atsidūrė totalitarinio režimo valdomoje teritorijoje.

Kartu su kitomis tautomis masiškai represuojami buvo ir lenkai. Sovietų Rusijai ir fašistinei Vokietijai 1939 m. rugpjūčio 23 d. sudarius nusikalstamą sutartį, 1939 m. rugsėjo 1 d. iš Vakarų įsiveržus vokiečių kariuomenei, o rugsėjo 17 d. – Raudonajai armijai, Lenkijos kariuomenės dalys buvo sutriuškintos arba turėjo ieškoti prieglobsčio Rumunijoje, Vengrijoje, Lietuvoje, Latvijoje, o paskui Prancūzijoje, Anglijoje ir kitose šalyse. Sovietų Sąjunga užvaldė 50% ikikarinės Lenkijos teritorijos ir 1/3 gyventojų, t.y. apie 12 milijonų. Iki šiol niekas tiksliai nesuskaičiavo, kiek Lenkijos piliečių sušaudyta, nukankinta kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, nuteista ilgus metus kalėti arba be teismo laikyta nelaisvėje, taip pat išvežta į tolimus Sovietų Sąjungos rajonus kaip tremtiniai ir specialiai apgyvendintieji. Dažnai minimas skaičius – 2,5 mln. žmonių. Tarp jų buvo nepaskelbto karo belaisvių – 180 tūkstančių paimtų į nelaisvę rugsėjo mėn. įvykusuose mūšiuose ir 50 tūkstančių atsargos

karių bei nepašauktų į armiją, t.y. tie, kurie nedalyvavo kare, bet buvo suimti vykstant mūšiams arba jiems pasibaigus – 1939 m. rugsėjo–gruodžio mėn. Bendras represuotųjų skaičius apima ir didelę grupę kovojusių su okupantais žmonių, kurie priklausė įvairioms pagrindinėms organizacijoms, veikusioms sovietinės ir vokiečių okupacijos laikotarpiu (ypač Armijai krajavai). Šios kategorijos Lenkijos piliečių, netekusių laisvės arba žuvusių sovietų valdymo laikotarpiu 1939–1953 m. ir vėliau, buvo ne mažiau kaip 100 tūkstančių. Taigi mūsų preliminariais apskaičiavimais, Sovietų Sąjungoje buvo represuota ne mažiau kaip 330 tūkst. lenkų kariškių ir pagrindinių organizacijų narių, kovojusių su sovietine ir fašistine okupacija. (Reikia pažymėti, kad tai mūsų apskaičiavimai, nes 1939 m. rugsėjo mėn. sovietinėje spaudoje buvo rašoma, kad vien karo belaisvių lenkų buvo 400 tūkst. Tačiau šis skaičius gali būti perdėtas.) Šių žmonių likimas daugiau kaip penkiasdešimt metų buvo kruopščiai slepiamas nuo sovietinės ir pasaulio visuomenės. Svarbiausias tikslas, kuriam buvo įsteigta Lenkijos karinė archyvinė komisija, buvo surinkti visus išlikusius duomenis apie anksčiau minėtų Lenkijos piliečių likimą. Taigi komisijos uždavinys buvo surasti ir nukopijuoti buvusių Sovietų Sąjungos respublikų valstybiniuose archyvuose saugomus visus dokumentus, kurie padėtų pasekti kiekvieno karininko, kareivio ir antisovietinio bei anti-fašistinio pagrindžio nario kelią į lagerius, kalėjimą arba tremtį – visų tų, kurie buvo represuoti Sovietų Sąjungos teritorijoje, taip pat

ieškoti dokumentų, kurie padėtų nustatyti mirusių represuotųjų palaidojimo vietas.

Tokią užduotį iškelti ir ją sėkmingai atlikti buvo įmanoma tik sugriuvus Sovietų Sąjungai. Nors per visą pokario laikotarpį totalitarinis režimas pamažu darėsi švelnesnis ir laipsniškai buvo atsisakoma represijų, tačiau iki pat Sovietų Sąjungos subyrėjimo išliko svarbiausias totalitarizmo požymis – visuotinis slaptumas. Totalitarinės valstybės sistema buvo pagrįsta visišku slaptumu ir ilgus metus gyvavo visiško slaptumo sąlygomis. Pradedant 1917 m. lapkričio 28 d. dekretu dėl pilietinio karo vadų, kaltinamų antirevoliucine veikla, suėmimo, visi įstatymai, poįstatyminiai aktai ir žinybinės direktyvos buvo priimami neskelbiant jų spaudoje. Buvo išspintinti taip pat visi tų įstatymų vykdomojo aparato dokumentai, t.y. bendrųjų ir specialiųjų teismų bei teismo funkcijas atliekančių OGPU komisijų, „trejetų“, „dvejetų“, NKVD–MGB–MVD ypatingųjų pasitarimų dokumentai. Taigi nors per ilgus pokario metus įvyko nemažai teigiamų pokyčių, pasirodė keletas svarbių aktų, kuriais buvo nutrauktos represijos ir kuriais remiantis pradėta reabilituoti represuotus asmenis, atkurti jų socialines, politines ir pilietines teises, tačiau teisės aktai ir kiti dokumentai slaptumo grifu buvo žymimi iki paskutiniųjų Sovietų Sąjungos gyvavimo dienų. Kaip tik dėl šios priežasties dingusių be žinios lenkų giminės ilgus metus veltui stengėsi gauti kokių nors duomenų apie savo artimuosius, taip pat apie jų žūties vietas bei aplinkybes ir kur jie palaidoti. Asmenys, kuriems pavyko išlikti gyviems ir grįžti į tėvynę, dažniausiai negalėjo gauti dokumentų, patvirtinančių, kad jie buvo kalėjime ar lageryje.

Rusijoje padėtis iš esmės pasikeitė 1992 m. birželio 23 d. Tą dieną galima laikyti demokratijos pergalės prieš totalitarizmą diena, kaip pagaliau buvo įveikti 1917 metų spalio perversmo padariniai. Tą dieną Rusijos Federacijos prezidentas Borisas Jelcinas pasirašė įsaką panaikinti slaptumo grifus ant dokumentų, kuriais remiantis buvo vykdytos masinės

represijos ir pažeidinėjamos žmogaus teisės.

Po šešių dienų, 1992 m. birželio 29 d. Lenkijos nacionalinės gynybos ministras Janušas Onyškevičius pasirašė nutarimą sudaryti Karinę archyvinę komisiją anksčiau minėtai užduočiai atlikti. Rusijos prezidento įsakas garantavo sėkmingą Komisijos darbą, bet formalios prielaidos buvo sudarytos truputį anksčiau. Tai – šie dokumentai, reglamentuojantys Lenkijos ir Rusijos santykius čia nagrinėjamais klausimais:

– deklaracija dėl bendradarbiavimo kultūros, mokslo ir švietimo srityje, pasirašyta 1990 m.;

– bendradarbiavimo sutartis tarp Archyvų reikalų komiteto prie Rusijos Federacijos vyriausybės ir Lenkijos Respublikos valstybinių archyvų Generalinės direkcijos, pasirašyta 1992 m. balandžio 27 d.

Ši sutartis buvo tiesiogiai susijusi su Lenkijos prezidento Lecho Valensos vizitu į Maskvą 1992 m. balandžio mėn. Vizito metu Rusijos prezidentas Borisas Jelcinas pareiškė esąs pasirengęs išspręsti visus Lenkijos ir Sovietų Sąjungos dvišalių santykių klausimus ir konkrečiai – leisti susipažinti su visais dokumentais Katynės klausimu, saugomais Rusijos Federacijos archyvuose.

Pirmieji Komisijos pokalbiai Maskvoje įvyko liepos 30 d.–rugpjūčio 2 d., o dirbti archyvuose Komisija pradėjo po pusantro mėnesio. 1992 m. rugsėjo viduryje iš Lenkijos buvo atgabenti kopijavimo ir dauginimo aparatai, popierius bei rašomosios medžiagos, taip pat patikslinti dokumentų atrankos būdai, pasirengta kopijavimo darbams ir techniškai patikrinti aparatai. Komisija daugiausia dirbo Rusijos Federacijos istorijos dokumentų kolekcijų saugojimo centre, kuriame pirmiausia buvo tiriami ir kopijuojami dokumentai, susiję su lenkų karo belaisvių ir internuotųjų buvimu Sovietų Sąjungoje 1939–1949 m., būtent: asmens bylos, filtracijų bylos, lagerių dokumentai (lagerių administracija, susirašinėjimas tarp lagerių, atvykusių ir išvykusių belaisvių ir internuotųjų sąrašai, laidojimas, apsauga), repat-

rijuotųjų sąrašai, karo belaisvių ir internuotųjų kartoteka ir kiti. Iki 1994 m. pavasario Komisija dirbo dar septyniuose Rusijos archyvuose, iš jų Rusijos Federacijos valstybiniame archyve ir Sovietų armijos centriniam valstybiniame archyve. Ilgainiui didėjo Komisijos darbo vietų skaičius ir plėtėsi tyrimų tematika. 1995 m. Komisija pradeda dirbti už Rusijos Federacijos ribų: Baltarusijoje (1995 m.), Lietuvoje ir Ukrainoje (1996 m.), Latvijoje ir Estijoje (1997 m.).

Taip pat tariamasi dėl darbo ir dokumentų atgabenimo iš Anglijos (1996 m.) ir Izraelio (1997 m.). Duomenys apie Komisijos darbo vietas ir laiką pateikti 1 lentelėje. Iš jos matome, kad Karinės archyvinės komisijos nariai dirbo aštuoniose šalyse, penkiolikoje miestų. Intensyviausiai buvo dirbama penkių šalių 15 miestų 24 archyvuose. Kitur buvo atliekami kitokie darbai, pavyzdžiui, rengiamasi archyvų dokumentų tyrimams.

1 lentelė. Karinės archyvinės komisijos darbo vietos

Šalis	Miestas	Archyvų skaičius ir laikas (metai)				
		1992/94	1995	1996	1997	1992/97
Rusija	Maskva	5	3	4	3	7
	Podolskas	1	–	–	–	
	Tverė	1	–	–	–	
	Irkutskas	–	–	3	–	
Baltarusija	Minskas	–	1	3	–	7
	Gardinas	–	–	1	3	
	Molodečnas	–	–	1	–	
	Brestas	–	–	1	1	
	Baranovičiai	–	–	–	1	
Ukraina	Kijevas	–	–	2	–	4
	Lvovas	–	–	–	2	
Lietuva	Vilnius	–	–	4	3	4
Latvija	Ryga	–	–	–	2	2
Estija	Talinas	–	–	–	1*	
Anglija	Londonas	–	–	3**	–	
Izraelis	Jeruzalė	–	–	–	1***	
Iš viso:		7	4	19	15	24

* – pradedama dirbti 1997 m. spalio 7 d.

** – tartasi dėl darbo 1997 m. ir atgabenimo į Lenkiją apie 300 tūkst. Lenkijos ginkluotųjų pajėgų Vakaruose asmens dokumentacijos

*** – atvežta šiek tiek dokumentų, kuriuos karo metais paliko gen. Anderso armija.

Darbą organizavo Lenkijos kariuomenės Generalinis štabas. Buvo pasitelkti istorikai iš karo akademijų, mokslo institutų ir įvairių organizacinių Gynybos ministerijos grandžių, pirmiausia – Karo istorijos instituto. Užsienio archyvuose dirbo 2–3 žmonių grupės. Jos keitėsi kas 3–6 savaitės. Kiekvienas istorikas užsienyje dirbo 1–2 kartus per metus. Iš viso per penkerius metus Karinės archyvinės komisijos darbe dalyvavo daugiau kaip 50 žmonių.

Kaip minėta, svarbiausias tikslas – ieškoti, o paskui tyrinėti, atrinkti, kopijuoti ir siųsti į Centrinį karo archyvą dokumentus apie lenkų kariškius, kurie ne savo valia atsidūrė Sovietų Sąjungos teritorijoje Antrojo pasaulinio karo metais ir šiek tiek vėliau. Nuo

pirmųjų darbo dienų tematika plečiasi ir apima lenkų karinius junginius, suformuotus SSRS teritorijoje po 1941 m., sovietinių saugumo organų ir Raudonosios armijos dalių veiksmus ginkluotojo užpuolimo ir okupacijos metu, o paskui – išvadavus rytinės Lenkijos sritis iš vokiečių okupacijos. Norint surasti reikiamus dokumentus ir išsiaiškinti rūpimus klausimus, teko ištirti daug to meto teisinių ir administracinių aktų, žinybų, įvairių partinės-politinės valdžios grandžių, taip pat aukščiausiųjų kariuomenės vadovybės organų potvarkių, ataskaitas ir kitus dokumentus. Be to, tyrėjams, dirbusiems kai kuriuose Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos archyvuose, netikėtai atsirado galimybė susipažinti su unikaliais dokumentais, nauja šviesa

nušviečiančiais Lenkijos ir Rusijos santykius per praėjusius du šimtmečius, konkrečiai – 19 amžiaus tautinius sukilimus ir caro represijas prieš Lenkijos gyventojus po jų nuslopinimo. Išaiškėjo daug paralelių – tik ne toks žiaurumas ir visai kitokie mastai. Taip pat buvo rasta daug Lenkijos dokumentų, išvežtų į Sovietų Sąjungą karo metais ir jam pasibaigus, taip pat kitų šalių dokumentų, kaip antai Vokietijos ir Prancūzijos, tiesiogiai susijusių su tiriamais lenkų klausimais. Taigi Komisija, vykdydama svarbiausią užduotį, ieškojo, tyrė ir kopijavo su tokia tematika susijusius dokumentus:

- lenkų trėmimai į Rusijos gilumą nuo 17 amžiaus pabaigos iki 20 amžiaus vidurio;
- lenkų visuomeninių, politinių ir karinių organizacijų veikla Rusijos teritorijoje 1912–1918 m.;
- Lenkijos santykiai su kaimynais tarpukario laikotarpiu, ypač Antrojo pasaulinio karo išvakarėse;
- SSRS agresija prieš Lenkiją 1939 m. rugsėjo 17 d., ypač kovos veiksmai ir jų baigtis;
- lenkų karininkų ir kareivių ėmimas į nelaisvę tame nepaskelbtame kare, taip pat tarptautinės teisės požiūriu nusikalstamas ka-

ro belaisvių perdavimas vidaus tarnybos organams (NKVD);

- lenkų gyventojų politinė padėtis Sovietų Sąjungoje 1939–1953 m. („rinkimai“, „pasportizacija“ ir pan. pseudodemokratiniai veiksmai);
- masiniai Lenkijos gyventojų trėmimai 1939 m. rugsėjo 17 d.–1941 m. birželio 22 d.;
- politinis ir karinis priešinimasis agresijai ir okupacijai;
- sovietinio prievartos aparato funkcijos 1939–1953 m., skyrium imant, Raudonosios armijos reguliariosios kariuomenės ir su ja kartu veikiančių NKVD dalių represijos;
- lenkų karinių junginių formavimas ir veiksmai Sovietų Sąjungos teritorijoje, tarp jų gen. Anderso armijos ir Lenkijos kariuomenės 1-osios armijos;
- lenkų šaukimas į Raudonąją armiją;
- lenkų gyventojų pokarinės repatriacijos ir trėmimai.

Nuo 1992 m. antrosios pusės iki 1997 m. vasaros (5 metai) Centriname karo archyve surinkta kolekcija sudarė apie 3 tūkst. archyvinų dokumentų, nukopijuota apie 1 mln. lapų. Orientaciniai duomenys apie jų kaupimo dinamiką, šaltinius ir tematiką pateikti 2 lentelėje.

2 lentelė. Orientaciniai Karinės archyvinės komisijos darbo rezultatai

Iš viso gauta kopijų lapų		Kiekis ~1 milijonas
Kada gauta	1992 m.	10 %
	1993 m.	15 %
	1994 m.	5 %
	1995 m.	10 %
	1996 m.	15 %
	1997 m.	10 %
	Iš kur	
Tematika	Rusija	80 %
	Lietuva	15 %
	Baltarusija	4 %
	Kitos šalys	1 %
	Kariškių represijos	85 %
	Kitų asmenų represijos	10%
	Kita	5%

Reikia pažymėti, kad Komisija daugiausia darbo atliko per pirmuosius savo veiklos metus – nuo 1992 m. balandžio iki 1993 m. birželio. Svarbiausias dokumentų šaltinis yra Rusija (o joje – buvęs NKVD archyvas). Kaip minėta, svarbiausia tematika – karo belais-

vių ir kitų represuotų asmenų likimas (95%). Šioje kolekcijoje yra (arba bus dar šiemet) iš esmės visa medžiaga, susijusi su reguliariosios kariuomenės tam tikros kategorijos kariškiais ir įvairių partizanų būrių nariais, kurie neteko laisvės Sovietų Sąjungoje

1939–1953 m. ir kuriems tam tikru atžvilgiu „pasisekė“, būtent: iš lagerių, tremties ir kalėjimų jie buvo išsiųsti į formuojamus lenkų junginius Sovietų Sąjungos teritorijoje, pašaukti į Raudonąją armiją arba paleisti ir repatriuoti. Visais šiais atvejais (kaip sakėme) jų įskaitos bylos buvo siunčiamos į Maskvą, į NKVD specialųjį archyvą. Tas archyvas buvo kelis kartus reorganizuotas, į jį taip pat buvo priimta medžiaga, atvežta iš įvairių Europos šalių per Antrąjį pasaulinį karą ir jam pasibaigus – „Trofėjų fondas“. 1992 m. rugsėjo pradžioje pakeistas archyvo pavadinimas ir jis tapo Istorijos dokumentų kolekcijų saugojimo centru. Visiškai įslaptintas dokumentų sandėlys tapo įprastu archyvu, kuriam būdingi visi pasaulio standartus atitinkantys požymiai. Pirmiausia jis tapo visiškai prieinamas tyrėjams, iš kurių pirmieji ir buvo Lenkijos karinės archyvinės komisijos nariai. Iš šio archyvo gauta medžiaga apimtys ir turinio atžvilgiu yra svarbiausia dokumentų kolekcijoje, kurią Komisija sukaupė Lenkijos centriniame karo archyve. Apskaitos ir lagerių dokumentacijoje sukaupta didžiulė informacija apie pasibaisėtinus nusikaltimus, kuriuos totalitarinis režimas įvykdė prieš Lenkijos gyventojus. Tačiau aukų skaičius toli gražu ne galutinis. Kaip minėta, buvusiam specialiajame archyve saugomos asmens bylos tik tų asmenų, kurie išliko gyvi. Bet yra ir kita mūsų piliečių kategorija – tai tie, kurie buvo nukankinti arba mirė kalėjimuose, koncentracijos stovyklose, tremtyje arba specialiojoje tremtyje, taip pat kurie buvo paleisti be teisės išvykti iš tam tikro Sovietų Sąjungos rajono ir negrįžo į Lenkiją; jie dar ilgai gyveno tolimuose rajonuose ir ten mirė. Asmens dokumentai visada buvo siunčiami įkandin belaisvių (kalinių, tremtinių) ir likdavo ten, kur būdavo jie. Dalis asmens bylų, apskaitos, informacijos ir kitų dokumentų galėjo būti sunaikinta, bet dauguma iki šiol tebėra Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos, Lietuvos ir kitų šalių – buvusių Sovietų Sąjungos respublikų – MVD ir saugumo tarnybos vietiniuose archyvuose. Tos kategorijos mūsų

piliečių likimas visiškai išaiškintas tik Lietuvoje ir netrukus bus išaiškintas Latvijoje. Iš kitų valstybių MVD archyvų Komisija duomenų iki šiol negavo. Šiais metais parengtos formalios prielaidos Komisijos darbui Rusijos MVD archyvuose. Komisija gavo teigiamą ministro Kulikovo atsakymą ir netrukus bus pasirašytas atitinkamas susitarimas. Tikimės dar šiemet gauti daug informacijos.

Pabaigai keletas žodžių apie tai, kaip panaudojama Lenkijos karinės archyvinės komisijos surinkta kolekcija.

Pirmiausia išduodamos pažymos buvusiems belaisviams, kaliniams, tremtiniams ir jų giminėms, patvirtinančios jų likimą, taip pat padedančios gauti socialines lengvatas, susijusias su represijomis ir tarnavimu kariuomenėje. Daugelis jų šios galimybės laukė daugiau kaip 50 metų, o daugelis ir nesulaukė. Beje, reikia pasakyti, kad medžiaga nėra visiškai apdorota ir kartais sunku pasinaudoti joje sukaupia informacija. Paaiškėjo, kad Komisijai pradėjus darbą, Rusijos archyvus užplūdo didžiulis srautas asmeniškų paklausimų iš Lenkijos, tarp jų ir dėl asmenų, žinios apie kuriuos yra Lenkijoje.

Komisijos išaiškintais ir nukopijuotais dokumentais taip pat naudojasi įvairios valstybinės, mokslinės ir visuomeninės organizacijos.

Dar Maskvoje, Lenkijos ambasadoje sukaupus ir parengtus gabenti į Lenkiją dokumentus 1992 m. rudenį ir 1993 m. pavasarį kruopščiai peržiūrėjo ir ištyrė Rusijos prokuroras Rodzevičius – Katynės nusikaltimą tiriančios Lenkijos ir Rusijos grupės narys. Komisija papildomai nukopijavo kelis šimtus nurodytų dokumentų ir perdavė Rusijos atstovams, paskui jie buvo perduoti ir Lenkijos atstovams.

1993 m. Komisija papildomai nukopijavo 180 tūkst. dokumentų, susijusių su Katynės tragedija, ir po vieną egzempliorių perdavė Lenkijos ir Rusijos atstovams – bendros redakcinės kolegijos, sudarytos šiems dokumentams paskelbti, nariams. (Pirmasis tomas buvo išleistas 1995 m.)

1993 ir 1994 m. Komisija nukopijavo apie 5 tūkst. Osvencimo koncentracijos stovyklos dokumentų (jie buvo išvežti iš Lenkijos ją išvadavus) ir perdavė Osvencimo muziejui.

1993 m. Komisija perdavė kelis tūkstančius dokumentų kopijų Katynės muziejui Varšuvoje.

1995 m. Komisija nukopijavo kelis tūkstančius Lenkijos ikikarinės policijos dokumentų ir perdavė kopijas Lenkijos MVD. Tuo pat metu Komisija sudarė išsamius sąrašus karininkų ir kareivių, žuvusių ir palaidotų, taip pat dingusių be žinios po 1-osios lenkų pėstininkų divizijos kautynių prie Lenino, ir

perdavė lenkų memorialinei organizacijai – Kovos ir kančių atminties saugojimo tarybai. Truputį anksčiau šiai tarybai buvo perduota per 10 tūkstančių lapų dokumentų, kuriuose užfiksuota išsami informacija apie kapines prie lagerių, nufotografuoti kapai, sudaryti palaidotų asmenų sąrašai ir nurodytas palaidojimo laikas.

Kolekcija tapo mokslinio tiriamojo ir pedagoginio darbo pagrindu. Joje sukaupti dokumentai jau panaudoti daugelyje publikacijų ir istorijos mokslo darbų. Jais taip pat naudojasi Lenkijos aukštųjų mokyklų dėstytojai ir istorijos mokslo įstaigų darbuotojai.

Jan Pięta

THE ACTIVITIES OF WAR ARCHIVES COMMITTEE IN COLLECTING DOCUMENTS ABOUT THE VICTIMS OF TOTALITARIAN REGIMES

S u m m a r y

The War Archives Committee of Poland pursues to collect every possible data on every repressed in the Soviet Union polish officer and soldier as well as the participants of anti-Soviet and anti-Fascist underground. The committee also is engaged in tracing way of repressed to soviet camps and prisons and looking for documents, which could help to localise

places of their burial. In 1992–1997 the War Archives Committee has collected 1 million pages of documents, many of them in the archives of Russia and Lithuania. These documents became the object of scientific research and are used for educational purpose. The documents have also been used in many publications and in scientific works of history.

Beteisių statusas

Visa neišsivysčiusio ir išsivysčiusio socializmo Sovietų imperijos visuomenė pagal kenksmingumą ir nekenksmingumą buvo suskirstyta į daugybę viešų ir neviešų kategorijų: laisvieji, kaliniai, specialiai apgyvendintieji ir t.t. Kiekviena kategorija skirstėsi į grupes, o grupės – į pogrupius ir t.t. Kalinių ir specialiai apgyvendintųjų kategorijos turėjo savo „spalvą“. Kaliniai galėjo būti tokių „spalvų“:

- šnipai,
- diversantai,
- teroristai,
- trockininkai ir kt.,
- nacionalistai,
- baltieji emigrantai,
- sukilėliai,
- bažnytininkai,
- fašizmo šalininkai,
- kontrrevoliucionieriai,
- pasitraukę į užsienį ir perėję į priešo pusę,
- dirbę atsakingą darbą baudžiamuosiuose organuose,
- okupantų baudžiamųjų organų slaptieji agentai,
- okupantų žvėriškumų dalyviai,
- perbėgėliai iš užsienio neišaiškintais tikslais,
- SPE (socialiai pavojingas elementas) ryšiams su užsieniečiais,
- SPE kitokiems antisovietiniams ryšiams,
- SPE dėl savo praeities,
- dalyvavę kuriant vokiečių karines organizacijas.

Generolas Jonas Juodišius pagal „spalvą“ buvo „socialiai pavojingas dėl savo praeities“,

filosofas Levas Karsavinas – „baltasis emigrantas“, kaunietis teisėjas Vytautas Žostautas priklausė „dirbusių baudžiamuosiuose organuose“ kategorijai. Prie kai kurių „spalvų“ buvo pridedama tautinė priklausomybė, pavyzdžiui: „lietuvių buržuazinis nacionalistas“.

Pagal nusikaltimo pobūdį ypatingųjų lagerių (šiuo atveju Steplago, 1953 m.) kaliniai buvo skirstomi taip:

- tėvynės išdavikai,
- šnipai,
- trockininkai,
- teroristai,
- kenkėjai,
- nuteisti už kontrrevoliucinį sabotažą,
- diversantai,
- antisovietinių sąmokslų dalyviai,
- nuteisti už antisovietinę agitaciją,
- maištininkai ir nuteisti už politinį banditizmą,

nuteisti pagal 1947 metų birželio 5 dienos įsako 1, 3, 5 straipsnius,

nuteisti pagal 1947 metų birželio 4 dienos įsako 1 ir 3 straipsnius,

nuteisti pagal 1949 metų sausio 4 dienos įsaką,

karo nusikaltėliai.

Pokario metais lietuviai daugiausia buvo nuteisti už „tėvynės išdavimą“ (!), „politinį banditizmą“ ir „dalyvavimą antisovietiniuose sąmoksluose“.

Kalinio likimui „spalva“ turėjo didesnę reikšmę negu straipsnis ir įkalinimo trukmė. Kai kurie kaliniai turėjo keletą „spalvų“, t. y. buvo „margi ir ypač pavojingi“.

Gana sudėtinga specialiai apgyvendintųjų

(specialiai perkeltųjų) (*specposelency, specpereselency*) gradacija. Keičiantis tarptautinei padėčiai ir politinei situacijai šalyje, specialiai apgyvendintųjų statusas ilgainiui kito. Sovietiniai istorikai N. Bugajus ir V. Zemskovas tikriausiai patys to nenorėdami supainiojo specialiai perkeltųjų statuso apibrėžimą ir ne tik tai; apie tai rašiau „Lietuvos aid“ 1994 m. rugsėjo 15 d. Nr. 181. Deja, kai kurie žurnalai, pavyzdžiui, „Kardas“, rašydami apie GULAG'o kalinių skaičių, kartoja minėtus šaltinius. Remdamasis archyvų dokumentų tyrinėjimais ir savo patirtimi, pamėginau išsiaiškinti specialiai apgyvendintųjų statusą ir skirstymą.

Visi, ištremti iš gimtųjų vietų politiniais motyvais, buvo vadinami bendru terminu: specialiai apgyvendintasis arba specialiai perkeltasis. Ištremti ne dėl politinių motyvų buvo vadinami tiesiog tremtiniais, arba išsiųstaisiais (*vyselency*). Specialiai apgyvendintieji galėjo gyventi tik tam tikrame regione (kaime, gyvenvietėje, rajone), o išsiųstieji negalėjo gyventi tam tikroje vietovėje (Maskvoje, kituose dideliuose miestuose, juos iškelavo iš pasienio teritorijos ir t.t.). Prie jų įskaitos kategorijos dalelė „spec“ nebuvo pridama.

Išsiųstųjų buvo ir dėl politinių motyvų, pavyzdžiui, 1939–1940 m. iš Suomijos pasienio rajonų ir iš Leningrado srities buvo išskeldinti suomiai, o dar anksčiau iš Tolimųjų Rytų išskeldino visus korėjiečius (į Vidurinę Aziją). Visi jie buvo laisvi, registruotis į NKVD nevaikščiojo, bet neturėjo teisės gyventi gimtinėje.

Lietuvos gyventojai, ištremti 1941 m. birželio mėn.

„Liaudies priešai“ Lietuvoje, kaip ir kituose imperijos regionuose, buvo suskirstyti į tris kategorijas:

1) tie, kuriuos reikėjo nedelsiant arba po kurio laiko sušaudyti (K. Skučas, A. Povilaitis, V. Grigaliūnas-Glovackis, prof. Pranas Dovydaitis ir kt.);

2) tie, kuriuos reikėjo uždaryti į lagerius lėtai mirčiai;

3) sušaudytųjų ir uždarytųjų į lagerius šeimos, įskaitant kūdikius ir nukaršusius senus.

Maskvos įsakymu kategorijas nustatinėjo vietiniai komunistai ir NKVD organai. Į Sibirą ir Europos Šiaurę ištremti lietuviai buvo priskirti trečiajai – socialiai pavojingų elementų kategorijai.

Pavojingumo laipsnį nustatydavo Valsybės saugumo operatyvinė trijulė. Nutarimą ištremti tvirtindavo Operatyvinio štabo narys. Krinta į akis tai, kaip aplaidžiai ir skubotai buvo įforminami suėmimo ir tremties dokumentai, kuriuos įformindavo neraštingi ir lietuvių kalbos nemokantys subjektai. Mažaraščiai svetimieji tvarkė geriausių Lietuvos žmonių likimus. Atvežti į apgyvendinimo vietą tremtiniai iškart įgydavo specialiai apgyvendintojo (specialiai perkeltąjo) statusą. Bet specialiai apgyvendintųjų buvo daug įvairių kategorijų: specialiai apgyvendintieji buožės, ištremti 1929–1932 m., trockininkai, kultotarnai, pirkiai ir t.t. Mes, lietuviai, ištremti 1941 m. birželio mėn., buvome socialiai pavojingi elementai ir priklausėme išsiųstųjų ir specialiai apgyvendintųjų kategorijai. Mūsų kontingentas vadinosi prievarta apgyvendintieji lietuviai (*ssyl'no-poselency litovcy*).

Kuo prievarta apgyvendintieji lietuviai skyrėsi nuo prievarta apgyvendintųjų buožių, ištremtų 1929–1932 m., ar nuo išsiųstųjų suomių ir korėjiečių? Mes, lietuviai, du kartus per mėnesį turėjome registruotis pas NKVD (NKGB, MGB) operatyvinį įgaliotinį – komendantą, be jo leidimo negalėjome pasitraukti už gyvenvietės ar selsovieta ribų. Su retomis išimtimis mes turėjome dirbti tik fizinį darbą, mums nepriklausė priedas už darbą Šiaurėje ir progresyvinis darbo užmokeskis. Išskyrus retas išimtis, mūsų vyrų neėmė į frontą (išsiųstųjų suomių, korėjiečių ir kinų taip pat neėmė), bet 1944 m. mobilizavo į Vorkutos šachtas. Mes negalėjome mokytis daugumoje vidurinių specialiųjų ir aukštųjų mokyklų, pirma, dėl to, kad negalėjome laisvai važinėti, antra, į prestižines mokyklas mūsų nepriimdavo arba labai sunkiai priim-

davo (geležinkelininkų, aviacijos, teisės mokyklas, Maskvos, Leningrado ir pirmos kategorijos miestų institutus). Mes negalėjome

būti profsajungų nariais (iki 1946 m.).

Pateikiu kelių dokumentų nuorašus:

SSRS miškų ūkio
liaudies komisaras
Komijos Vologdos miškų ūkio
vyriausioji valdyba
1943 m. sausio 15 d.

Slaptai

„Komiles“ tresto valdytojui
dr. Toropovui

Dėl progresyvinio darbo užmokesčio ir premijų priedo specialiai perkeltiesiems vokiečiams ir suomiams
Į Jūsų 1943 m. sausio 5 d. raštą Nr. 4 paaiškinu, kad progresyvinį darbo užmokestį ir premijų priedą prie miško paruošų dirbantiems vokiečiams ir suomiams iš specialiai perkeltųjų kontingento būtina mokėti.

Komijos Vologdos miškų ūkio
vyriausiosios valdybos viršininko
pavaduotojas

Martyniukas

Šis dokumentas saugomas Komijos respublikos centriniame archyve. Pavolgio vokiečiai buvo subuožinti ir ištremti iš gimtųjų vietų dar 1929–1932 m. Suomius į Komiją atvežė iš Leningrado srities 1940 m. Visa jų kaltė buvo ta, kad jie – suomia ir gyveno netoli sienos. Iš specialiųjų tremtinių kontin-

gento tik Baltijos šalių gyventojams, moldavams ir Besarabijos bei Bukovinos rumunams nepriklausė užmokesčio priedai ir progresyvinis darbo užmokestis. Jų taip pat negavo lenkai iš Raudonosios armijos užimtų teritorijų.

Iš Šiaurės Pečioros geležinkelio statybos ir SSRS MVD lagerio viršininko 1946 m. įsakymo
Turinys

Nr. 444. Dėl lengvatų SSRS MVD
Pečiorstrojaus darbininkams
taikymo instrukcijos patvirtinimo

1946 m. liepos 22 d.

Komijos ASSR,
Abezė

Šiaurės Pečioros gelež.
statybos ir SSRS MVD
ITL e. p. viršininkas
majoras Borovickis

Iš laikinosios instrukcijos:

1. Lengvatos taikomos visiems asmenims, dirbantiems Pečiorstrojuje.
2. Lengvatos netaikomos asmenims, kuriems teismas atėmė rinkimų teisę, ištremtiems ir išsiųstiems administracine tvarka arba teismo nuosprendžiu, specialiai perkeltiesiems ir mobilizuotiems į darbus bei paleistiems pagal MVD direktyvą Nr. 185 iki minėtų apribojimų galiojimo pabaigos.

Pastaba: mobilizuotieji į darbus – tai:
1) prievarta apgyvendintieji Baltijos šalių ir kitų tautybių asmenys, mobilizuoti į skubių ir svarbių statybų objektus karo metu; 2) visi darbingi vyrai vokiečiai nuo 15 iki 55 metų amžiaus ir moterys nuo 16 iki 45 metų, mo-

bilizuoti dirbti pramonėje, pataisos darbų lageriuose (*ispravitel'no trudovoi lager'*, ITL) ir NKVD statybose; 3) dalis šaukiamojo amžiaus vyrų buožių.

Po karo dauguma paleistų politinių kalinių buvo priskirti tam tikram laikotarpiui prie

įmonių. Sulaikyti paleistą kalinį galėjo MVD statybos arba kombinatoviršininkas. Dailininkas Boleslovas Motuzevičius 1945–1946 m. buvo sulaikytas Uchtoje vieneriems metams.

Baigėsi karas. Iš 1549 lietuvių Komijos žemėje gyvų liko mažiau nei tūkstantis. Gyviesiems papildyti liepos pabaigoje atvežė vadinamųjų „banditų ir nacionalistų šeimų na-

rių“. Juos apgyvendino miško pramonės ūkiuose Pečioros ir jos intakų pakrantėse (Pečioros ir Troicko Pečiorsko rajonai). Kita, didesnė šiokontingento dalis buvo išskirstyta po Permės srities Permės Komijų nacionalinę apygardą. Iš gimtųjų vietų jie buvo ištremti remiantis SSRS NKVD 1945 m. birželio 16 d. telegrafiniu potvarkiu.

Iš prievarta apgyvendinto lietuvių
Vyto Obeleniaus asmens bylos

Tvirtinu:
Liet. SSR vidaus reikalų
liaudies komisaras
valst. saugumo komisaras
Bartašiūnas

Sutinku:
Kauno NKGB
viršininkas
v/s kapitonas
parašas
1945 06 22

Nutarimas
(dėl išsiuntimo)

1945 m. birželio 22 d.

Kaunas

Lietuvos SSR NKGB Kauno skyriaus operatyvinis įgaliotinis valstybės saugumo leitenantas Repšas, išnagrinėjęs gautus dokumentus apie Obeleniaus Stasio, Stasio s., šeimą, banditų grupės nario, kuris su ginklu rankose kovoja prieš sovietų valdžią ir slapstosi nuo šaukimo į Raudonąją armiją,

konstatuoja:

Obelenius Stasys, Stasio s., gimęs 1921 m., tėvynės išdavikas, nuo 1944 m. slapstosi, kad nebūtų pašauktas į Raudonąją armiją. Banditų gaujos dalyvis, perėjo į nelegalią padėtį, su ginklu rankose kovoja prieš sovietų valdžią ir partinį aktyvą Čekiškės valsčiaus Butkiškės kaime. Jo šeima sudaro:

- 1) mama – Obelenienė Bronė, Jono d., gimusi 1890 m. Juteikių km.,
- 2) sesuo – Obelenytė Savelina, Stasio d., g. 1933 m. Juteikių km.,
- 3) sesuo – Obelenytė Michalina, Stasio d., g. 1927 m. Juteikių km.,
- 4) brolis – Obelenius Vytas, Stasio s., g. 1935 m. Juteikių km.

Manychiau, kad Obeleniaus Stasio, Stasio s., šeimą, susidedančią iš keturių asmenų, kaip socialiai pavojingus išsiųsti už Lietuvos SSR ribų.

Operatyvinis įgaliotinis
Repšas

Pažįstu aš tą Bronių Repšą. 1940–1941 m. jis buvo Rietavo valsčiaus komiteto sekretorius. Jis – vienas didžiausių mūsų šeimos tragedijos kaltininkų. Prasidėjus karui šis šlubas

degeneratas pasitraukė į raudonosios imperijos gilumą ir grįžęs 1941 m. tęsė savo nešvarų darbą. Iš pradžių jo pavardė buvo Rėbžda, paskui Rėpša ir pagaliau Repšas.

Ištrauka iš Komijos ASSR
Troicko Pečiorsko rajone specialiai apgyvendinto lietuvių
Obeleniaus Vyto, Stasio s., asmens įskaitos
bylos Nr. 2402

Remiantis SSRS NKVD 1945 m. birželio 16 d. telegrafiniu potvarkiu Nr. 328, Obelenius Vytas, Stasio s., kaip banditų grupei priklausančios šeimos narys, 1945 m. liepos 6 d. specialiai apgyvendintas Komijos ASSR Troicko Pečiorsko rajone be teisės grįžti į ankstesnę gyvenamąją vietą.

MGB Troicko Pečiorsko rajono
skyriaus virš. vyr. leitenantas
Isakovas

1951 m. rugpjūčio 18 d.

Mes, specialiai apgyvendintieji lietuviai, ištremti 1941 m., pralaimėjus Vokietijai pajutome, kad režimas sušvelnėjo. Registravomės nereguliariai, o kai kur per klaidą (supainiojus su pabėgėliais) kai kuriems buvo išduoti „švarūs“ pasai, nors tam, kad galėtum teisėtai išvykti į Lietuvą (kaip ir į kitus imperijos rajonus), reikėjo turėti iš ten kvietimą. Mūsų Uljanovo ruožo viršininkas Aleksandras Kuznecovas net pats patarė mums bėgti į Tėvynę. Seną mokytoją Eidintienę iš Ubiškės (Telšių apskritis) jis šimtus kilometrų lydėjo iki Šežamo geležinkelio stoties; norintiesiems išdavė pažymą dėl atleidimo iš darbo.

1947 m. prasidėjo masiškas bėgimas. Tuos, kurie buvo ištremti 1945 m., saugojo akyliau (naujokai), bet kai kurie iš jų vis dėlto įsigudrino pabėgti. Sugautuosius gražino į taišą, bet daugumai įvairiais būdais pavyko pasiekti Lietuvą.

1947 m. antroje pusėje komunistų valdžios organai ir MGB susirūpino: dauguma Baltijos šalių gyventojų, ištremtų 1941 m., grįžo į namus, bėga ir naujasis kontingentas, ištremtieji jau po karo ar prieš jam baigiantis – ukrainiečiai, lietuviai, rusai, moldavai, kal-

mukai, graikai ir t.t. Prasidėjo bėglių gaudymo, baudimo ir sugražinimo į tremtį akcija. Dauguma bėgusių nepilnamečių buvo sugražinti, kitus Ypatingasis pasitarimas, remdamasis RSFSR BK 82 straipsniu, nuteisė trejiems metams lagerio.

1948 m. sustiprėjo kova su „liaudies priešais“. Buvo gražinami į lagerius ir tremtį „pakartotiniai“ (tie, kurie atliko bausmę ir gyveno santykinai laisvai, *povtorniki*), pradėta steigti ypatinguosius lagerius su katorginiu režimu. Per Lietuvą nuvilnijo nauja galinga trėmimų banga. 1950 m. žiemą ir mane per kalėjimus gražino į Komijos ASSR Kortkero rajoną. Specialiesiems tremtiniais buvo nustatytas griežtas režimas. 1951 m. jiems užvestos naujos asmens bylos.

Reikia pažymėti, kad SSRS aukščiausios tarybos prezidiumas 1948 m. lapkričio 26 d. išleido įsaką, kuriuo už pabėgimą iš specialiosios tremties vietos buvo numatyta bausmė – 20 metų katorgos darbų. Šis įsakas lietė ne tik čečėnus, kalmukus, Krymo totorius, bet ir „kitus“ (taip įsake). Reikia suprasti, kad šis nepaprastai nuožmus įsakas lietė ir lietuvius. Pabėgimų iš specialiųjų tremties vietų gerokai sumažėjo.

Pažyma

Apie Komijos ASSR Kortkero rajone prievarta apgyvendintą lietuvių Šerėną Algirdą, Jono s., g. 1930 m.

Remiantis Liet. SSR NKGB 1941 m. birželio 13 d. nutarimu Šerėnas Algirdas, Jono s., kaip socialiai pavojingas elementas 1941 m. birželio 14 d. perkeltas specialiai apgyvendinti neribotam laikotarpiui į Komijos ASSR Kortkero rajoną be teisės grįžti į ankstesnę gyvenamąją vietą.

MGB Kortkero rajono
skyriaus virš. pav.
vyr. leitenantas Surinas

1951 m. vasario 27 d.

Mane, du kartus bėgusį į Tėvynę, vyr. leitenantas Surinas perkėlė į žemesnį specialiai apgyvendintųjų asmenų „luomą“ – aš tapau išsiųstuoju ir prievarta apgyvendintuoju, t.y. ištremtu du kartus. Buvau griežčiau sekamas

ir vėlesniais metais manęs neišleido atostogų į Tėvynę. Neleido atostogų į Lietuvą ir mano sesers Gražinos, kuri 1946 m. pabaigoje taip pat mėgino pabėgti į Tėvynę.

Įsipareigojimas

Man, Obeleniui Vytui, Stasio s., pareikšta, kad jei išvažiuosiu (pabėgsiu) iš nuolatinės gyvenamosios vietos, būsiu nuteistas 10 metų laisvės atėmimo...

1951 m. birželio 27 d.

parašas – Jurgaitienė

Pastaba: Vytas buvo beraštis, nes negalėjo lankyti mokyklos dėl bado, ligos ir dėl to, kad neturėjo kuo apsirengti. Už jį pasirašė vyresnioji sesuo Jurgaitienė Ona, Stasio d.

1953 m. mirus Stalinui ir sušaudžius Beriją, specialiųjų tremtinių gyvenimas pagerėjo, o 1954 m. daugumai buvo leista grįžti į namus, tik ne Baltijos šalių tremtiniais. Lie-

tuvių, latvių ir estų komunistams primygtinai prašant, Baltijos šalių tremtiniais buvo paliktas ankstesnis tremties režimas. Koks buvo mūsų nusivylimas, kai 1954 m. rudenį komendantas vietoj laukiamo paskelbimo, kad paleidžia, privertė mus duoti pakvitavimus, jog ir toliau liekame gyventi specialiose tremties vietose.

Pakvitavimas

Man, Obeleniui Vytui, Stasio s., dirbančiam Komijos ASSR Mitrofanovkos selsovieta Velsko miškų ūkio punkte, pareikšta, kad be MVD organų leidimo negaliu net laikinai išvykti iš nuolatinės gyvenamosios vietos.

Privalau reguliariai atvykti registruotis į specialiąją komendantūrą. Už nesilaikymą <...> būsiu nubaustas 100 rublių bauda arba 5 paromis arešto.

Parašas.....

1954 m. rugsėjo 12 d.
Pakvitavimą paėmė
MVD Tr. Pečiorsko rajono
skyriaus komendantas
jaun. leit. Šulga

Vytas mirė tremtyje 1955 m. gegužės 30 d. nuo skrandžio opos perforacijos. Jam buvo 20 metų.

1955 m. vietoj mūsų turėtų pažymų išdavė sąjunginio pavyzdžio pasus. Skiltyje „Kokiais dokumentais remiantis išduotas pasas“ buvo įrašyta: „Pasų nuostatai Nr....“, skiltyje „Ypatingi įrašai“ buvo parašyta: „Leidžiama gyventi tik Komijos ASSR“. Kai kuriuose Komijos respublikos rajonuose specialiesiems tremtiniais lietuviams tokie pasai buvo išduoti 1956 m. pirmoje pusėje. Nuo tos dienos, kai gavome pasus, mes liovėmės registruotis specialiojoje komendantūroje.

Mano dėdė (mamos brolis), Lietuvoje žinomas dailininkas Vytautas Jurkūnas, be paliovos mynė reabilitacijos komisijos pirminko K. Prėikšo kabineto slenkstį, prašydamas leisti mūsų šeimai gyventi Lietuvoje.

1957 m. mūsų šeimai buvo panaikintas specialiųjų tremtinių statusas ir visi šeimos nariai gavo „švarius“ pasus. Tik tada aš galėjau stoti į Maskvos veterinarijos akademiją.

Buvo ir kita prievarta apgyvendintų lietuvių kategorija. Tai tie, kuriuos prieš laiką paleido iš lagerių ir paliko specialiose tremties vietose.

Iš asmens įskaitos bylos Nr. 7428
Išrašas iš nuosprendžio

1946 m. kovo 25–29 d.

Šilutė

...Buvo kuriamos LLA apskričių organizacijos, viena iš tokių – Tauragės organizacija; ją 1943 metų pabaigoje įkūrė teisiamasis Razbobedauskas, vadovavo buvusios Lietuvos buržuazinės kariuomenės kapitonas Savickas, vėliau – leitenantas Biblius.

Teisiamieji: Kybartas Juozas, Norkus Jonas, Vikneris Juozas, Peldžius, Mozeris, Ušeckas, Kybartas Petras, Martinaitis Andrius, Milaševičius, Juščius, Petrakis, Gargasas, Norkus Petras, Mockaitis Antanas, Jono sūnus, Šatkus, Rimkus Juozas, Stroinys Kleopas, Mockaitis Juozas, Vinco sūnus, Elvikas, Valnickas, Midvinis, Lukminas, Jurevičius, Stroinys Juozas, Stroinys Stepas ir Veicikas Martynas, įvairiu metu užverbuoti į LLA Batakių ginkluotą organizaciją, kuriai vadovavo Stroinys Juozas, Jono sūnus, su ginklu rankose kovojo prieš sovietų valdžią.

<...> Norkus Jonas aprūpindavo maistu gaujos vadą Stroinį Juozą <...> Stroinys Jonas (? – A. Š.) nušautas sulaikant...

<...> Norkus Jonas, Juozo s., 10 metų ITL.

Nuosprendis negali būti apskųstas.

Pažyma

Pabaltijo karinės apygardos karinio tribunolo nutartimi pakeistas Lietuvos SSR NKVD kariuomenės karinio tribunolo nuosprendis Norkui Jonui, Juozo s.; nusikaltimo sudėtis pagal RSFSR BK 58-1a ir 58-11 straipsnius pakeista į RSFSR BK 58-12 straipsnį – 5 metai pataisos darbų lagerio.

Asmens bylos viršelio nuorašas

Lietuvis

Prievarta apgyvendinto
Norkaus Jono, Juozo s.,

asmens įskaitos byla Nr. 7428

Archyvinė byla Nr. 40980

Tvirtinu:

Komijos ASSR

vidaus reikalų ministras

papulkininkis Noginovas

Nutarimas

(dėl išsiuntimo apgyvendinti tremtyje)

1954 m. gegužės 25 d.

Vorkuta

Aš, Komijos ASSR MVD 18 P skyriaus (matyt, „poselency“ – apgyvendintieji. – A. Š.) sk. (specialiosios komendantūros. – A. Š.) komendanto padėjėjas jaun. ltn. Jakovlevas, peržiūrėjęs gautą medžiagą dėl siuntimo apgyvendinti tremtyje Norkų Joną, Juozo s.,

konstatuoju:

Norkus Jonas, Juozo s., g. 1919 m. Lietuvos SSR, Tauragės apskr., Liubiškių m., lietuvis, SSRS pilietis, nepartinis, turintis 4 klasių išsilavinimą, specialybės neturintis, nevedęs, už dalyvavimą antisovietinėje lietuvių nacionalistinėje organizacijoje Lietuvos SSR NKVD kariuomenės karinio tribunolo 1946 m. kovo 25–29 d. nuteistas pagal RSFSR BK 58-1a, 58-11 straipsnį 10 metų pataisos darbų lagerio. 1954 m. kovo 25 d. iš lagerio išleistas. Išleistas iš ITL, SSRS MVD 1953 m. spalio 8 d. įsakymu Nr. 00894 nukreiptas į tremtį Komijos ASSR, todėl

nutariau

Norkų Joną, Juozo s., g. 1919 m., priimti Komijos ASSR Vorkutos raj. priežiūroje gyventi nuolatinei.
Šio nutarimo nuorašą pasiųsti į Komijos ASSR MGB A skyrių.

Jaun. ltn. Jakovlevas

Komijos ASSR MVD 2-ojo skyriaus
virš. Belovas

Pakvitavimas

Man, Norkui Jonui, Juozo s., g. 1919 m., gyvenančiam Komijos ASSR Vorkutos mieste, pareikšta, kad aš Vyriausybės sprendimu amžinai ištremtas be teisės sugrįžti į ankstesnę gyvenamąją vietą ir už savavališką išvykimą (pabėgimą) iš būtiniosios gyvenamosios vietos būsiu patrauktas baudžiamojon atsakomybėn pagal SSRS aukščiausiosios tarybos prezidiumo 1948 m. lapkričio 26 d. įsaką, kuriuo už šį nusikaltimą numatyta bausmė – 20 metų katorgos darbų.

1954 m. gegužės 25 d.

parašas – Norkus

Pakvitavimą paėmiau
jaun. ltn. Jakovlevas

Iš Žostauto Vytauto, Petro s.,
asmens įskaitos bylos Nr. 5656
Archyvinė byla Nr. 40802

Anketa

Gimė 1898 m. Odesoje

Išsilavinimas aukštasis juridinis

Iki suėmimo dirbo Kaune, Mėsos ir pieno pramonės liaudies komisariate

Vedęs

Bausmę atliko Vorkutoje

Buvo kaltinamas tarnavimu baudžiamuosiuose organuose

Išrašas iš

Lietuvos SSR NKVD kariuomenės karinio tribunolo nuosprendžio

Kaunas

<...> 1941 m. birželio mėn. pradėjo dirbti teismo organuose, ten ir dirbo iki 1944 m. birželio mėn., iš pradžių Kauno apylinkės teisėju, o nuo 1943 m. pradžios – Apygardos teismo kolegijos nariu. Kaltas pagal RSFSR BK 58-3 straipsnį. Nuteistas 5 metams pataisos darbų lagerio.

Vytautas Žostautas buvo suimtas 1945 m. kutos mieste.
Atlikęs bausmę paliktas gyventi tremtyje Vor-

SSRS MVD Vorkutos
skyriaus viršininkui
Žostauto Vytauto, Petro s.,
g. 1898 m., gyv. Vorkutoje, Moskovskaja 6,

Pareiškimas

Daugiau kaip devynerius metus nemačiau žmonos ir vaikų, kurie gyvena Kaune ir negali atvažiuoti net pasimatyti. Dirbu Vorkutos prekybos bazėje. 1954 m. birželio mėn. gausiu atostogų, kurias noriu praleisti su šeima. Aš nesutinku su potvarkiu palikti mane tremtyje ir ketinu šį klausimą vėliau iškelti.

1954 m. gegužės 7 d.

Parašas – Žostautas

Ant pareiškimo MVD Vorkutos miesto „Neleisti. 1954 m. gegužės 11 d.“
skyriaus viršininkas užrašo rezoliuciją:

Lietuvos SSR aukščiausiosios tarybos prezidiumo
Pirmininkui

Žostautienės Olgos, Fedosijaus d.,
gyv. Kaune, Maironio 23 a, bt. 4,

Pareiškimas

Prašau mano vyrą Žostautą Vytautą leisti atostogų į Kauną. Jo silpna sveikata, jis ligonis. Mes pavaikšiotume su juo mėnesį miške. Jis daugiau kaip devynerius metus su mumis nesimatė...

1954 m. rugpjūčio 26 d.

Žostautienė

Žostautienės pareiškimą Lietuvos SSR kios rezoliucijos išsiuntė į Komijos ASSR
aukščiausiosios tarybos prezidiumo pirminin- MVD. Matyt, būta ir priedo su neigiamu at-
ko priimamojo vedėjas V. Dobrovolskis be jo sakymu.

MVD Vorkutos miesto skyriaus viršininkui

Į Lietuvos SSR aukščiausiosios tarybos prezidiumą su pareiškimu kreipėsi tremtyje gyvenančio Vytauto Žostauto, Petro s., žmona Olga Žostautienė, Fedosijaus d., gyvenanti Kaune, Maironio 23 a, bt. 4, prašydama leisti jos vyrui atostogas praleisti Lietuvoje.

Lietuvos ir Komijos aukščiausiųjų tarybų prezidiumai prašymo nepatenkino todėl, kad jos vyras Komijos ASSR gyvena prievarta apgyvendinto asmens teisėmis, o Lietuvos SSR neleidžiama gyventi tokios kategorijos asmenims.

Komijos ASSR MVD
P skyriaus viršininkas
Belovas

Iš tremties Žostautas buvo išleistas Komijos valdžios organų nutarimu 1955 m. liepos 19 d.

1954 m. iš Vorkutos į Komijos ASSR Seriogovo Železnodorožo rajoną atvyko grupė (5–7 žmonės) tremtinių, paleistų iš lagerio SSRS MVD įsakymu Nr. 00894. Tarp jų buvo antropologas, keliautojas ir rašytojas An-

tanus Poška. Jie dirbo druskos fabrike krovikais, pjovė malkas katilinei. Antanas Poška apsigyveno pas našlę su vaikais – tremtinę lietuvę, ištremtą dar 1941 m. Laisvalaikiu jis rinko istorinę medžiagą – maumedžio gabalus iš sugriuvusių Petro I laikų pastatų, senas šukes, smulkius namų apyvokos rakandus (žvakides, tošinius indus). Vakaraš

užrašus, tiek etnografinius, tiek grynai asmeniškus (Antanas Poška ketino savo gyvenimą susieti su savo šeimininke našle). Sakuotiems pjūklams nuvalyti duodavo žibalo; Poška jį panaudodavo skurdžiam būstui apšviesti ilgais žiemos vakarais. Jo tremties draugai vakarais rinkdavosi pas olandų kilmės lietuvi – druskos fabriko buhalterį. Lošdavo kortomis, kartais gerdavo degtinę. Apie Pošką sakydavo: „Degtinės negeria, kortomis nelošia – į draugiją netinka“. Kažkas pranešė MGB, kad tremtiniai pažeidinėja režimą, rengia slaptus susiėjimus. Juos visus išsiuntė į Kazachstaną. Išsiuntė ir negeriantį, kortomis nelošiantį Antaną Pošką, nors jis buvo atsiskyręs nuo kitų.

1951 m. į tremties vietas buvo išsiuntinėtus Molotovo pasirašytas vyriausybės aplinkraštis „Buvusius politinius kalinius panaudoti tik fiziniam darbui“.

Išvados

1. *Specialiai apgyvendintieji* – tai trečiosios kategorijos „socialiai pavojingi elementai“, ištremti iš gimtųjų vietų politiniais motyvais neribotam laikui. Jie buvo suskirstyti į įskaitos kategorijas, pavyzdžiui: „prievarta apgyvendintas lietuvis“ – buržuazinio nacionalisto šeimos narys (1941 m.); „prievarta apgyvendintas lietuvis“ – gaujos bendrininko šeimos narys (1948 m.); „prievarta apgyvendintas lietuvis“ – buožė, nacionalistas (1952 m.).

Asmens byloje kategoriją žymėdavo sutrumpintai – „prievarta apgyvendintas lietuvis“. Bėgusieji iš tremties vadinosi „prievarta išsiųstais lietuviais“. Visų prievarta apgyvendintų lietuvių statusas ir teisės buvo beveik vienodos, išskyrus atsakomybę už pabėgimą (pabėgusiems po 1948 m. lapkričio mėn. grėsė dvidešimt metų katorgos darbai).

2. Lietuviai ir kiti Baltijos šalių gyventojai, paleisti iš ypatingųjų lagerių ir iš dalies iš pataisos darbų lagerių (1954 m. ypatingieji lageriai buvo panaikinti ir priskirti prie ITL), SSRS MVD 1953 m. spalio 8 d. įsakymu buvo siunčiami į tremtį. Jie irgi buvo laikomi „prievarta apgyvendintais lietuviais“, bet specialiai apgyvendintųjų kategorijai nepri-

klausė. Nuo „specialiai apgyvendintųjų tremtinių lietuvių“ jie skyrėsi tuo, kad

a) buvo ištremti amžinai, o ne neribotam laikui;

b) už pabėgimą iš tremties jiems visiems grėsė bausmė – 20 metų katorgos darbai. Specialiai apgyvendintieji lietuviai už pabėgimą 1951 m. gaudavo 10 metų lagerio, 1954 m. – 3 metus ITL pagal RSFSR BK 82 straipsnį. Šis straipsnis nebuvo taikomas specialiai apgyvendintiems, ištremtiems po 1948 m. lapkričio mėn., ir tai tik iki Stalino mirties (po Stalino mirties už pabėgimą iš specialiosios tremties vietos jau nebausdavo 20 metų katorgos darbų);

c) prievarta apgyvendintieji (paleisti remiantis įsakymu Nr. 00894) buvo laikomi griežtesnio režimo sąlygomis.

3. *Ištremtaisiais* (*ssyl'nye*) buvo laikomi asmenys, teismo arba neteismo organų (įvairių komisijų prie lagerių operčekos skyrių) ištremti tam tikram laikotarpiui (dažniausiai iki 5 metų). Pavyzdžiui: sovietiniai karo belaisviai, dirbę vokiečiams arba tarnavę vokiečių kariuomenės dalyse, gaudavo 6 metus tremties; jie buvo vadinami „šešiametinkiniais“.

4. *Išsiųstaisiais* (*vyslannye*) buvo laikomi asmenys, iškeldinti iš tam tikros vietovės (miesto), pavyzdžiui: Lietuvos, Maskvos, Leningrado, Vilniaus ir t.t. Jų pasuose buvo įrašai apie šiuos apribojimus. Tai lengviausia apribojimų forma. Po 1957 m. daugeliui prievarta apgyvendintųjų iš Vorkutos, Intos ir kitų imperijos rajonų buvo pritaikytas „išsiųstųjų“ statusas. Neturėdami teisės gyventi Lietuvoje, jie įsikurdavo Latvijoje, Baltarusijoje, Kaliningrado srityje.

5. Specialiojo tremtinio statusas (remiantis įsakymu Nr. 00894) daug priklausė nuo tautybės. Baltijos šalių gyventojams, ypač lietuviams, visur buvo taikomi griežti apribojimai. Už tai reikia „dėkoti“ lietuvių komunistams ir asmeniškai „gerajam Antanui Sniečkui“.

6. Komunistų valdžios teiginiai, kad specialieji tremtiniai turėjo visas SSRS piliečių teises, išskyrus gyvenamosios vietos pasirinkimą, – įžūlus melas ir veidmainystė.

1946 m. gegužės 1 d. iš Ukrainos į Lietuvą buvo atsiųstas majoras Aleksejus Sokolovas, pasižymėjęs specialiųjų grupių kūrėjas ir vadovas. Jis paskirtas LSSR MVD BB valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininku (nuo 1947 m. vasario mėnesio MGB 2-N valdybos 1-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko pavaduotoju, o nuo 1947 m. birželio mėnesio – tos pačios valdybos 2-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio viršininko pavaduotoju). Po kurio laiko SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas gen. lttn. V. Riasnojus rašte LSSR

vidaus reikalų ministrui gen. J. Bartašiūnui pažymėjo, kad Ukrainos Ternopolio srityje mjr. A. Sokolovo vadovaujama specialioji grupė, apsimetusi ukrainiečių partizanais, tardė, kankino ir po dviejų parų apiplėšę paleido šventiką Nedilskį. Tačiau tai buvo tik viena specialiųjų grupių veiklos detalė. Kaip jos veikė Vakarų Ukrainoje ir kaip joms iki atvykdamas į Lietuvą vadovavo mjr. A. Sokolovas, atskleidžia čia publikuojama A. Sokolovo 1945 m. ataskaita gen. mjr. Gorškovui.

Visiškai slapta

Generolui majorui draugui Gorškovui

UNKVD TO OBB (Kovos su banditizmu skyriaus) specialioji grupė buvo organizuojama taip: 1945 m. kovo mėn. Kozovos, Berežanų ir Podgaicų rajonuose buvo sutelkta daug čekistinės kariuomenės. Ji rengėsi žygiuoti į Kozovos rajoną, kur, mūsų duomenimis, Koniuchų, Byškų, Vybudovo ir Ceniuvo kaimuose turėjo vykti OUN (Ukrainiečių nacionalistų organizacijos) kraštų atstovų suvažiavimas. Operacijos tikslas buvo suimti į suvažiavimą atvykusius OUN vadovus. Man operatyviai vadovaujant, pirmajame operacijos etape buvo [pasiųsti] du NKVD batalionai – 221-asis ir 222-asis; kontroliuodami Ceniuvą, jie apsupo Koniuchų ir Vybudovo kaimus bei nedidelius vienkiemius.

Antrajame operacijos etape mano barai buvo Glinajos – Plavučiaja Velikajos ir Plavučiaja Malajos kaimai, taip pat nedideli vienkiemiai aplink šiuos kaimus.

Pačiame operacijos įkarštyje į mano veiksmų rajoną atvyko pulkininkas drg. Sarajevas ir davė įpareigojimą iš sulaikytų banditų suorganizuoti ginkluotą grupę, kuri vėliau dirbs mano vadovaujama neva kaip gauja Ternopolio srities rajonuose. Šioje grupėje turi būti 60–70 žmonių, jos vadu drg. Sarajevas paskyrė

buvusį mūsų agentą Bystrą (*Bystryj*), kuris anksčiau buvo apygardos centro SB grupės komendantas, – Nikolajų Glinskį; jis pas mus dirbo, buvo patikrintas, aktyviai dalyvavo operacijose ir buvo keliskart sužeistas. Jį drg. Sarajevas atvežė ir paliko Kozovos NKVD rajono skyriuje įpareigojęs komplektuoti iš sulaikytų žmonių grupę.

Koniuchų kaime aš suspėjau surinkti tik 5 žmones – tai Piotras Liuliukas, slap. Gonta (*Gonta*), Romano kurenio žandarmerijos komendantas Josifas Melišas, slap. Mečius (*Meč*), SB grupės kovotojas, abu buvo išrūkyti iš bunkerio, Romanas Bitkovskis, slap. Vasia, „skerdikų“ šimtinės smogikas, Georgijus Juzorziš, slap. Kochas (*Koch*), Romano kurenio gydytojas, jis savanoriškai atvyko, su juo taip pat savanoriškai atvyko rusas Nikolajus Vorobjovas, slap. Vojevoda (*Voevoda*). Jį banditai buvo paskyrę į vietinę kovos grupę, jis pabėgo nuo jų ir pats atskirai slapstėsi nuo banditų ir nuo mūsų. Štai šitie žmonės ir sudarė specialiosios grupės pagrindą – jie bematant buvo paleisti ir kartu su kariuomene išėjo sulaikyti savo ryšininkų, parodyti jiems žinomų bunkerių.

Antai daktaras Kochas parodė lauko ligo-

ninę, kurioje jis gydė sužeistus banditus; buvo konfiskuota didelė vaistinė, du vežimai medikamentų ir sulaikytas sanitaras Michailas Andriusienka, slap. Burevijus (*Burevij*), jis taip pat buvo priimtas į specialiąją grupę.

Piotras Liuliukas sučiupo Koniuchų kaimo ūkininką, slap. Kričius (*Krič*), parodė kelis bunkerius, iš kurių buvo paimta apie 30 banditų. Melišas, slap. Mečius, parodė sandėlį, iš kurio paėmė du sun[kiuosius] kulkosvaidžius Maksimas, du vokiškus kulkosvaidžius MG, 7000 šovinių, 6 šautuvus, 9 atsarginius vamzdžius kulkosvaidžiams MG, daug raketų, granatų. Apskritai kiekvienas iš jų aktyviai rodė tai, ką žino ir kas buvo tarytum garantija, kad jis nutraukia ryšius su banditais ir pereina pas mus.

Vykdamas šią operaciją, Glinajos kaime sulaikytas banditas Mucha (*Mucha*), Dmitrijus Dydikas; jis kartu su grupe, kurią sudarė 4 žmonės, brovėsi pro mūsų įtvirtinimus, du iš jų buvo nukauti, vienas sunkiai sužeistas. Mucha iššaudė į mūsų karius visus šovinius, du karius sužeidė. Jis norėjo susisprogdinti granata, bet ji nesprogo, ir Mucha buvo paimtas gyvas. Kai jį atvedė pas mane, jis atsigulė ant žemės ir pasakė: „Muškite, užmuškite mane, aš vis tiek jums nieko nepasakysiu“. Jis sirgo niežais ir buvo sužeistas kažkokiuose susišaudyme su mūsų kariuomene, žaizda dar nebuvo užgijusi.

Aš jam pasakiau, kad niekas jo nemuš, o ką jis žino, tai mes patys daugiau už jį žinome. Aš leidau jam pasikalbėti su Piotru Liuliuku ir kitais, kurie jau atvirai dirbo su kariais, ieškojo kaimuose slėptuvių, parduotuvių, banditų. Liuliukui liepiau užverbuoti Muchą į grupę.

Vakare Mucha paprašė, kad leisčiau jam nueiti namo pasimatyti su giminaičiais ir šį bei tą sužinoti. Kaimas buvo apsuptas glaudžiu ratu, pabėgti jis negalėjo, todėl ir leidau jam eiti; paryčiui jis grįžo ir man papasakojo, kad visa Glinajos kaimo kovos grupė – 34

žmonės sėdi kaime, pasislėpę slėptuvėse. Jis žino, kur kas slepiasi, ir gali juos iš ten ištraukti. Aš jam daviau automatą ir būrį karių, ir Mucha nuvedė karius banditų gaudyti. Į pavarę Mucha su būriu sulaikė 33 banditus, iš kurių atėmė 39 ginklus, tarp jų buvo du lengvieji kulkosvaidžiai, taip pat šautuvų, automatų, pistoletų. Iš visos Glinajos kaimo kovos grupės nebuvo sulaikytas tik vienas žmogus, kuris operacijos išvakarėse buvo kažkur išėjęs. Iš šių sulaikytųjų pradėta organizuoti specialioji grupė. Mucha man pasakė, ką imti į grupę; jis man patarė grupėje turėti melnininkų, kurie niekada nesutars su banderininkais, tad viską, ką grupėje darys banderininkai, mes sužinosime iš melnininkų ir atvirkščiai: ką darys melnininkai, juos įskys banderininkai. Pasinaudodamas šiuo patarimu, į grupę paėmiau du melnininkus: Marką, slap. Okas (*Oko*), buvusį melnininkų pavieto propagandistą, ir Semioną Radį, slap. Stepovas (*Stepovyj*), melnininkų kovos grupės narį.

Ir iš tikrųjų šiedu melnininkai daug prisidėjo prie to, [kad] neiširtų grupė; jie abu agitavo žmones neišsilakstyti ir sąžiningai tarnauti sovietų valdžiai, o man pranešdavo viską, ką tarpusavyje kalba buvę banditai.

Kai baigėsi operacija, iš sulaikytųjų buvo atrinkta 19 žmonių drauge su jų vadu Nikolajumi Glinskiu – jam buvo duotas šimtininko vardas. Grupė buvo padalyta į tris rojus, tai yra skyrius; vienam rojui vadovavo Mucha, kitam – Stefanas Mikitiukas, slap. Železniakas (*Železniak*), ir trečiam rojui – Piotras Liuliukas, slap. Gonta; visi turėjo savo ginklus, mes tik gavome truputį šaudmenų.

Iš pradžių nesiryžau eiti su grupe į kovines operacijas, [nes] iš agentūros gavau žinių, jog beveik visi rengiasi bėgti. Aš panaudojau grupę šitaip: kiekvienam grupės nariui pasiūliau parašyti laiškus pažįstamiems banditams, kad jie savanoriškai ateitų pas mus. Visą savaitę jie rašė savo pažįstamiems laiškus, kurie buvo per-

duodami per gimines, ir savanoriškai atėjo 74 žmonės, daugelis iš jų atsinešė ir ginklų. Tarp jų 74 žmonių buvo ir Koniuchų kaimo pirmojo būrio vadas Piotras Gorodeckis, slap. Dubas (*Dub*). Jis atsinešė automatinį šautuvą, pistoletą, 6 granatas ir nurodė 9 bunkerius, kuriuose buvo grūdų, šaudmenų ir ginklų. Tuos bunkerius mes sugriovėme, paėmėme 14 tonų grūdų, 1000 šovinių, 2 kulkosvaidžius ir 7 šautuvus, 17 komplektų vokiškų uniformų, kurios buvo atiduotos grupei. Gorodeckis taip pat parodė bunkerį Vybudovo kaimo viename, kuriame slapstėsi 6 žmonės iš pavieto SB kovos grupės. Šios grupės vyresnysis buvo banditas Grajus (*Graj*). Norėdamas patikrinti grupę mūsų, aš nutariau [su] grupe įvykdyti operaciją – likviduoti Arapo (*Arap*) grupę. Auštant netikėtai apsupome pirkia, kurioje buvo slėptuvė; keturi banditai buvo pirkioje, du slėptuvėje. Tie, kurie buvo pirkioje, pradėjo atsišaudyti iš kulkosvaidžio ir automatų.

Mes juos visus nužudėme, slėptuvę apmėtėme granatomis, ten du irgi žuvo, pirkia sudeginome. Iš specialiosios grupės buvo sunkiai sužeistas kovotojas Rostislavas Kulčickis, slap. Volkas (*Volk*), jis paskui tapo invalidu, viena jo koja pasidarė trumpesnė ir kreiva. Kai jis pasveiko, drg. Sarajevas jį išsiuntė dirbti į Ternopolį pasininku, jis ir iki šiolei ten dirba.

Po šios operacijos visame Kozovos rajone pasklido žinia, kad buvę banditai aktyviai žudo buvusius savo draugus. SB pradėjo persekioti specialiosios grupės kovotojų šeimas. Specialiąją grupę būtinai reikėjo išvesti iš Kozovos rajono, nes kovotojai, bijodami dėl savo šeimų, nusiminė ir vis daugiau iš agentūros gaudavau žinių, kad jie ketina bėgti.

Apie tai aš informavau drg. Sarajevą. Jis man įsakė vesti grupę į Podgaicų rajoną ir dirbti kaip kariuomenės žvalgams prie UNKVD 187-ojo atskirojo šaulių bataliono (OSB), kuris šiame rajone vykdė operacijas.

Į Podgaicų rajoną nuėjo 23 žmonių grupė.

12 savanoriškai į grupę atėjusių žmonių buvo užverbuoti (jų sąrašas yra Kozovos NKVD rajono skyriuje) ir paleisti į kaimą vykdyti mūsų užduočių (tarp jų buvo ir agentas Godivas (*Godiv*), su kuriuo turėjau palaikyti asmeninius ryšius).

Podgaicų rajone užmezgiau ryšį [su] 187-ojo bataliono vadu kapitonu Makarovu; jis man davė būrį automatininkų, su kuriais mes ir nuėjome į Siulko kaimą rinkti žinių bataliono operacijai.

Į Siulko kaimą mes kaip gauja atėjome naktį ir užėjome tiesiai pas kaimo sovieto pirmininką. Jį paklausėme, kokia padėtis kaime, jis mums atsakė, jog kaime ramu, kariuomenės nėra, atvyko antrajonio vadas Ruslanas su savo apsauga. Kur jis yra kaime, sovieto pirmininkas nežino. Dar atėjo SB grupė, SB pavieto komendantas Zviris (*Zvir*) taip pat yra kaime, ir dar vienas iš Zvirio grupės kalbasi kaimo soviete su kaimo dešimtininkais. Mes palikome kaimo sovieto pirmininką, pasukome į kaimo sovieto pastatą, kuriame iš tiesų vienas banditas drauge su šio kaimo būrio vadu, slap. Krotas (*Krot*), kalbėjosi su penkiais dešimtininkais. Mikitiukas ir Gorodeckis įėjo į kaimo sovietą pas Krotą ir SB propagandistui Beriozai (*Berioza*) pasakė, jog jie iš Rezuno kurenio lauko žandarmerijos, ieško savo dezertyrų, ir juos suėmė norėdami išsiaiškinti, kas jie esą. Berioza pradėjo ant mūsų šaukti, kad mes trukdome jam dirbti, nuvedė mus pas Zvirį, kuris, kaip jis sakė, sėdi slėptuvėje kartu su Ruslanu. Mes priėjome prie slėptuvės, ir jis pašaukė Zvirį. Pats Zviris ir Ruslanas tučtuojau vienas paskui kitą išlindo iš slėptuvės. Mikitiukas jiems paaiškino, kad jie iš lauko žandarmerijos ir nori žinoti, ar nėra tarp jo apsaugos dezertyrų iš jų kurenio. Čia pat netoli šios slėptuvės buvo kita, kurioje sėdėjo Ruslano apsauga – 6 žmonės.

Kai Ruslanas pasakė, kad jo apsaugininkai po vieną išveda iš slėptuvės, aš įsakiau surišti

būrio vadą Krotą, Beriozą, Ruslaną ir Zvirį, taip pat surišti išeinančius po vieną banditus. Jau išaušo, kai šie keturi buvo suimti, o Ruslanas, Berioza ir Krotas ištrūko, puolė bėgti, tačiau jie bematant buvo nukauti, Zvirį surišo. Banditai, kurie slėptuvėje šūvių negirdėjo, visi jie – šeši žmonės – išlindo iš slėptuvės po vieną ir buvo surišti. Tada mes paėmėme keturis automatus, 3 pistoletus, vieną lengvąjį kulkosvaidį, du automatinius šautuvus ir keturis šautuvus. Vienas iš sulaikytųjų šešių banditų, jo slapyvardžio aš neprisimenu, mums parodė slėptuvę, kurioje yra Zvirio apsauga – 5 žmonės. Jie išeiti iš slėptuvės atsisakė, mes juos dūmais uždusinome. Jis taip pat parodė slėptuvę miške, iš kurios ištraukėme visą rentgeno kabineto aparatūrą ir ją išvežėme šešiais vežimais. Zviris nieko nenorėjo kalbėti, bet tie šeši banditai davė vertingų žinių. Jų duomenimis, 10 dienų dirbo du batalionai, ir per šią operaciją buvo nužudyti 59 banditai ir 70, o gal ir daugiau žmonių paimti gyvi. Kiek buvo paimta ginklų, aš dabar neprisimenu, tik žinau, kad kulkosvaidžių, be tų 6, kuriuos mes paėmėme, vienas sunkusis [kulkosvaidis] Maksimas.

Stebėdamas specialiąją grupę, pamačiau, kad pėsčioji grupė labai nejudri ir gali daryti nedidelius reidus. Todėl, pasitaręs su grupės vadais, nusprendžiau gauti arklių ir vežimų. Organizuoti raitininkų grupę buvo netikslinga, ne visi mokėjo jodinėti, o ir baltų buvo sunku gauti. Kai batalionai vykdė operaciją, niekieno nedengiami mes nuvykome į Slavskio srities Jablunovo kaimą, naktį įėjome į kaimą ir paklausėme kaimo sovieto pirmininką, ar jo kaime yra arklių ir vežimų, kuriuos paliko koks nors kurenis. Šis mums atsakė, kad jo kaime yra 15 arklių ir 8 vežimai, kuriuos paliko Stalio (*Stal'*, jis taip pat Rezuinas) kurenis. Tuos arklius ir vežimus mes paėmėme, kaimo sovieto pirmininkui davėme raštelį, kad arklius ir vežimus paėmė Bystro

kurenis. Kaimo seniūnas (jo slapyv. neprisimenu) pradėjo su mumis bartis dėl arklių, sakė, jog mus apskūsiąs Rezunui, kad paėmėme jo arklius, [tada] mes [jį] pačiupome, nužudėme ir įmetėme į šulinį. (Vėliau aš skaičiau Bystro raštelį, kuriame jis teisinosi Rezunui, kad jokių arklių Jablunovo kaime neėmė.)

Per šią operaciją Koropeco NKVD rajono skyriaus viršininkas man pranešė, kad Komarovko kaimo sovieto pirmininkas palaiko glaudžius ryšius su vietine Tregubo (*Tregub*) kovos grupe ir apie tai, kad ši grupė yra kaime, nieko nepraneša.

Pasiėmęs kaip priedangą kuopą automatininkų, surengiau reidą į šį kaimą. Su specialiąja grupe naktį mes įžengėme į kaimą neva kaip gauja, suėmėme kaimo sovieto pirmininką kaip SB ir apkaltinome jį tuo, kad rėmė visą sovietų valdžios kontingentą. Jis mus įtikinėjo, kad nekenčia sovietų valdžios ir visada padeda banditams, pasakė slapyvardžius banditų, su kuriais jis palaiko ryšius. Mes apsiemetėme, kad norime jį pakarti, bet paskui atleidome, 30 kartų išplakėme jį lazda ir išėjome, o rytą grupė jau buvo kitame kaime. Aš su kuopa įžengiau į kaimą, ir kaimo sovieto pirmininkas pats pas mane atbėgo ir ėmė skusti banditus. Jis buvo labai įsiutęs ant banditų ir pasakė, kur yra Tregubo gauja. Remdamiesi jo duomenimis, su kuopa įvykdėme operaciją. Tregubo kovos grupė buvo likviduota, 17 banditų buvo nukauti, Tregubas sužeistas nusken-do Koropeco upėje. Iš banditų paėmėme tris vengriškus lengvuosius kulkosvaidžius, apie 20 000 šovinių ir paėmėme į nelaisvę 11 banditų. Kiek buvo paimta ginklų, be kulkosvaidžių, neprisimenu.

Aš aprašiau gana dideles operacijas, kurias įvykdė specialioji grupė, tačiau, be to, ši grupė suėmė daug būrių ryšininkų Podgaicų, Monastyriskos rajonuose.

Po kurio laiko buvo gautas drg. Sarajevo įsakymas nugabenti grupę į Čertkovą ir per-

duoti ją vyresniajam operatyviniam įgaliotiniui drg. Ovčienkai, o man dirbti kariuomenėje. Kai grupės nariai sužinojo, kad jie siunčiami į Čertkovą, tarp jų pasklido kalbos, kad juos ten nuginkluos ir nusiųs į lagerį.

Pakeliui iš Podgaicų į Čertkovą 6 žmonės iš grupės pabėgo, 4 su ginklais (vėliau 3 iš jų nukovėme, 2 sugavome, 1 dar slapstosi).

Čertkove grupę papildomai sukomplektavo, į ją įtraukė dar 7 žmones, tarp jų buvusį Bystro kurenio žandarmerijos komendantą Grigorijų Potašniką, slap. Kindratas (*Kindrat*), šimtininko pavaduotoją, slap. Čiara (*Čara*), Sumą (*Sum*), ir štai su šia grupe Ovčienka nužygiavo į Melnikovo rajoną.

Tuo metu iš laiškų, kuriuos kartkartėmis perimdavome iš banditų, sužinojome, kad specialiųjų grupių darbas apsimetant gaujomis banditams yra žinomas. Ši konspiracija buvo atskleista todėl, kad beveik visi rajonų skyriai, ypač Rovno srities, organizavo specialiąsias grupes, kurios mėgino veikti apsimetusios gaujomis. Iš pabėgusių atgal į gaujas specialiųjų grupių smogikų UPA (Ukrainos sukilėlių armijos) banditai netrukus sužinojo šią metodiką, ir būrių vadams buvo duotas slaptažodis, kurį jie pasakydavo visiems organizuotiems kaimo žmonėms. Tad kai tik specialioji grupė, neturėdama tokio slaptažodžio, įžengdavo į kaimą, ją tučtuojau apšaudydavo. Melnikovo rajone dirbanti mūsų grupė keletą kartų susišaudė su banditais, kai įžengdavo į kaimą apsimesdama gauja. Drg. Sarajevs davė man nurodymą vėl priimti grupę ir pertvarkyti jos darbą atsižvelgiant į tai, kad banditai pakeitė taktiką; jis patarė imtis SB taktikos, tai yra pertvarkyti grupės darbą dangstantis SB.

Vėl perimdamas grupę pamačiau, kad ji labai demoralizavosi, smogikai pradėjo vogti. Vogtus daiktus jie pardavinėdavo ir už juos gautus pinigus pragerdavo. Specialioji grupė panėšėjo į nusikaltėlių gaują. Tačiau vis dėlto šis pakrikimas turėjo ir teigiamų bruožų: vog-

dami ir išgėrinėdami žmonės susivienijo ir nebenorėjo bėgti.

Pasitariau su specialiosios grupės vadais, ar ne geriau mums būtų pakeisti darbo stilių – ne vaikščioti po kaimus apsimetus gauja, ieškančia banditų, o grobti iš kaimų žmones, įrašytus į NKVD rajono skyriaus įskaitą kaip palaikančius ryšius su banditais, ir juos apklausti vaizduojant SB bei apkaltinti šnipinėjimu. Vadai šiam planui pritarė ir pasakė, jog šitaip dirbti bus gerai, o tokia metodika gera dar ir tuo, jog banditai niekaip negalės suvokti mūsų veiksmų. Kad jie galėtų perprasti mūsų darbą, jiems reikės visiškai atsisakyti SB.

Nusprendėme išmėginti šį darbo metodą. Per Melnikovo NKVD rajono skyrių iškviatėme Olchoveco kaimo sovieto pirmininką, pakeliui iš rajono centro jį pačiupome, užrišome akis (o SB taip ir daro), nuvežėme jį į Melčą ir ten palėpėje apklausėme kaip šnipą. Jis mums papasakojo, jog kaime yra ginkluota jaunuolių grupė. Visus juos suminėjo, taip pat pasakė, kiek ginklų jie turi, be to, jis nurodė OUN (Ukrainos nacionalistų organizacijos) narius, galinčius už jį laiduoti, kad jis jokių ryšių su NKVD neturėjo ir neturi. Papasakojo, kad žino slėptuvę, kurioje slepiasi SB parajonio vadas Javiras (*Javir*). Su šiuo pirmininku nuvykome į Olchoveco kaimą ir suėmėme Javirą. Jam pasakėme, jog esame iš srities SB padalinio ir suimame jį už neveiklumą. Kaimo sovieto pirmininką paleidome, o Javirą nusivedėme užrištomis akimis ir apklausėme palėpėje. Jis visaip mums teisinosi, įrodinėjo, kad daug dirbo, pasakojo, kokiose žudynėse jis dalyvavo, kokiose slėptuvėse sėdi žmonės, kurie už jį laiduos. Viskas, ką jis mums pasakojo, buvo užrašyta, o paskui mes imitavome gaudynes. Javirą drauge su smogiku Sokolu (*Sokol*), kuris turėjo visus Javiro apklausos užrašus, pačiupo 228-ojo bataliono, kuris šiose vietose vykdė operaciją, „kovotojai“.

Javiras buvo labai įtūžęs ant SB, jis viską,

ką kalbėjo per SB apklausą, patvirtino kariuomenės apklausoje, [ir] pagal jo duomenis tuoju pat buvo įvykdyta operacija Olchoveco kaime. Per operaciją buvo sulaikyta jaunuolių kovos grupė drauge su jų vadu, iš jų buvo paimtas 1 radijo pelengatorius ir 19 šautuvų, 2 automatai, be to, buvo nukauti 9 Matroso (*Matros*) būrio banditai, kurie operacijos metu atėjo produktų į Olchoveco kaimą.

Per specialiosios grupės operaciją aš norėjau paimti Ivano Pusto kaime parajonio vadę, tačiau ten susidūrėme su Bystro kurenio banditais ir su jais susišaudėme. Iš jų nušovėme 6 žmones, taip pat Javiro žmonos tėvą Batką Machno. Javiro žmoną, SB žvalgę Tamarą, sučiupome, bet ji nusižudė – puolė į šulinį.

Po šios operacijos susidariau nuomonę, kad nauja specialiosios grupės darbo metodika, būtent veikimas dangstantis SB, duoda gerų rezultatų, todėl ėmiausi pertvarkyti grupę. Plėšikavimo iniciatorių Plotskį suėmė, grupėje buvo paskleistos kalbos, jog jis suimtas kaip tik už plėšikavimą. Grupė buvo padalyta į tris skyrius: vienas skyrius buvo tarsi užgrobimo grupė, kiti du skyriai dengia užgrobimo skyriaus darbą. Išrinkau du tardytojus, kurie drauge su mano ryšininku ir vežiku esant kovinei padėčiai buvo mano rezervas. Grupės vyresnįjį Nikolajų Glinskį, pasitaręs su drg. Sarajevu, pakeičiau. Jis negalėjo tinkamai palaikyti drausmės grupėje, pats išgėrinėjo, o tai prisidėjo prie grupės demoralizavimo. Vietoj jo buvo paskirtas Grigorijus Potašnikas, slap. Kindratas.

Užgrobimo skyriui vadovavo Mucha – Dmitrijus Didykas, bet jis netrukus po grupės pertvarkymo kariuomenės žvalgyboje buvo mirtinai sužeistas į koją ir pilvą ir nuo žaizdų mirė Kozlovo ligoninėje. Į jo vietą paskyriau Piotrą Gorodeckį, slap. Dubas. Netrukus po šio pertvarkymo grupė įvykdė įdomų darbą Berežanų rajone. Štai kaip buvo:

Drg. Sarajevas mane su grupe pasiuntė į Berežanų rajoną. Ten turėjome ieškoti OUN vadovavimo centrų, nes pagal agentūrinius duomenis ir oficialiąją medžiagą Ukrainos sukilėlių armijos banditams ir OUN pogrindžiui buvo vadovaujama iš Berežanų rajono.

Tuo metu Berežanų RS sulaikė ryšininkę Natalką, kuri per apklausą davė parodymą, kad ji yra srities OUN vado Nesterio ryšininkė. Ji mėgino pabėgti iš areštinės – pistoletu pašovė milicininką, kuris ją saugojo. Kaip matyti iš informacijos, ji buvo įdomi asmenybė.

Kartu su papulkininkiu drg. Matvejevu aš nuvažiavau į Berežanus jos pažiūrėti. Kai atvykome į Berežanus, ją apklausė USSR NKVD OBB darbuotojas papulkininkis Kaganovičius. Ji davė tokius parodymus, kad pagal juos nebuvo galima imtis jokių operatyvinių priemonių. Buvo aišku, kad ji viską melavo slėpdama kažką labai svarbaus.

Aš pasakiau savo nuomonę drg. Matvejevui, jis sutiko su manimi, ir mudu nutarėme nuvežti ją į Čertkovą. Per apklausą Čertkove ji taip pat iš esmės nieko nepasakė. [Tada] drg. Sarajevas man įsakė paimti ją į specialiąją grupę ir nusivežti drauge į Berežanus, kaip nors priversti ją prisipažinti ir įvykdyti tai, ką ji parodys per apklausą.

Aš nutariau padaryti taip: kai nuvyksime į Berežanus, apsimesiu, kad ją verbuoju, duodu jai užduotį nužudyti Nesterą, [o] aš buvau tikras, kad ji bėgs, ir tada, kai ji nuo mūsų bėgs, sulaikyti ją apsimečius SB ir apklausti kaip šnipę, – kito kelio nėra.

Pakeliui į Berežanus vežėme ją taip, kad ji nematytų visos grupės, gerai elgėmės su ja, o Berežanuose aš įforminau jos užverbavimą, daviau užduotį nužudyti Nesterą, daviau jai sugadintą pistoletą ir pasiunčiau vykdyti užduoties.

Ji nurodė, kad susitikdavo su Nesterio kovotojais vienoje Byškų kaimo pirkioje. Iš ten kovotojai vedė ją pas Nesterą į mišką. Susita-

rus su 229-ojo atskirojo šaulių bataliono vadu, kaimą buvo apsupusi kuopa.

Gorodeckis su savo būriu laukė jos kaime. Potašnikas nuvežė ją prie Byškų ir paleido į kaimą. Kaip buvau numatęs, taip ir atsitiko – Natalka pabuvo pirkioje kelias minutes, išėjo per užpakalines duris ir pasislėpė kukurūzuose – tai visi matė. Gorodeckis leido jai šiek tiek patupėti kukurūzuose, paskui tarytum atsitiktinai ją sulaikė, rado pas ją pistoletą ir iškart pareiškė, kad ji šnipė.

Ši jam pasakė, jog ji yra OUN vyriausiojo vado kurjerė ir turinti kuo greičiau su juo pasimatyti, nes ją buvo suėmęs NKVD. Todėl ji praleidusi du konspiracinius susitikimus, o dabar likęs tik vienas susitikimas. Jeigu ji į šį susitikimą neatvyks, jai bus labai sunku susisiekti su savo vadu.

Gorodeckis jai pasakė, jog ji viską meluoja. Jis užrišo jai akis, nuvežė į Berežanus, kur tvarte ji jau buvo apklausta neva SB, [ir] ji papasakojo, kad Augustovkos kaime žino slėptuvę, kurioje yra centro vado Belo (*Belyj*) apsaugininkai, su jais ji susitinka ir paskui jie veda ją pas Belą. Kaip tik kitą dieną turėjo suėiti jos konspiracinio susitikimo šioje slėptuvėje paskutinis terminas. Liuliukas, kuris ją apklausė ir užrašė [jos] parodymus, pasakė, jog nuves ją pas vadą, o atvedė ją pas mane. Ji ir man patvirtino tai, ką buvo papasakojusi Liuliukui. Mes tučtuojau su kuopa kovotojų išvykome į operaciją Augustovkos kaime. Ten Piotro Koguto name – tai slėptuvės šeimininko, centro vado, butas – Natalka mums parodė gerai užmaskuotą slėptuvę, kurioje buvo du Belo kovotojai – Rybakas (*Rybak*) ir Čiadas (*Čad*). Mes atkasėme Čiado slėptuvę, ir [ji] pavyko ištraukti gyvą; Rybakas nusišovė. Slėptuvėje radome biblioteką, rašomąją mašinėlę, 7 šautuvus ir daug įvairių daiktų, priklausančių Belui ir jo apsaugai.

Čiadas mums papasakojo, kad prie Berežanų, netoli Rajaus kaimo, slėptuvėje su dvi-

gubu stogu turi būti Belas, [ir] mes nedelsdami išvažiavome bataliono vado mašina, tačiau toje slėptuvėje Belo nebuvo, ten buvo jo adjutantas Artiomas ir apygardos vadė Legeta. Artiomas nušovė Legetą, padegė pirkią, norėjo bėgti, bet aš jį pašoviau į koją ir jis buvo paimtas gyvas.

Legeta sudegė, pirkioje supleškėjo daug dokumentų ir didelė pinigų suma. Artiomas per apklausą nieko svarbaus nepasakė. Remdamiesi Čiado, kurį aš palikau specialiojoje grupėje, duomenimis, mes išaiškinome dar tris OUN vyriausiosios vadovybės slėptuves; žmonių jose nesulaikėme, bet radome sunkųjį kulkosvaidį Maksimas, daug literatūros, laiškų.

Beje, dvi slėptuvės [buvo] Stanislavskio ir Lvovo srityse. Būdamas mūsų specialiojoje grupėje, Čiadas man papasakojo, kad miške, netoli Liesnikų kaimo Berežanų rajone, jis žino stovyklą, kurioje tam tikru laiku (trečiadieniais) renkasi didieji Ukrainos sukilėlių armijos vadai.

Sulaukusios sutarto laiko, 229-ojo atskirojo šaulių bataliono kuopa ir mūsų specialioji grupė įvykdė operaciją, per kurią buvo nužudyti UPA Pietų grupės vadas Gordijenka ir UPA Šiaurės grupės vadas Dovbnia, sulaukytas jų apsaugos vyresnysis Čiabanas (*Čaban*), buvęs Bystro kurenio žandarmerijos komendantas.

Čiabanas taip pat buvo paliktas specialiojoje grupėje, jis davė vertingų duomenų, pagal kuriuos visą mėnesį NKVD ir specialioji grupė vykdė operacijas.

Po operacijos, įvykdytos pagal Čiabano duomenis, aš dar kartą pertvarkiau grupę, iš jos pašalinau du smogikus kaip bailius.

Drg. Sarajevas grupei davė buvusį OUN apygardos referentą finansams tvarkyti Miroslovą, jis grupėje atlieka SB vado vaidmenį, pirmasis apklausia sulaikytąjį „šnipą“. Apklaudamas jis kalba gryna Galicijos tarme ir taip sumaniai elgiasi, kad sulaikytajam išsklaido

visus įtarimus, jog jį apklausia ne kas kitas, o kaip tik SB. Tardytoju paskirtas Čiadas, o Čiabanas saugo sulaikytuosius ir padeda Čiadiui per apklausas.

Be SB vado vaidmens, Miroslavas skaito mūsų laikraščius smogikams; grupėje šiuo metu nuotaika gera, niekas nesirengia bėgti <...> arba grįžti į gaują.

Tiek žmonės maisto produktais, tiek arkliai pašaru aprūpinami taip. Kiekviename kaime, esančiame toli nuo plento, banditai palieka vadinamuosius organizacinius gyvulius, kiaules, karves, kurias jie paima užpuldami „šnipų“ šeimas. Kad kaimuose yra tokių gyvulių, žino kiekvienas kaimo sovieto pirmininkas. Taigi mes ateiname pas kaimo sovieto pirmininką, paklausiamo, ar yra organizacinių gyvulių ir kokių. Jis mums kaip banditams duoda kiek reikia kiaulių, veršelių, už tai duodame jam raštelį kokios nors šioje teritorijoje veikiančios gaujos vardu. Taip pat ir su grūdais. Banditai veža į malūnus malti grūdus, paimtus iš gyventojų; malūnininkas žino apie tuos organizacinius grūdus ir, juos sumalęs, duoda, gavęs pakvitavimą, pasirašytą kokios nors tose vietose veikiančios gaujos vardu.

Ternopolio srities rajonuose veikia grupė kaip SB kontrolės vykdytoja, jos veiksmų banditai neperpranta. Grupės smogikai, dėvintys raudonarmiečių uniforma, apsistoja kaimuose netoli rajonų centrų, įrengia slėptuves, kuriose galima apklausti, ir naktimis, persirengę mišria uniforma, važiuoja į operacijas užimti iš anksto numatytų objektų.

Specialiosios grupės skyrių vadai turi savo agentūrą, vadinamuosius SB informatorius. Tokią agentūrą mes verbuojame apsimesdami esą SB. Vaizduojame, jog stebime, kaip elgiasi gaujų vyresnieji ir junginiai, taip pat vadų palydovai; informatorių akivaizdoje apsimeiname, jog stebime vadus, kad jie nepradėtų bendradarbiauti su nepatikimais žmonėmis. Taigi iš tokios agentūros mes sužinome, kur kokios gaujos praėjo, kokiuose kaimuose sustodavo arba sustojo, taip pat sužinome, kurėjo vadų apsaugininkai ir kur apsistojo.

Operatyvinės grupės esminis trūkumas tas, kad ji neturi pastovios karinės grupės (žiemą reikėtų turėti raitininkų grupę, nors 15–16 žmonių). Neretai pasitaiko, kad dirbdama savo darbą grupė susiduria su banditais, susišaudo su jais, ir būna taip, kad dėl susišaudymo sužlugdo savo darbą, o persekioti ir sunaikinti atsitiktinai pakliuvusią gaują grupė nepajėgia, nes ji vis dėlto negali vykdyti karinių operacijų – yra nedidelė. Šiuo metu joje 27 žmonės, turintys 5 lengvuosius kulkosvaidžius, 22 automatus, [o] kiti ginkluoti šautuvais, kulkosvaidininkai ir skyrių vadai turi pistoletus, ir visi kovotojai turi pakankamai granatų.

Važinėjimui grupė turi penkis porinius vežimus ir du jojamuosius arklius.

Majoras (Sokolovas)

1945 m. vasario 3 d.

Čertkovas

RF DA, f. 9478, ap. 1, b. 487, l. 212–223.

DAINAVOS APYGARDOS ŠTABO ŽUVIMO METINĖS

1947 m. rugpjūčio 11 d. Punios šile buvo užpultas Dainavos apygardos štabo bunkeris. Jame žuvo Dainavos apygardos vadas Dominikas Jėčys-Ažuolis, Dainavos apygardos štabo viršininkas Jonas Pilinskas-Krūmas, Margirio grupės štabo viršininkas Mykolas Petrauskas-Aras, štabo darbuotojas Vaclovas Kavaliauskas-Juodvarnis. Apsvaiginti granatomis ir paimti gyvi: agitacijos skyriaus viršininkas Vincas Juozaitis-Vyturys, apygardos štabo viršininko pavaduotojas Juozas Puškorius-Girinis, ryšių ir žvalgybos viršininkas Antanas Macevičius-Linas, Vaidoto grupės vadas Juozas Petraška-Patrimpas, Lapaitis. Ši data buvo paminėta 1997 m. rugpjūčio 9 d. Alytuje bei Punios šile – įvykio vietoje. Minėjimas prasidėjo iškilminga rikiuote aikštėje prie miesto rotušės. Raportą priėmė partizanų pulkininkas Juozas Petraška. Rikiuotėje sustingo ne tik Geležinio Vilko būrio kariai, savanoriai, laisvės kovų dalyviai. Renginio tęsinys – šventos Mišios Šv. Kazimiero bažnyčioje bei minėjimas Punios šile prie atstatyto Dainavos apygardos štabo bunkerio. Čia šūvių salvėmis buvo pagerbtas žuvusiųjų atminimas, prisimintos laisvės kovos. Kalbėjo dalyvavę svečiai: Seimo narys istorikas A. Kašėta, krašto apsaugos viceministras E. Simanaitis, tragiškus įvykius prisiminė partizanai J. Petraška, J. Puškorius. „Tautos atmintis gyva, – sakė minėjimo dalyviai, – ir mūsų pareiga – neleisti jai išblėsti.“

Rita Mosiejienė

1997 m. rugsėjo 20 d. LGGRT centro darbuotojai dalyvavo turistinio maršruto „Parti-

zanų kovų keliais“ atidarymo renginiuose Druskininkų apylinkėse. Renginys prasidėjo šv. Mišiomis Druskininkų bažnyčioje. Po to visi dalyviai buvo pakviesti į Druskininkų kraštotyros muziejų apžiūrėti eksponatų, rastų atstatant Dainavos apygardos partizanų bunkerius. Vėliau visi nuvyko prie naujai atstatyto Norulių bunkerio, kuriame 1947 m. balandžio 11 d. nelygioje kovoje žuvo Druskininkų bataliono vado pavaduotojas Balutis ir dar trys kartu buvę partizanai. Čia įvyko gedulingas minėjimas. Po to visi patraukė prie bunkerio, įrengto Ratnyčėlės upelio šlaite. Šiame bunkeryje 1947–1949 m. slapstėsi Dainavos apygardos partizanai Pranas Suraučius-Ažuolinis, Bronius Kukauskas-Kiškis ir Bronius Sinkevičius-Paukštis. 1949 m. žuvus visiems bunkerio šeimininkams, juo niekas nesinaudojo, neaptiko jo ir stribai. Ilgainiui bunkeris įgriuvo ir šiemet buvo atstatytas. Prie bunkerio taip pat įvyko gedulingas minėjimas.

LGGRT centras padėjo druskininkiečiams atstatyti bunkerius, numato parengti išsamią turistinio maršruto programą.

Dalius Žygelis

PAMINKLAS PARTIZANŲ ATMINIMUI PERLOJOJE

Varėnos rajone, Perlojos miestelyje, 1997 m. rugsėjo 7 d. kapinėse šalia bažnyčios buvo pašventintas paminklas Adolfo Baublio „Merkio“ būrio partizanams.

1949 m. sausio 23 d. miške prie Kaniavos ir Ūtos kaimų (Kaniavos apyl.) nelygiose kautynėse žuvo „Merkio“ būrio skyriaus vadas Stasys Stakutis-Tarzanas, Pranas Berželionis-Šturmas ir Motiejus Adomonis-Žalgiris. 1949 m. sausio 26 d. netoli Palkabalio kaimo

(Vydenių apyl.) dėl išdavystės įvyko kautynės su „Merkio“ būrio partizanais. Stribai nukautų partizanų kūnus nuvežė į Varėną ir, suvertę į tuščią rūsį palei geležinkelį, užkasė kalkėmis.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, šių partizanų palaikai rasti visai netoli Varėnos, tarp plento ir geležinkelio, užgriuvusiame rūsyje. 1996 m. rugpjūčio 10 d. jie buvo palaidoti Perlojos bažnyčios šventoriuje esančiose kapinėse. Kapas apsodintas gėlėmis, pastatyta 12 medinių kryželių.

1997 m. vasarą vietoj kryželių pastatytas

raudono šlifuoto granito paminklas. Paminklo statybos iniciatorius – Adolfo Baublio-Merkio sūnus Vytautas. Lėšas statybai skyrė LGGRT centras, Juozas Čepulis iš Australijos – Adolfo Baublio žmonos brolis ir labai artimas jo draugas. Vytautas Baublys ne tik skyrė savo santaupas paminklo statybai, bet ir pats padėjo paminklą statyti. Paminklo projekto autorius – architektas Giedrius Laucius. Paminklą pašventino Perlojos parapijos klebonas.

Paminklas – dviejų raudono šlifuoto granito plokščių piramidė. Joje įrašyta:

“ŽUVUSIEJI DĖL LIETUVOS LAISVĖS”

Piramidės apatinėje dalyje – juodo šlifuoto granito stačiakampė plokštė su įrašais:

“MERKIO” BŪRIO PARTIZANAI, ŽUVĘ 1949 01 25 NETOLI PALKABALIO KAIMO

ADOLFAS BAUBLYS- MERKYS g. 1913 MARYTĖ VAISIETAITĖ g. 1925 MARYTĖ BUDĖNAITĖ- BIRUTĖ g. 1925 ADELĖ KAIREVIČIENĖ g. 1926	JONAS KAIREVIČIUS- LIEPA g. 1921 ZIGMAS MAČIONIS- SUKILĖLIS g. 1927 MYKOLAS NAVICKAS- BERŽAS g. 1907 PRANAS KIBIRKŠTIS- LIZDEIKA g. 1925 PETRAS JEZUKEVIČIUS- PROFESORIUS g. 1925	VLADAS NOVIKEVIČIUS- AUDRA g. 1913 STASYS STAKAITIS- TARZANAS g. 1925 PRANAS BERŽELIONIS- ŠTURMAS g. 1918 MOTIEJUS ADOMONIS- ŽALGIRIS g. 1929
---	--	--

Rūta Trimonienė

1997 m. spalio 11 d. Jurbarko rajone, Šimkaičiuose, įvyko dar vienos skaudžios su-kakties minėjimas. Spalio 3 d. sukako 50 metų, kai žuvo penki Kęstučio apygardos „Lapino“ būrio partizanai, veikę Tauragės apskrities Eržvilko valsčiuje. Jau prieš kelerius metus Šimkaičių kaimo pakraštyje iškilo paminklas partizanams. Šiemetinis minėjimas buvo ypatingas ne tik apvaliu prabėgusių metų skaičiumi, bet ir tuo, kad įrašas paminklinėje lentoje pasipildė nauja pavarde. Profesoriumi Juozui Parnarauskui atlikus kruopščius tyrimus, buvo išaiškinta dar vieno partizano asmenybė bei

žuvimo vieta. Paminklinėje lentoje įamžintas Jono Jokūbausko-Skroblo, Aurio – jungtinės Kęstučio apygardos štabo visuomeninės dalies viršininko atminimas.

Renginys prasidėjo šventomis Mišiomis Šimkaičių bažnyčioje. Po jų visi dalyviai susirinko prie paminklo. Tylos minute buvo pagerbti čia padėjusieji galvas, žodį tarė svečiai, gausaus žuvusiųjų partizanų giminaičių būrio atstovai. Ypatingą nuotaiką sukūrė jurbarkiečių tremtinių choro atliekamos partizanų dainos.

Rita Mosiejienė

PAMINKLAS ŽUVUSIEMS ŽALIOSIOS RINKTINĖS PARTIZANAMS

1997 m. spalio 26 d. buvo pašventintas paminklinis akmuo žuvusiems Prisikėlimo apygardos Žaliosios rinktinės štabo partizanams. Jie žuvo 1949 m. sausio 25 d. tuometinėje Panevėžio apskrityje, Smilgių valsčiuje, Padaugyenės kaime, ūkininko naujakurio Garliausko (buv. A. Meškausko) sodyboje. Partizanus išdavė KGB agentas J. Rudžionis-Čemberlenas; jis apie jų buvimo vietą pranešė Šeduvos enkavedistams ir šie skubiai apsupo minėtą sodybą. Užvirė mūšis, kurio metu visi partizanai žuvo. Tai buvo Petras Masilaitis-Virpša, Giria – Žaliosios rinktinės vadas nuo 1944 m., Mečislovas Baltramiejūnas-Tadas, partizanavo nuo 1944 m., Ona Brazauskaitė-Vaikutis, priklausė Žaliajai rinktinei nuo 1947 m., Antanas Brazauskas-Žaibas, partizanavo nuo 1944 m., Juozas Montvilas-Apuolas – 1941 m. sukilimo dalyvis, P. Plechavičiaus rinktinės kariūnas, Žaliosios rinktinės partizanas nuo 1946 m., Petras Paluckas-Žukas, partizanavo nuo 1944 m., Kazimieras Venclovas-Dėdė, Pilsudskis, partizanavo nuo 1944 m. Žuvusių partizanų palaikai buvo išniekinti Šeduvoje ir užkasti. Prasidėjus Atgimimui, partizanų palaikai buvo perlaidoti Šeduvos naujosiose kapinėse, o šių metų spalio 26 d. pašventintas paminklinis akmuo jų žuvimo vietoje.

Paminklo pastatymo iniciatorius – VDU

profesorius Vytautas Šernas. Paminklinis akmuo pastatytas šalia A. Meškausko (ištremto į Sibirą) sodyboje sovietiniais metais per stebuklą išlikusio medinio kryžiaus. Paminklinį akmenį pašventino Šeduvos klebo-

nas, kurio tėvelis taip pat buvo partizanas. Giedojo Kauno tremtinių choras, kalbėjo likę gyvi Žaliosios rinktinės partizanai.

Rūta Trimonienė

Šių metų lapkričio mėn. Lenkijos Respublikoje, Seinuose, įvyko keli kultūriniai renginiai, kuriuose dalyvavo ir LGGRT centro darbuotojai. Pirmasis iš jų įvyko lapkričio 16 d. Kultūros vertybių apsaugos departamento darbuotojų rūpesčiu Seinų kapinėse buvo pastatyti paminklai Lietuvos savanoriams, žuvusiems Lietuvos kovose dėl nepriklausomybės.

Čia palaidoti eilinis Antanas Stimburys, žuvęs 1920 m. rugsėjo 2 d., skyrininkas Motiejus Aleksa, žuvęs tą pačią dieną, šaulys Vincas Marcinkevičius, žuvęs 1919 m. rugpjūčio 20 d., bei Nežinomas karys. Renginys prasidėjo šv. Mišiomis Seinų bažnyčioje, o pasibaigus paminklų atidengimo iškilmėms, vyko koncertas Lietuvių kultūros centre.

Lapkričio 23 d. LGGRT centro darbuotojai vėl lankėsi Seinuose. Išvykos metu buvo padėta gėlių prie vyskupo Antano Baranausko kapo Seinų katedroje – taip paminėtos jo 95-osios mirties metinės.

Minint Lietuvos kariuomenės dieną buvo padėta gėlių Seinų miesto kapinėse prie keturių čia palaidotų Lietuvos kariuomenės savanorių kapų.

Po pietų dalyvavome parodos „Lietuvių pagrindžio armija, 1944–1953 metai, skaičiai, veidai, ryšiai su Lenkija“ atidaryme bei TVP 1 filmo apie lietuvių tautos pokario kovas

peržiūroje. Pasibaigus šiems renginiams, vyko diskusijos, kuriose dalyvavo pasipriešinimo kovų dalyviai, Lietuvos ir Lenkijos istorikai, politikai, žurnalistai, parodos organizatoriai bei lankytojai.

Dalius Žygelis

ATMINTIES DIENŲ RENGINIAI LIETUVOS GENOCIDO AUKŲ MUZIEJUJE (LAPKRIČIO 7 – 30 D.)

Lapkričio 7 d. buvusio KGB kalėjimo 11-ojoje kameroje buvo pagerbti pokario metais represuoti Lietuvos Katalikų Bažnyčios arkivyskupai Mečislovas Reinys ir Teofilius Matulionis, vyskupai Vincentas Borisevičius ir Pranas Ramanauskas. Istorikas Vidas Spengla papasakojo apie represuotus vyskopus, jų veiklą. Buvo skaitomos ištraukos iš tardymo protokolų, archyvinių dokumentų. Renginio pabaigoje, uždegus žvakę, tylos minute ir malda pagerbtas represuotųjų vyskupų atminimas. Renginyje dalyvavo J. E. vyskupas J. Tunaitis, J. E. vyskupas J. Boruta, J. E. vyskupas J. Matulaitis.

Lapkričio 18 d., minint vyskupo Vincento Borisevičiaus sušaudymo 51-ąsias metines, Lietuvos genocido aukų muziejuje įvyko habil. daktaro V. Urbanavičiaus sukurto video-filmo „Kelias į amžinybę“ peržiūra. 11-ojoje kalėjimo kameroje, pagerbus vyskupo atminimą, svečiai susipažino su nufilmuotais

Tuskulėnų kapavietės archeologiniais tyrimais, iš jų sužinojo, kaip buvo ieškoma vyskupo V. Borisevičiaus palaikų ir kaip jie buvo identifikuoti. Po peržiūros įvyko pokalbis, kurio metu filmo autorius habil. dr. V. Urbanavičius, antropologas prof. R. Jankauskas smulkiai papasakojo apie vykusius tyrimus, atsakė į svečių klausimus.

Lapkričio 21 d. įvyko Atminties dienų, skirtų laisvės kovotojams Adolfui Ramanauskui-Vanagai ir Jonui Žemaičiui-Vytautui, pradžios renginys. Dalyvavo A. Ramanausko dukra Auksė Skokauskienė su šeima, J. Žemaičio sūnus Laimutis Žemaitis, svečiai iš Alytaus ir Varėnos, LR Seimo nariai Antanas Stasiškis ir Algis Kašėta, visuomeninių organizacijų atstovai.

Apie partizanų gyvenimo kelią papasakojo laisvės kovų tyrinėtoja Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė. Mintimis apie tėvą ir paskutinį pasimatymą su juo pasidalijo dukra Auksė Ramanauskaitė-Skokauskienė. Kalbėjo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio pirmininkas Jonas Čeponis, buvęs partizanas Juozas Jakavonis. Buvo perskaitytos ištraukos iš A. Ramanausko knygos „Daugel krito sūnų...“, partizanų laiškų, karinio tribunolo 1954 m. birželio mėn. 1 – 7 d. uždaro posėdžio protokolo.

Atminties žvakė 11-ojoje kameroje degė iki lapkričio 31 d.

Eugenijus Peikštenis

M Ū S Ų A U T O R I A I

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

humanitarinių mokslų daktaras, LGGRTC Genocido ir rezistencijos departamento direktorius

ALEKSANDRAS GURJANOVAS

Mokslinio informacinio ir švietimo centro "Memorialas" (Maskva) mokslinis bendradarbis

RITVARS JANSONS (RITVARAS JANSONAS)

Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro mokslinis bendradarbis

ALEKSANDRAS KOKURINAS

Rusijos Federacijos valstybinio archyvo vadovaujantysis archyvaras

DALIA KUODYTĖ

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė

VIKTOR NIITSSO (VIKTORAS NITSAS)

Estijos Respublikos parlamento narys

TIIT NOORMETS (TITAS NORMETSAS)

Estijos valstybinio archyvo direktoriaus pavaduotojas

JAN PIĘTA (JANAS PENTA)

profesorius, Lenkijos karinės archyvinės komisijos pirmininkas

WANDA KRYSTYNA ROMAN (VANDA KRISTINA ROMAN)

magistrė, Centrinio karo archyvo (Lenkija) darbuotoja

JUOZAS STARKAUSKAS

LGGRTC programos koordinatorius

ARŪNAS STREIKUS

LGGRTC programos specialistas, Vilniaus universiteto magistrantas

HEINRIHS STRODS (HEINRICHAS STRUODAS)

Latvijos universiteto profesorius

JANIS VASILEVSKIS

Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro mokslinis bendradarbis

OLEKSANDR VOVK (OLEKSANDRAS VOVKAS)

Ukrainos mokslų akademijos Ukrainiečių archeografijos instituto mokslinis bendradarbis

INDULIS ZALĪTE (INDULIS ZALYTĖ)

Latvijos totalitarizmo padarinių dokumentacijos centro direktorius

NIJOLĖ ŽEMAITIENĖ

LGGRTC programos specialistė

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
1997, 2

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkanienė*

SL 2015. 1997 12 18. 12 apsk. leid. I. Tir. 1000 egz. Užs. Nr. 452a
Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino BSPB spaustuvė, Antakalnio g. 52, LT-2055 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Oleksandr Vovk.

PASKUTINIS KARINIS IR PO-
LITINIS SAJŪDIS DĖL UKRAI-
NOS NEPRIKLAUSOMYBĖS

Arvydas Anušauskas.

GINKLUOTOS KOVOS DĖL
BALTIJOS ŠALIŲ IR VAKARŲ
UKRAINOS NEPRIKLAUSO-
MYBĖS LYGINAMOJI ANALIZĖ

Dalia Kuodytė.

LIETUVOS REZISTENCIJOS
RYŠIAI SU VAKARAIŠ

Heinrihs Strods.

VISIŠKAI SLAPTA SSRS MGB
BALTIJOS ŠALIŲ GYVENTOJŲ
TRĖMIMO OPERACIJA
(1949 M. VASARIO 25 D. –
RUGPJŪČIO 23 D.)

Nijolė Žemaitienė.

MGB–KGB AGENTŪRA
OKUPUOTOJE LIETUVOJE

Viktor Niitsoo.

PASIPRIEŠINIMO SAJŪDIS
ESTIJOJE (1955–1985)

Indulis Zalīte.

PAGRINDINĖS NEPRIEVARTI-
NIO PASIPRIEŠINIMO FORMOS
IR SLAPTASIS NACIONALIZ-
MAS – VIDINIS NEPAKLUSIMAS
SOVIETINIAM REŽIMUI LATVI-
JOJE (AŠTUNTASIS – DEVIN-
TASIS DEŠIMTMEČIAI)

